

Avrupa ve Japonya'da **Mustafa ÖZEL** kapitalizm*

Avrupa'da Kapitalizm: Kavramsal Çerçeve
Kadım Dünyada Devlet ve Kapitalizm
Feodal Sistemde Yönetim ve Ekonomi
Orta Çağlarda Ticaret ve Girişimcilik: Pirenne Tezi
Tabiatın Metalaştırılması ve Çitleme
Kapitalizmin Manevî Dayanakları
Sanayi Kapitalizmine Hazırlık: Kırsal Kapitalizm
Kapitalist Dünya-Ekonomi: Wallerstein Tezi
Japon Feodalizminin Niteliği
Feodal Japonya'da Şehirler, Ticaret ve Piyasa
İçekapanma veya Çin-merkezli Sistemden Geriçekilme
Tokugawa Japonya'sında Din, Siyaset ve Ekonomi:
Bellah Tezi
Japonya'da Feodalizmden Kapitalizme Geçiş:
Sanderson Tezi
Japonların İkinci 'Medeniyet' Keşfi
Meiji Restorasyonu ve Sanayi Kapitalizmine Geçiş
Sonuç yerine: Pirenne haklı mıydı?

Avrupa'da Kapitalizm: Kavramsal Çerçeve

Çeyrek yüzyıl önce yayımlanan bir kapitalizm tahlilinde, sistemin gayesi şöyle tanımlanıyordu: "Kapitalist sisteme göre ekonomik faaliyetin gayesi kazançtır. Bu sistem çerçevesi içinde cereyan eden bütün ekonomik fiil ve faaliyetlerin hedefi kazanç temini, eldeki servetin *para olarak* çoğaltmasıdır".¹ İfadedeki bana ait vurgunun işaret ettiği üzere, kapitalistin asıl gayesi eşya üretmek veya satmak değil, eldeki servetini (kapitalist müteşebbisin elinde, artık ona *sermaye* diyoruz) arttırmak ve bu yolda 'sonsuzca' ilerlemektir. Günümüzün önde gelen kapita-

* Bu makale, yazarın yayımlanmamış doktora çalışmasının bir bölümünün gözden geçirilip kısaltılmasından oluşmaktadır: *Japonya'da Kapitalizm ve İktisadî Düşünce*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

1 Tahir Çağatay, *Kapitalist İctimai Nizam ve Bugünkü Durumu*, İstanbul: Ötüken, 1975, s. 46.

lizm tahlilcilerinden biri, Marx ve Braudel'den hareketle, kapitalist girişimcinin çağlar boyunca sürüp gelen bu aslı tutumunu şöyle tasvir etmektedir:

“Braudel’e göre uzun vadede (*longue durée*) tarihsel kapitalizmin aslı veçhesi, sermayenin değişik yerlerde ve değişik zamanlardaki (ticarî, tarımsal, endüstriyel veya finansal) biçimleri olmaktan çok, onun esneklik ve eklektizmidir. Onüçüncü yüzyıl İtalya’sından bugünün Batı dünyasına kadar, kapitalizmin kesin bir birliği var ise, sermayenin sınırsız esnekliği, değişim ve uyarlanma hususundaki yeteneğidir bu. Belirli dönemlerde, hatta bazan çok uzun dönemlerde kapitalizmin bir alanda *uzmanlaş-tığı* görülmektedir. Mesela, ondokuzuncu yüzyılda kapitalizm sanayi dünyasına öyle bir giriş yapmıştır ki, tarihçilerin çoğu sanayiye, kapitalizme hakiki kimliğini veren son çiçeklenme saymaya meyletmişlerdir. Fakat bu kısa vadeli bir görüştür. Makineleşmedeki o ilk patlamadan sonra, en ileri türdeki kapitalizm tekrar eklektizme geri dönmüş, sanayi dışı alanlara kaymaya başlamıştır”.²

Arrighi’ye göre, Braudel’in bu görüşü Marx’ın sermayeye dair genel formülünün yeni bir ifadesi olarak anlaşılabilir: PMP^1 . Para sermaye (P) likidite, esneklik, seçme özgürlüğü demektir. Meta sermaye (M), kâr beklentisiyle belirli bir girdi-çıktı kombinezonuna yatırılmış sermaye demektir. Bu bakımdan, konkrelik, katılık, seçeneklerin daralması demektir. P^1 ise genişlemiş likidite, esneklik ve seçme özgürlüğü anlamına gelmektedir. Bu demektir ki, kapitalistler para sermayelerini kendi başına bir amaç olarak metalara yatırmamakta, aksine, gelecekte daha ileri bir likidite, esneklik ve seçme özgürlüğü peşinde koşmaktadırlar. Başka bir deyişle, kapitalist girişimci esasta likiditeyi tercih etmekte, sermayesinin büyük bir kısmının likit form içinde kalmasına meyletmektedir.

Braudel, Marx’ın kapitalist bireyler için söylediğini, sistemin topyekün gelişmesine uygulamaktadır. Finansal genişleme, belirli bir kapitalist gelişmenin kemale erdiğinin işaretidir. Mesela, onsekizinci yüzyıl ortalarında Felemenklerin “Avrupa’nın bankacıları” olmak üzere ticaretten çekilmeleri, tekrar tekrar görülen bir dünya-sistemsal eğilimdir. Onbeşinci yüzyıl İtalya’sında da “Ceneviz kapitalist oligarşisi metallerden bankacılığa kaymıştı”. Ondokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında, “fantastik sanayi devrimi serüveni”nin sonu aşırı bir

2 Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, London: Verso, 1994, s. 4.

para-sermaye arzı meydana getirdiği zaman, İngilizler de aynı eğilime girmişlerdi.³

David Landes, kapitalizmin biri soyut diğeri tarihsel iki farklı yönüne işaret ediyor: Özel mülkiyete ve sermayenin, kazanç sağlamak maksadıyla mal ve hizmetlerin üretim ve mübadelesi için kullanılmasına dayanan bir iktisadî sistem anlamında, teorik olarak zaman ve mekânla sınırlı değildir. Dolayısıyla, iktisatçının soyut diliyle tasvir ve tahlil edilebilir. Fakat tarihsel açıdan, kapitalizm belirli bir tarihsel olgu, Batı'da (yani Avrupa ve onun okyanusaşırı uzantılarında) gelişen ve geçen yüzyıl içinde en azından bir Batılı-olmayan topluma (Japonya) yayılan kurumsal bir düzendir.⁴

Landes, bir bakıma üstadı Weber'in yaklaşımını yeni bir üslupla tek-rarlamaktadır. Weber'e göre, bir insan topluluğunun ihtiyaçlarının özel işletmeler tarafından karşılandığı her yerde kapitalizm mevcuttur. "Daha özgül anlamda *rasyonel kapitalist işletme* ise, sermaye muhasebesine sahip, yani gelir getirici aktiflerini, kâr ve maliyetlerini modern muhasebecilik yöntemlerine göre hesaplayarak doğrulatan işletmedir. Kayıtların dengelenmesi (bilanço) uygulamasında ilk defa ısrar eden kişi, Hollandalı kuramcı Simon Stevin oldu".⁵

3 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism*, New York: Harper and Row, 1984, s. 243. Fordizm-Keynesyenizmin aynı ölçüdeki fantastik serüveninden sonra, Amerikan sermayesi de 1970 ve 80'lerde benzer bir yol izledi. Braudel'in eseri 1979'da yayımlandığından, bu son gelişmeyi ele almıyor. Fakat üstadın malî sermayenin bu yeniden doğuşunu, kapitalist gelişmenin yeni bir eklektizmi sayacağı şüphesizdir. Finansal genişleme safhası bir sonbahar işaretidir. PM safhası, para sermayenin metalara dönüştüğü maddî genişleme safhasıdır; sürekli değişim ve genişleme safhasıdır. MP¹ ise, finansal (malî) genişleme safhasıdır: Kesintili değişim safhası. Birikim çevrimi belirli bir sınıra ulaşmış, yeniden yapılanma ve örgütlenme zorunlu hâle gelmiştir. Arrighi'ye göre, bu safhadaki değişim otomatik değil, belirli hükümet ve işdünyası topluluk ve bloklarının liderliğinde meydana gelmektedir. Bunlar, piyasalardaki sayısız insanların eylemlerinin kasıtsız sonuçlarını kendi kasdî avantajlarına çevirmeyi çok iyi becerirler.

4 David Landes, "Introduction", *The Rise of Capitalism*, D. Landes (ed.), New York: Mac Millan, 1966, s. 1.

5 Stanislav Andreski (tr. ve ed.), *Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion*, London: Allen and Unwin, 1983, s. 109. Weber bu hususta açıkça yanılmaktadır. Çiftyanlı muhasebe hakkında ilk incelemeyi Stevin'den tam iki yüzyıl önce İtalyan rahip Luca Pacioli yazmıştı. Onbeşinci yüzyılın ortalarına doğru, çeşitli İtalyan şehir devletlerinde mukim şirketlerce kullanılan çift-girişli muhasebe sistemi hakkında, muhtemelen Pacioli'den önce eser veren kişi ise yine bir başka İtalyandır: Benedetto Cotrugli. Bkz. Ekrem Yavuz, "Çiftyanlı Muhasebe ve Kapitalizm", *MÜİİBF Dergisi*, 1988, s. 182. Ayrıca, Basil Yamey, "Diversity in Mercantile Accounting in Western Europe, 1300-1800", *The Development of Accounting in an International Context*, T. E. Cooke & C. W. Nobes (eds.), London: Routledge, 1997, s. 12-29.

Kapitalist sistemin özü, gayrişahsî üretim araçlarının (yani topluca sermaye diye adlandırılan toprak, maden, fabrika, vb. kazanç araçlarının) özel sahipleri ile, emek hizmetlerini bu insanlara 'satan' özgür fakat sermayesiz insanlar ("işçiler") arasındaki ilişkilidir. Sistemde, üretimi ilgilendiren kararlar kâr saikiyle hareket eden özel işadamları tarafından verilmektedir. Tarihin bütün dönemlerinde çeşitli kapitalizm biçimleri veya kapitalistik eğilimler görülebilirse de, günlük ihtiyaçların kapitalistik yöntemlerle temini sadece Batı Avrupa'ya özgüdür ve orada bile çok geç bir tarihte (muhtemelen ondokuzuncu yüzyıldan itibaren) egemen olabilmıştır.

Max Weber bu anlamda kapitalizmin var olabilmesi için altı şart öne sürmektedir: 1. Rasyonel sermaye muhasebesi. 2. Piyasa serbestisi. 3. Rasyonel teknoloji. 4. Güvenilir hukuk. 5. Özgür emek. 6. İktisadî hayatın ticarileşmesi.

Kapitalizmin varlığı için en genel önvarsayım *rasyonel sermaye muhasebesi*dir. Böyle bir muhasebe, önce bütün fiziksel üretim araçlarının (toprak, ham maddeler, makineler, aletler..) özerk ve özel sanayii işletmelerinin (gereğine göre) kullanılabilir mülkü olarak ayrılmasını gerektirir. Bu sadece bizim çağımızda bilinen bir olgudur, diyor Weber: Sadece ordunun evrensel bir istisna teşkil ettiği olgu. İkinci olarak, *piyasa serbestisi*, yani ticaret üzerindeki irrasyonel (hesaba kitaba gelmeyen!) sınırlamaların yokluğunu gerektirir. Bu tür sınırlamalar statü engelleri ile ilgili olabilir: Belirli bir hayat veya tüketim tarzının bir sınıfa özgü kılındığı, mesela şehirlielerin arazi sahibi olmalarına veya şövalye ve çiftçilerin sanayii ile uğraşmalarına izin verilmediği devirlerde olduğu gibi. Böyle durumlarda ne özgür bir emek piyasası, ne de serbest bir mal piyasası mevcut olabilir.

Üçüncü olarak, kapitalist muhasebe *rasyonel teknolojiyi* şart koşar; verimsiz ilkel tekniklerle yetinemez. Dördüncü gereklilik güvenilir, sağlam bir hukuk sistemidir. Kapitalist sınaî örgütlenme biçimi rasyonel olarak işleyecekse, sağlam bir karar mekanizmasına ve güvenilir (davranışları kestirilebilir) bir yönetime bağlı olmalıdır. Ne Yunan şehir devletleri çağında, ne Asya'nın patrimonyal devletlerinde, ne de Stuart'lara Batı Avrupa ülkelerinde bu şart yerine getirilebilmişti. Kraların lütfâ dayalı 'ucuz adalet'i iktisadî hayatın plan ve hesaplarını sürekli bir karmaşa içine sokmaktaydı.

Beşinci şart *özgür emektir*. Sadece hukukî açıdan değil, aynı zamanda iktisaden emeklerini satmaya zorlanan insanların, piyasada herhangi bir sınırlama olmaksızın bulunabilir olmaları gerekmektedir. Sadece biçimsel olarak gönüllü, fakat gerçekte açlığın zorlaması altında, ücret

karşılığında emeklerini arz eden işçilerin var olması sonucunda üretim maliyetleri önceden kesin olarak tesbit edilebilir. Altıncı ve son şart, *iktisadî hayatın ticarileşmesidir*. Bununla, bir işletmedeki ortaklık haklarını temsil eden ticarî belgelerin, mülkiyetin devredilebilir (alınıp satılabilir) kâğıtlar biçimini aldığı durumdaki genel kullanımı kasdedilmektedir.

Antik Dünyada Devlet ve Kapitalizm

Weber, antik dünyada kapitalizmin niçin gelişemediğini tartışırken, modern anlamda 'üretken' bir proleteryanın yokluğuna dikkat çeker. Antik dünyanın işçileri daha çok tüketicidirler! "Kapitalist işveren kavramı gelişmiş bir form içinde mevcuttu, fakat sadece farklılaşmamış köle emeği vardı; farklılaşmış emek örgütlenmesi söz konusu değil-di".⁶ Bu kesim aşağı bir sınıf sayılıyordu; Sparta ve Teb'de siyasî haklardan yoksundular. Yunan şehirlerinin en demokratiki olan Atina'da bile toplumsal aşağılık damgası yüzlerinden hiçbir zaman silinmedi. Yunan düşünürlerinin en dengelisi sayılan Aristo bile zanaatçılar zümresini ideal devletinden dışlıyordu. Bunlar, mesleklerinin niteliği bakımından, mükemmel bir insanın vasıflarına sahip olamazlardı.⁷

Henri See, kapitalizmin Antik dünyada mevcut olduğunu söyleyebiliriz, diyor; sadece Yunan ve Roma dünyasında değil, aktif ticarî işlemler yürüten çok daha eski toplumlarda bile. Ancak, "bu olsa olsa, salt ticarî ve malî kapitalizmdir. Antik dünyada kapitalizm hiçbir zaman sanayiye içermedi; Yunanlılarda yerel pazarlara hitap eden küçük zanaatçıları görüyoruz sadece; Roma dünyasında da bundan ileri bir şey yok gibidir. Esas olarak, hanelerin (*familia*) ihtiyaçlarını gören kö-

6 Max Weber, "The Failure of Capitalism in the Ancient World", Andreski, *a.g.e.*, s. 35. Kadim Yunan demokrasininin temel özelliği, ekonomik değerin büyük kısmını üreten insanların *yurttaş* statüsüne sahip olmamalarıydı. Bazı tüccar ve zanaatçılar genel olarak siyasî haklara sahip değilken, büyük çoğunluğu oluşturan kölelerin hiçbir hakları yoktu. Yurttaşların soylu yönetim işlerini gereğince yürütebilmeleri için, zaman ve enerjilerini yönetmeye hasretmeleri, diğerlerinin de onları beslemeleri gerekiyordu. Eflatun (Platon) bile Helen halkından olanların köleleştirilmesine karşı çıktığı halde, yabancıların köle olarak kullanılmasını doğal, hatta ideal buluyordu. Aristo ise, varlığın yapısı ve amacıyla ilişkisini göstermek suretiyle, köleliğin doğallığını kanıtlamaya, köleliği haklılaştırmaya çalışıyordu. Bkz. David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaca, New York, 1966, s. 66-9.

7 G. Lowes Dickinson, *The Greek View of Life*, Ann Arbor, Michigan, 1958, s. 71.

le emeğidir, tıpkı geniş Roma malikânelerinin (*latifundia*) ihtiyaçlarını gördükleri gibi”.⁸

Roma’da yurttaşlar iki sınıfa ayrılıyordu: Soylular (patriçiyenler) ve avam (plebler). Pleblerin halk meclisinde veto hakları vardı, fakat gelenek ve yasalar tarafından etkisiz hale getirilmişlerdi. Çoğunlukla küçük varlıklı çiftçilerdi. Askerlik hizmetleri onları sık sık tarımdan alıko-yuyordu. Salmon, ekonomik hayatın diğer veçhelerini pek olumlu resmetmiyor:

“Ticaret ve özellikle sanayii çok önemli bir rol oynamıyordu; teknoloji geri, ulaştırma ilkeldi. Gemiler sadece Nisan ile Eylül arasında yelken açıyordu; koşum henüz icat edilmediğinden, yük hayvanı olarak öküz, eşek ve deve kullanılmak zorundaydı. Servetin kaynağı ticaretten ziyade tarımdı; fakat tarım yöntemleri hem toprak, hem emek israfına yol açıyordu. Gene de canlı bir iktisadî faaliyetten hiç söz etmemek olmaz. Pax Romana iktisadî gelişme için istikrarlı şartlar yaratmıştı. Standart bir para birimi vardı ve hem malların hem insanların hareket serbestisi yüksek düzeydeydi. Devlet, genel olarak serbest piyasacıydı. İhtiyaç duyduğu maddeleri tabiatıyla kendi tekeline almıştı. Sanayii daha çok küçük ustaların elindeydi; birçoğu tek odalı iş yerlerinden ibaretti. Üretim ve ticaret hacmi toplamda geniş olmakla beraber, sanayiler dev şirketler doğurmadı. Perakende ticaret büyük ölçüde çerçilerin, seyyar satıcıların elindeydi ve sokak panayırları pek yaygındı. Büyük alışveriş dükkânı bilinmiyordu. İmparatorluk sınırları dahilindeki ticarî faaliyeti çok ortaklı şirketler değil, münferit tacirler ve kişisel sermayelere dayalı küçük şirketler yürütüyordu. Yatırım gelirinin normal kaynağı kâr dağıtımlarından çok rantlar idi. Bunun sonucu olarak bankacılık işlemleri çok ilkel düzeyde kaldı. Kredi mektubu ve banka havalelerine benzer araçlar bilinmekle beraber, Roma dünyasında iş hayatı büyük bir kredi temeline dayanmıyordu”.⁹

Roma yönetimi altında dünya sadece ekonomik yönden değil, politik yönden de tek dünya idi. Hiçbir ırk veya dil engeli serbest ilişkilerin önüne geçmiyordu. Hiçbir korumacı gümrük tarifesi mal mübadelesini engellemiyordu. Bazı araştırmacıların Roma’da büyük-ölçekli imalatın modern devirlerdeki gibi yaygın olduğunu, diğerlerininse bu-

8 Henri See, *Modern Capitalism: Its Origin and Evolution*, London: Noel Douglas, 1928, s. 1.

9 Edward T. Salmon, *A History of the Roman World*, London: Methuen, 1968, s. 253.

na karşı çıkıp 'fabrika' veya 'sanayi kapitalisti' gibi terimlerin Roma dünyasına atfen kullanılmasının doğru olmadığını ileri sürdüklerini kaydeden Stevenson, "hakikat hiç şüphesiz bu aşırı görüşlerin ortasında bulunmaktadır" diyor.¹⁰

Friedrich Oertel 1925 yılında meseleyi vazediyordu: Antik dünya ekonomisini ileri bir gelişme düzeyine ulaştırmış olarak mı, yoksa aksine, esas itibarıyla ilkel olarak mı tasavvur etmeliyiz? Milattan önce 5 ve 4. yüzyıllar bir ulusal ve uluslararası ticaret, gerileyen tarım, ilerleyen sanayi, kapitalistik tarzda yönetilen ve alanı genişleyen (ihracata dönük çalışan ve dünya pazarında satış için birbirleriyle kıyasıya rekabet eden fabrikalarıyla) büyük ölçekli imalat çağı mıydı? Yoksa, bütün bunların aksine, kapalı "hâne ekonomisi" aşamasının henüz geride bırakılmamış olduğunu mu varsaymalıyız? Ekonomik faaliyetin, uluslararası ölçek şöyle dursun, ulusal ölçeğe bile ulaşamadığı; uzun mesafeli ticareti içeren örgütlü alışverişin ve dolayısıyla dış pazarlar için üretim yapan büyük ölçekli sanayiinin mevcut olmadığı bir çağı mı? Kısacası, ekonomik hayatın karakteri hâlâ endüstriyel değil de tarımsal mıydı? Alışveriş hâlâ makine kullanmadan ve ancak kendi yörelerindeki ham maddeleri işleyen zanaatçıların belirli işporta mallarıyla mı sınırlıydı?¹¹

Bu tartışmanın kökeni, Karl Rodbertus'un 1864-67 arasında kaleme aldığı ünlü denemesine kadar geri götürülebilir: *Klasik Antikitede İktisadî Hayat*. Yazısında modern ve kadim vergi sistemlerini karşılaştıran Rodbertus, modern vergilemenin kişisel vergilerle mülkiyet vergilerini birbirinden ayırdığını ve bunun iki ekonomik sistem arasında çok önemli farklara işaret ettiğini belirtiyor. Mülkiyet vergileri ya toprak vergisi veya sermaye vergisidir; sermaye ya endüstriyeldir, yahut ticarî; ticarî sermaye ya mala (sanayiye) yatırılmaktadır, yahut paraya (finans). Bütün bu mülkiyet biçimleri birbirlerinden farklıdır ve hatta değişik sosyal sınıflara aittir. Kişisel gelirler ücret ve maaşlardan oluşurken, kişisel olmayan (gayri şahsî) gelirler toprak kirası veya kârdan oluşur; kârı da girişimci kazancı ve faiz olarak iki kısma bölebiliriz.

Bu durum ancak modern, genişleyen bir ekonomide meydana gelir. Doğal ekonomiden "para ekonomisi"ne geçiş sadece teknik bir

10 G. H. Stevenson, "Communication and Commerce", *The Legacy of Rome*, Cyril Bailey (ed.), Oxford: Clarendon Press, 1923, s. 166.

11 Büyük ölçüde Almanca kaynaklara dayalı olan bu tartışmayı aşağıdaki makaleden özetliyorum: Harry W. Pearson, "The Secular Debate on Economic Primitivism", *Trade and Market in Early Empires*, Karl Polanyi, C. M. Arensberg ve H. W. Pearson (eds.), New York: Free Press, 1957, s. 3-11.

mesele, takasın yerine paranın ikame edilmesi değildir. Parasallaşmış bir ekonomi, aynı ekonomininkinden tamamen değişik bir toplumsal yapı gerektirir. Kadîm ekonominin temel birimi hâne veya *oikos*'tur. Modern ekonominin işaret ettiğimiz o çok sayıdaki vergisine karşılık, *oikos* efendisi sadece bir tek vergi ödüyordu: *tributum*. Rodbertus, bundan son derece katı bir sonuç çıkarır: Bu *oikos* ekonomisinin hiçbir yerinde alım ve satım araya girmiyor, hiçbir yerde mallar el değiştirmiyordu. Millî kazanç el değiştirmedeğinden, modern devirlerde olduğu gibi çeşitli gelir kategorilerine de ayrılmıyordu. Ve bütün bunlar aynı ekonomiyi zorunlu kılıyordu. Hiçbir mülkiyet değişimi sözkonusu olmadığı için, millî gelirin bir üretim safhasından diğerine geçirilmesi için paraya ihtiyaç duyulmuyordu.

Rodbertus'un *oikos*'unun mantikî bir inşâdan, Weberyen bir ideal tipten başka birşey olmadığını hatırlatmaya gerek var mı? Karl Bücher, gerçeklikle bağı fazla araştırılmayan bu tiplmeyi daha ileri boyutlara taşıdı (*Die Entstehung der Volkwirtschaft*, 1893). Ona göre, modern devlet ortaya çıkmadan önce bir *Volkwirtschaft*, yani şehir ölçeğinden daha geniş bir alana yayılan karmaşık bir iktisadî hayat yoktu. Milattan sonra 1000 yılına kadar ekonomi hiçbir zaman kapalı iç ekonomi aşamasının ötesine geçmedi: Üretim sadece kişinin kendi ihtiyaçları için yapıyor ve hâneler arasında hiçbir mübadeleyi içermiyordu. Antik toplumda ticaret ve para vardı, fakat ekonomi içinde önemleri yoktu. Kendine yeterli *oikos* antik toplumun merkezî birimiydi.

Tartışmanın ilginç yanı, tamamen Avrupa kadîm dünyasıyla sınırlı olmasıdır. Muhteşem genellemelerimiz Avrupa-dışı dünyanın zaten "ilkel" bir ekonomiye sahip olduğu hususunda asla şüphe taşımamaktaydılar. Oysa, Oertel'in meseleyi yeniden ele aldığı yıllarda, mütevazî bir Hind bilgini kadîm Hind'de ileri bir ortak ekonomik örgütlenme biçimini ayrıntılarıyla resmediyordu:

"Milattan önce 800'e varmadan, Hindistan'da ileri bir zanaatçı ve tüccar örgütlenmesi vardı. Benzer geçim yolları olan insanlar, kendilerine rehberlik edecek, kesin kuralları olan ortak yapı kuruyorlardı. Gautama'nın *Dharma-sutra*'sında, (toplumun üçüncü katmanına mensup) bir *vaisyana*nın meslekleri şöyle sıralanıyor: Tarım, ticaret, hayvancılık ve faizle para ödünç vermek. Her meslek erbabının yasal bir organizasyonu vardı ve temsilcileri gerektiğinde hükümdara bilgi veriyorlardı. Bu organizasyonlara *S'reni* deniyor, farklı kasta mensup da olsa, aynı ticaret veya zanaatı sürdüren kişilerden oluşuyordu. Kautilya'nın ünlü ekonomik eseri *Arthasastra*'ya bakarsak, bu 'lon-

ca'ların aynı zamanda o devrin büyük askerî güçleri olduğuna hükmederiz. Faizcilik o derece yaygındı ki, M.S. 120 yılına ait Nasik mağarasındaki kitabede Saka Reisi Nahapana'nın damadı Ushavadata'nın mağarada yaşayan Budist keşişlere 3.000 'lira' bağış yaptığını ve bunun 2.000 lirasının dokumacılar loncasına aylık yüzde 1 faizle, 1.000 lirasının ise başka bir loncaya aylık yüzde 0.75 faizle yatırıldığını okuyoruz. Loncalar birer yerel banka gibiydiler. Tacirler, lonca örgütlenmesi dışında, başka tacirlerle geçici ortaklıklara da giriyorlardı".¹²

Hind, Çin ve İslam dünyasında, yukarıda görüşlerini özetlediğimiz Avrupalı bilginlerin tasavvur edemedikleri kadar ileri ölçüde gelişmiş bir ekonomik ve ticarî hayat mevcuttu. Sadece İslam öncesi Arabistan'ındaki ticarî hareketlilik bile bizi bu konuda ikna etmeye yetebilir. Cahiliye Mekke'si devrin şartlarına göre ileri ölçüde gelişmiş bir ticaret merkeziydi. Haram aylarda şehrin civarında muntazam panayırılar kurulurdu; bunların en önemlileri Ukaz, Mecenne ve Zü'l-Mecaz idi. Hz. Muhammed'in dedesi Haşim tarafından geliştirilen *mudarabe* sistemi ile Kureyş içinde bir nevi sermaye ortaklığı kurulmuş ve *harem* sınırlarının dışında da ticarî faaliyetlere girilmişti. Mekke'den uzak mahallerde iktisadi güvenliği sağlayabilmek için *ilâf* kurumu geliştirilmişti. Buna göre, Kureyş kervanlarının geçtiği yollar üzerinde bulunan kabileler bu kervanların geçiş güvenliğini sağlayacak, bunun karşılığında kendilerinin ürettiği mallar Mekke tüccarı tarafından uzak pazarlarda satılıp bedeli kendilerine teslim edilecekti. Bu durumda hem Mekke sermayesi güçleniyor, hem civardaki kabile ekonomileri gelişiyor, böylece Mekke merkezli geniş bir ekonomik alan oluşuyordu. Büyüyen sermayelerini kendi kabile ekonomileri içinde kullanamaz hale gelen tacirler Mekke'ye göç ediyorlardı. Mekke'ye yerleşen her tacir, *hîlf* anlayışı gereğince, kendi dengi olan bir tacirle ittifak kurmak zorunda olduğundan, tüccar sermayesi daha da güçleniyor ve dar alanlara sığamaz hale geliyordu. Çağdaş bir araştırmacının tesbitlerine göre;

"Haşim kabile reisleriyle akdettiği ilafi Suriye'ye giden ticaret yolu boyunca temin edip orada karşılaştığı Bizans liderlerini *tüccârü'l-Arab* olan Kureyş'le iş yapmaya ikna etti. Sonra, Gazze ve Busra gibi Mısır ve Suriye pazarlarını ziyarete başlayan Mekke tüccarı için Suriye'den emniyetli geçişi temin etti. Onun başlattığı adeti kardeşleri devam ettirdi. Nevfel Irak'a gi-

12 R. C. Majumdar, *Corporate Life in Ancient India*, Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1969, s. 9-91. İlk baskı: 1918.

den yolu açtı, Abdüşşems Habeşistan'la olan ticareti geliştirdi, Abdülmuttalib ise Yemen ticaretini. Mekke tacirleri aynı zamanda gemi kiralayıp alışverişlerini Kızıl Deniz ve ötesine götürmekle meşhurdular. Haşim'in yenilikçi yaklaşımı Mekke'nin tüccar sermayesine daha büyük bir hareketlilik veriyor ve Mekkelilere beynelmil ticarete katılma fırsatı yaratıyordu".¹³

Mekke büyük bir ticaret merkezi olma yolunda mesafe kat ettikçe, tacirlerin yanısıra geniş bir hizmet sınıfı oluşmaya başladı. Bu durum hem toplumsal bir tabakalaşmaya, hem de sınıf içi çatışmalara yol açıyordu.

Feodal Sistemde Yönetim ve Ekonomi

Ünlü ansiklopedimiz *Britannica*, kapitalizmi şöyle tanımlıyor: "Batı dünyasında feodalizmin sona ermesinden itibaren egemen olan iktisadî sistemi ifade etmek için kullanılan terim".¹⁴ O halde, kapitalizmin anlaşılması için, önce feodal sosyo-ekonomik sistemin anlaşılması gerekir. Japon (veya Hind, Çin, vs.) kapitalizminin anlaşılması için de, varsa, Japon feodalizminin yahut onun eşdeğeri olabilecek bir tür pre-kapitalist sistemin tahlil edilmesi gerekir.

Feodalizm, tıpkı *soylu vahşî* gibi, "keşfedilmeden önce icat edilen" bir kavram. Ne İngilizce *feudalism* kelimesi, ne de onun Fransızca eşdeğeri onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar kullanılıyordu. Modern yazarlar da tutarlı bir kullanım benimsemediler.¹⁵ Bazıları bir grup kuruma feodal derken, diğerleri büsbütün başka kurumlara aynı etiketi takıyor. Bazıları için de feodal sıfatı bilimsel olarak kullanılamayacak ölçüde bulanık.

Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nun son bölümlerinde Fransa'daki feodal kurumları örnekleyen çok sayıda kayıt üzerinde yorum yaparken, onları "sınırları olmayan bir okyanus"a benzetir ve Ovid'den bir alıntıyla devam eder: "Sahili de yok bu denizin". Mecazları süratle değiştirmede olağanüstü başarılı olan büyük siyaset filozofu, sözünü şöyle bağlar: "Bütün bu soğuk, kuru, yavan ve ağır yazılar, tıpkı masalda Satürn'ün taşları mideye indirmesi gibi, okunup hazmedilmelidir".¹⁶

13 Mahmud İbrahim, "İslamdan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", *Tarih Risaleleri*, Mustafa Özel (ed. ve ter.), İstanbul: İz, 1995, s. 87.

14 "Capitalism" *Encyclopedia Britannica*, 1970, Cilt II, s. 839.

15 Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, New York: Cornell University Press, 1942, s. 1.

16 David Herlihy (ed.), "Introduction", *The History of Feudalism*, New Jersey: Humanity Press, 1970.

Modern araştırmacılar o taşlar arasında birkaç parça mücevher bulabilir belki, diyor David Herlihy, ama denizin orada olduğuna şüphe yok. Bu bakımdan, feodalizm konusu tartışılırken 'zarftan ziyade mazrufa' önem verilmeli, kavramların içeriği iyi betimlenmeli, tarihsel sınırlamalar yerinde kullanılmalı ve müphem genellemelerden sakınılmalıdır.

Çağımızın en ünlü sosyal bilimler ansiklopedisine göre feodalizm, Batı ve Orta Avrupa'dan kaynaklanarak Orta Çağların büyük bölümünde oralarda hüküm süren toplum tipini ve siyasî sistemi ifade eder. Ancak, deyim antik veya modern devirlerde benzer niteliklere sahip toplum ve yönetim sistemleri için de kullanılmaktadır. Marxist literatürde ise, serflikle nitelenen ve genel olarak köleliği takip edip kapitalizmi önceleyen toplum ve ekonomi tipi olarak değerlendirilir.¹⁷

Germen kökenli kelime *fehu-od* (ki bundan İng. ve Fr. "fief" türetilmiştir), yani "sığır mülkiyeti", zaman içinde "tenure" (memuriyet imtiyazı) veya "toprak mülkiyeti" anlamlarını yüklenmiş ve esas olarak "toprağın tasarrufuna dayanan memuriyet ve bu sisteme ilişkin hak ve hürriyetlerin (imtiyazların) önemini" vurgulamıştır. Alman tarihçiler genel olarak *Lehnwesen* kelimesini kullanıyorlar: lehn, fief'in Almanca karşılığıdır. Marc Bloch 1930'da kelimenin kökenini tartışırken ilk önce şu soruyu sorar: Avrupa feodal rejiminin kökenleri Romalı mı, yoksa Germanik mi? Verdiği cevap, kökenlerin hem Roma hem de Germen unsurlara dayandığı yolundadır.¹⁸

Yirminci yüzyılın diğer bir Ortaçağ araştırmacısı feodal toplumun niteliklerini şöyle sıralıyor: 1. Toplumda kişisel bağımlılık ögesinin aşırılıklarına varması ve uzmanlaşmış bir askerî sınıfın toplumsal skalada yüksek kademeleri işgal etmesi. 2. Gerçek mülkiyet haklarının aşırı ölçüde altbölümlere ayrılması. 3. Bu altbölünmenin yarattığı ve anahtarlarıyla sözü geçen kişisel bağımlılık derecelerine tekabül eden, toprak üzerinde derecelenmiş bir haklar sisteminin bulunması. 4. Siyasî otoritenin, normalde devlete atfedilen ve çoğunlukla onun çözülmesinden ortaya çıkan gücü kendi çıkarlarına kullanan bir kişiler hiyerarşisi arasında dağılması.¹⁹

Feodalizmin esasta teknik bir terim olduğunu, sadece Ortaçağ Avrupa kurumları için kullanılabileceğini, diğer ülkelerde ve başka devirlerde *a priori* olarak feodalizm aramanın bilimsel olmadığını ileri süre-

17 Joshua Prawer & Shmuel N. Eisenstadt, "Feudalism", *International Encyclopedia of Social Sciences*, 1968, Cilt III, s. 393.

18 Marc Bloch, "European Feudalism" ("Feudalism" maddesinin bir kısmı), *Encyclopaedia of Social Sciences*, 1930, Cilt III, s. 203.

19 F. L. Ganshof, *Feudalism*, New York: Harper Collins, 1961, s. xix.

biliriz. İki önemli araştırmacı, Strayer ile Coulborn, bu kayıtları doğru bulmakla beraber, feodalizmin tıpkı “aristokrasi” veya “diktatörlük” gibi, eşi bulunmayan bir oluşumdan çok, genel bir siyasî örgütlenme yöntemi olduğunu söyleyecek ve kullanım alanını genişleteceklerdir.²⁰

Feodal Avrupa toplumu hiyerarşikti; yapısı açık ve sağlamdı. Hristiyanlığın eşitlikçi ruhuna aykırı olduğu halde, bu hiyerarşi paradoksal biçimde Tanrı'nın eseri olarak kabul ediliyor; sadece toplum değil, evrenin tüm yapısı bu ilahî yaratışı yansıtıyordu! Simgesel olarak, toplum hiyerarşisinde üç önemli unsur yanyana konuyordu: Tanrı, Aziz ve Kral. Tanrı ile azizlerin altında, hiyerarşi iki merdivenden oluşuyordu: Papa, rahipler, papazlar ve keşişlerden oluşan ruhanî (dinî) hiyerarşi; krallar, prensler, soylular, baron ve şövalyeler ve iyi halli (varlıklı) şehirlilerden oluşan seküler hiyerarşi. İki merdiven arasındaki ilişkiler de pek basit sayılmazdı. “Rahip, ruhanî bir din adamı olarak seküler merdivenden bağımsızdı; fakat aynı zamanda bir kralın tebaasıydı. Bir köylü, ilke olarak, günün birinde papa olabilirdi. Böyle birşey hemen hemen hiç vuku bulmadı; ama uygun patronaj sahibi yetenekli bir adam ruhanî merdivende yüksek basamaklara tırmanabilirdi. Toplumsal konum soydan çok statü ve memuriyete dayanıyordu, fakat soyun payı da hiçbir zaman, özellikle de geç Orta Çağlar döneminde yabana atılmazdı”.²¹

Feodal toplumda serfler çalışıyor, savaşçılar vuruşuyor, rahipler ibadet ediyor, lordlar yönetiyor ve kral hüküm sürüyordu. Aileler ve devletler arası çatışmalar ise, bu sınıflar arasındakinden daha fazlaydı; çünkü toplumsal örgütlenme hiyerarşik ve nispeten istikrarlı idi. “Serf olarak doğan bir kimse, kendini soylular sınıfına katacak yukarı doğru bir hareketlilik imkânını pek düşünmezdi. Hemen hemen her çeşit toplumsal bağ, ya gelenek veya sözleşme ile kararlaştırılıyordu”.²² Ancak, toplumun aldığı biçim ne olursa olsun, onu birarada tutmak için ege-men bir fikir (“ideoloji”) gerekiyordu. Güven ve istikrar ölçüsü ne olursa olsun, feodal toplumu birarada tutmak için ihtiyaç duyulan çimentoyu *Kilise* temin etti. Kilise bizzat çok sayıda malikâneye sahipti ve muazzam ölçüde servet biriktiriyordu: “Bütün kurumların toprağa dayandığı bir kültürde, Kilise kendini feodal sistemin bütünleştirici bir parçası olarak buldu ve bu süreç içinde seküler (dünyevî)leştirildi. Ba-

20 J. R. Strayer & R. Coulborn, “The Idea of Feudalism”, *Feudalism in History*, Rushton Coulborn (ed.), Princeton: Princeton University Press, 1956, s. 3.

21 Christopher Brooke, *The Structure of Medieval Society*, London: Thames, 1971, s. 15.

22 E. Ray Canterbery, *The Making of Economics*, California: Wadsworth Publishing Co., 1976, s. 14.

zı rahipler aynı zamanda birer lord haline geldiler; 'hükümdar rahipler' deniyordu onlara. Birer rahip sıfatıyla bekârdılar, fakat birer baron olarak evli ve kalabalık ailelerin babalarıydılar. Dinî kesimin böylece sekülerleşmesi skandal boyutlarına varıyordu".²³ Bu durumda, Kili-se'nin dünya metana geleneksel muhalefeti servet uğruna servet biriktirmekten ziyade, ticaret yoluyla servet edinmeye yöneltildi. Aynı zamanda, 'İlk Günah' akidesi Ortaçağ düşüncesine öylesine sinmişti ki reform veya değişiklik düşünmeye değmezdi: İnsanoglu esas olarak bozuk idiyse, onu değiştirmeye çalışmanın faydası yoktu. Böylece din bir bakıma mevcut eşitsiz sosyal ve ekonomik şartları rasyonelleştirmenin temel aracı oluyordu.

Peki, feodalizm nasıl ortaya çıktı? Dış istilalar ve iç kargaşa ortasında etkin yönetimin çözülmesi ve hemen hemen yok olmasıyla, erken Orta Çağ insanları yiyecek, barınma ve güvenli yol arkadaşlığı gibi temel toplumsal ihtiyaçlarını karşılamada çetin bir problemle yüz yüze geldiler. Böylesi tehlikeli şartlar altında, rahat yüzü görmeyen bireyi destekleyip koruyacak en yakın toplumsal birim *aile* idi. Marc Bloch, eski Fransa'da kırsal aile birliklerine "sessiz cemaatler" dendiğini kaydediyor.²⁴ Feodal toplumun en karakteristik yönü olan insanla insan arasındaki bağ, başlangıçta mülkiyetten (veya 'mülk'ten) ziyade kişilere ait mülahazalara dayandırılmışa benziyor. Yine Bloch'a göre, feodal Avrupa çoğunlukla bireysel mülkiyetin meşruluğunu tanyordu, ama uygulamada soy dayanışması sık sık mal ortaklığına da uzanıyordu. Duby ise, feodal toplumun temel ideolojisinin "silah taşıyanları diğer bütün insanlardan ayırmak" olduğunu söylüyor.²⁵ Kişisel bağ değişik toplumsal statülerdeki savaşçıları birleştiriyordu. İlişkinin bir tarafında yaş, yetenek, tecrübe, başarı veya servet itibarıyla üstün olan (senyör) bulunuyordu; şef veya lord (efendi) idi o. Partneri daha aşağı bir toplumsal konumdaydı ama gene de saygı gösterilmesi gereken haklara sahip özgür bir insandı. Bu türden kişisel bağlar, hem barbar hem Roma toplumları içinde yaygın olagelmışe benziyor. Romalı tarihçi Tacitus (M.S. 98'de yazıyor), *comitatus* ("maiyet") diye adlandırdığı Germanik bir muharebe birliğinden söz ediyor:

"Genç Alman savaşçı yaşça daha büyük ve olgun savaşçıyı takip ediyordu. Genç adama rehber olan tutku, kendini liderinin gözüne sokmaktı: Onun sayesinde şeref, silah, yiyecek ve ganimet kazanmak ve karşılığında ona sadakatini -muharebe gerektiri-

23 Roland H. Bainton, *The Reformation of the Sixteenth Century*, Boston: Beacon Press, 1956, s. 7.

24 Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Ankara: Savaş, 1983, s. 159.

25 Georges Duby, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, Ankara, 1990, s. 204.

yorsa, hayatını- vermektir. Takipçilerinden herhangi birinin şefinden fazla yaşaması, hayat boyu süren bir rezillik ve utançtır”.²⁶

Avrupa'nın Slavik halkları da savaşçıları arasında buna denk bir birlik kurmuşlardı: *druzhdina* (veya “dostluk”). Kaynaklara göre onbirinci yüzyıl sonlarına kadar görünmeyen, onüçüncü yüzyıla gelindiğindeyse tam anlamıyla gün ışığına çıkan ‘olgun’ feodal sistemde senyör (yani ‘kıdemli’) savaşçıya *lord*, onun özgür takipçisine *vassus* veya basitçe “onun adamı” (*homo*) denmektedir. Vassal olabilmek için bir insan (B), müstakbel lordunun (A) huzuruna çıkmak ve ona, teknik olarak *hommage* (‘adamlık’) veya *fealty* (‘biat’) adı verilen hizmet ve bağlılığı sunmak zorundaydı. Tarihçi tipik bir biat törenini şöyle tasvir ediyor:

“B diz çöker, ellerini A'nın ellerinin içine koyar ve A'nın adamı olduğunu ikrar eder, canlı veya ölü tüm insanlara karşı lordunun vassalı olduğuna dair tam bir iman sözü verir. Eşit ölçüde resmî kelimelerle A, B'nin adamlığını kabul eder, ayakları üzerine kaldırır ve bir kural olarak onu öper. Son olarak, B İnciller ve kutsal kitaplar üzerine görkemli bir ant içerek verdiği sözü teyit eder”.²⁷

Feodal sistemde temel üretim örgütlenmesi “manor” esasına dayanmaktadır (Lat. *curia*, Alm. *Hof*, Fr. *cour*). Manor hem efendinin hem köylülerin çiftliklerini (Lat. *mansus*) içermektedir. “Köylüler, ürününün tamamı senyöre ait olan rezervi işliyor, ayrıca kendi çiftliklerinin ürününden de aynı ve nakdî ödemeler yapıyorlardı. Mansusların toplu bir yerleşim birimi meydana getirmesi kural değil istisnaydı. Çoğunlukla bir manora bağlı mansuslar iki veya daha fazla köye dağıldığı gibi, bir köydeki haneler de birden fazla senyörün manoru arasında bölünebilirdi. Toprakların üçüncü bölümünü oluşturan çayır, otlak, orman gibi ortak arazilerden her mansus sahiib köylünün yararlanma hakkı vardı”.²⁸

Feodal toprak sisteminin temel birimi olan *fief* şartlı, geçici ve miras bırakılamayan bir arazidir. Bir *fiefin* kiracısı, bu tasarrufun semeresinden lorduna hizmet ettiği (edebildiği) müddetçe faydalanabilirdi. Ölmesi veya hizmette başarısız olması durumunda, *fief* lorda geri dönerdi. *Fief*, klasik Roma hukukuna egemen olan mülkiyet anlayışından oldukça farklı bir anlayışa dayanıyordu. Romalılar mutlak terimlerle dü-

26 Herlihy, *a.g.e.*, s. 67.

27 Stephenson, *a.g.e.*, s. 18.

28 Selim Somçağ, *Avrupa Feodalizminin Evrimi*, İstanbul: Bağlam, 1994, s. 11.

şünmeye eğilimliydi; kişi ya bir mülke sahipti, yahut değildi; dolaşısıyla mülk üzerindeki hakkı (*dominium*) mutlak ve bölünmezdi. Her ne kadar zaman içinde birçok vassalın, sahip olduğu fief sanki onun mutlak sahibiymiş gibi davrandığı hakikat ise de, teorik olarak feodal mülkiyet geçici ve şartlıdır.

Buna rağmen, Ortaçağ Avrupalıları mülkiyet derecelerinin imkân ve varlığını rahatça kabulleniyorlardı. Özellikle, bir kişi toprak üzerinde “mümtaz maliklik” hakkına sahipken, bir başkası o toprağın ürününden yararlanma hakkına sahip olabiliyordu. Bu hakların tanımlanması ve aralarındaki ilişkiler, feodal hukukçuları sürekli meşgul etmekteydi. Vassal hiçbir şekilde mülkünü (*fief*) kısmen veya tamamen satmak, bağışlamak veya devretmek hakkına sahip değildi. Ancak, onüçüncü yüzyılda istisnalar görülmeye başlandı. Bu tür durumlarda her zaman lordun izni alınmak (bazan ‘satın alınmak’) mecburiyeti vardı. Onüçüncü yüzyıla doğru para ödemeleri karşılığında timarlardaki hızlı trafik, timarın feodal toplum içinde değişmekte olan rolünü göstermektedir. Hükümdar ve soylular için para daha önemli hale geldikçe, yani toplum ticarileştikçe, timarlardan hizmet yerine para beklemeye başladılar. Buradan da tedricen “reel” mülkiyet ve “reel” haklar sistemine geçildi.

Orta Çağlarda Ticaret ve Girişimcilik: Pirenne Tezi

Feodal Orta Çağların durağan, doğal bir ekonomiye sahip olduğu; bu yönüyle kadim Yunan-Roma geleneğini sürdürdüğü görüşü bize Bücher ve Sombart gibi Alman iktisat tarihçilerinin mirasıdır. Henri See, erken Orta Çağlar için böyle bir fikrin geçerli olabileceğini, fakat sonra durumun köklü biçimde değiştiğini ileri sürmektedir: “Orta Çağların ilk asırlarında, en azından Şarلمان’ın devrinden başlayarak, ekonomik hayat hemen hemen tamamen kırsal nitelikteydi; şehirler sadece birer hisar ve iltica yeri idi. Kapitalizmin izine rastlanmıyordu. Sonra Haçlı Seferleri Akdeniz ülkelerinin Doğu ile ilişkilerini geliştirdi ve böylelikle Cenevizli, Pizalı ve bilhassa Venediklilerin büyük servetler biriktirmesini mümkün kılan büyük bir ticarî genişlemeyi teşvik etti. Bu ticarî faaliyet, İtalyan cumhuriyetlerinde kapitalizmin ilk tezahürlerinin kaynağıdır. Fakat gene de, kelimenin modern anlamıyla, kapitalistik bir rejime benzer herhangi birşey henüz mevcut değildi”.²⁹

See, tahlilinde önce şu soruyu soruyor: Bugün mevcut olan haliyle, kapitalistik bir toplumun aslî nitelikleri nelerdir? Geniş ölçekli ulusla-

29 Henri See, *a.g.e.*, s. 1.

rarası ticaretin yayılması mı? Makinenin zaferi mi? Büyük finans şirketlerinin artan gücü mü? Cevap: Modern kapitalizmi oluşturan şey, bu olguların günümüzdeki *birliği*dir. Ayrıca, bu rejimin kökenleri kapitalizmin (onüçüncü yüzyıldaki İtalya ve Aşağı Ülkeler gibi) ekonomik yönden faal bölgelerde gücünü sanayiye uygulamaya başladığı dönemden öncesine uzanmamaktadır. O devirde kapitalizm, her ne kadar sanayi faaliyetine hükmetmeye başlamış olsa bile, esasta ve hemen hemen sadece *ticarî* kapitalizm idi.

Tarihçi karışıklıkları önlemek için, *kapital* (sermaye) ve *kapitalizm* terimlerinin ayırt edilmesi gerektiğini söylüyor. “Hiç şüphesiz, toprak ve üretim araçları, tıpkı transfer edilebilir hisse senetleri gibi, servet kaynağıdır ve bu anlamda sermayedirler. Fakat modern kapitalizmin izini sürmek isteyen, sermayenin transfer edilebilir hisse senetleri biçiminin oynadığı büyük rolün tarihinin peşine düşmelidir. *Kapital* kelimesinin kullanımı nispeten geç bir zamanda ortaya çıktı; ve kelimenin ilk kullanımı *faiz* getirmek üzere *yatırılan* bir yekûna işaret ediyordu. Gerçekte kapital, esas olarak madenî para biçiminde mobil servetin geliştiği gün ortaya çıkmıştı. Kapitalizmin ortaya çıkışı için sermaye birikimi gerekli bir şarttı; bu tür birikim onaltıncı yüzyılın başlamasıyla daha da hızlandı, her ne kadar keşdi başına kapitalist bir toplumun oluşumu için yeterli değildi de. Kapitalizm önce ticarî kapitalizm ve malî kapitalizm biçimlerinde ortaya çıktı; nihaî evrimi tamamlanmadan önce, daha başka değişimlerin meydana gelmesi gerekiyordu: Bütün bir emek örgütlenmesinde ve işverenlerle işgörenler arası ilişkilerde bir dönüşüm olmalıydı. Bu dönüşüm sosyal sınıflarda o güne kadar vuku bulmuş en derin değişime yol açtı. Son olarak, kapitalistik örgütün zaferi ondokuzuncu yüzyıla kadar gerçekleşmiş değildi; hatta, hemen hemen her yerde, kapitalizmin nihaî zaferi ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısını beklemek zorundaydı”.³⁰

Sombart’ın durağan, doğal Ortaçağ ekonomisi tezine en şiddetli muhalefet, Belçikalı ünlü Ortaçağ tarihçisi Henri Pirenne’den geldi. Pirenne, Nisan 1913’te Londra’da toplanan Uluslararası Tarihsel İncelemeler Kongresi’nde yaptığı uzun konuşmada, temelde iki aşamalı bir “kapitalizmin sosyal aşamaları” tezi sundu. Onüçüncü yüzyıl ortalarına kadar uzanan birinci aşamada kapitalist girişimcimiz gezgindir; sonraki aşamada ise kapitalist yerleşik duruma geçmiştir. Pirenne’nin tezini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

1. Avrupa iktisat tarihinin bölünebileceği her bir dönem için, farklı ve ayrı bir kapitalistler sınıfı olmuştur. Bir devrin kapitalist sınıfı, bir

30. See, *a.g.e.*, s. 2-3.

önceki devrin kapitalist sınıfından neş'et etmiyor. Ekonomik örgütlenmedeki her değişimde, süreklilik kopuyor. Sanki o güne kadar faal olan kapitalistler, daha önce hiç bilinmeyen ihtiyaçlardan kaynaklanan ve dolayısıyla daha önce hiç denenmemiş yöntemler gerektiren yeni şartlara kendilerini uyarlamaya istidatsız olduklarını fark ediyorlar. Mücadeleden çekilip bir aristokrasi haline geliyorlar. Gidişatta payları olsa bile, edilebilirler; sessiz ortak rolünü benimsemişlerdir. Onların yerini cüretkâr ve girişimci yeni insanlar alıyor, esmeye başlamış olan rüzgâra kendilerini cesurâne kaptıran ve bu serüvenlerinden nasıl yararlanacaklarını bilen insanlar. Ta ki, rüzgârın yönü tekrar değişip, yeni beşerî kuvvetlere sahip yeni işler ortaya çıkıncaya kadar. Sözün kısası, kesintisiz bir gelişmenin eseri olan ve kendilerini değiştirmekte olan şartlara uyduran, yüzyıllar boyu varlığını sürdüren bir kapitalist sınıf yoktur. Aksine, ekonomik tarihte ne kadar devir varsa, o sayıda kapitalist sınıf vardır.

2. Büchet ile Sombart'a göre, Orta Çağların ekonomik örgütlenmesinde, kapitalistik terimini doğru biçimde kullanabileceğimiz hiçbir veçhe yoktur. Pirenne, kapitalizmin bütün aslı özelliklerinin (bireysel girişim, krediye dayalı avans, ticaret kârları, spekülasyon, vb.) onikinci yüzyıldan itibaren İtalya'nın şehir cumhuriyetlerinde görülmekte olduğunu söylüyor: Venedik, Cenova, Floransa. Sorun şurada: Bücher ve yandaşları, Ortaçağ ekonomileri için Alman kentlerini (kasabalarını) örnek gösteriyorlar. Fakat bu kentler, kuzey İtalya'nın, Toskana'nın veya Aşağı Ülkeler'in büyük cemaatlerinin ulaştığı gelişme derecesine ulaşmış değildi. Frankfurt yerine Floransa, Cenova, Venedik veya hatta Ghent, Bruges, Ypres, Douai veya Tournai'yi almış olsalardı, bize sunacakları resim çok farklı olurdu. Kapitalizm normalde düşündüğümüzden çok daha yaşlıdır. Hiç şüphesiz modern devirlerde kapitalizmin işleyişi Orta Çağlardakinden çok daha kapsayıcı hale gelmiştir, fakat bu sadece nicel bir farktır, nitel değildir; mahiyet farkı değil, basit bir yoğunluk farkıdır.

3. Tarihçiye göre, İtalya ve Galya'da Roma ekonomik sisteminden kalan ne varsa sekizinci yüzyılın başlarından önce yok olmuştu. Medeniyet kesin biçimde tarımsal olmuştu ve malikâne (*domain*) sistemi ona damgasını vurmuştu. Güçlü bir toprak aristokrasisinin elinde temerküz eden toprak, mülk sahibi ve ailesi (*familia*) için gerekli ürünü ancak veriyordu. Hasadı, ticaret için malzeme oluşturmuyordu. İstasnai bolluk yıllarında, fazla ürün kıtlığın hüküm sürdüğü yerlere aktarılıyordu, o kadar. Şarap ve tuz gibi her yerde eşit miktarda bulunmayan metaller bir çeşit ticarete konu oluyordu. Bir de, Flander köy-

lülere tarafından dokunan çuha gibi bazı ham maddeler sönük bir ihracatı sürdürüyordu. Bu mübadeleleri yürüten *negociatores* hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Bir çoğu su götürmez biçimde mecburen tüccar idiler, ülkesi olmayan, yolunun üzerine çıkan her işi yapabilecek insanlar. Bu avare yaratıklar arasında yarı tacir, yarı korsan serüvenciler kaynaşıyordu. Bu haydutlar arasında, geleceğin kapitalistlerini boşuna aramayın. Bu tipin anladığı ve uyguladığı ticaret, talanla karıştı ve kazanç aşkı bir iş adamının aşkı değil, kafa ve ruhunda he-sabın yerini iştah şiddetinin aldığı ilkel fatihin aşkıydı.

Bununla beraber, ticarî ilişkiler o zaman bile, coğrafi konumlarının uygunluğu yüzünden bazı yerlerde önemli sayılabilecek gruplar meydana getirdi. Bunlara deniz sahilinde ve nehir boylarında rastlıyoruz: Marseilles, Rouen, Quentovic; özellikle bir Roma yolunun akıntıyı kesip geçtiği yerlerde: Meuse üzerinde Maastricht veya Scheldt üzerinde Valenciennes gibi. Bu limanları (*portus*) emtia rıhtımları, gemi ve gemiciler için kışın geçirileceği köşeler sayabiliriz. Daha sonraki dönemin şehirlerinden tamamen farklıdır. Etraflarında sur yoktur ve “imtiyazsız” ahali geleceğin burjuvazisine taban tabana zıttır. Hiçbir örgüt bu limanların serüvenci ve seyyahlarını birarada tutmamaktadır.

4. Kredi bilinmektedir, fakat geçici bir olgudur. Sermayenin gücü soluk bir fenerdir. Kilise’de önemli miktarda servet birikmektedir, fakat atıl bir servettir bu. Toprak sahiplerinin topladıkları kiralarda herhangi bir ekonomik amaçla kullanılmamaktadır. Servet veya sermaye, dinî veya askerî bir aristokrasinin elinde hareketsiz durmaktadır. Bir parçası olsun, toplumun kıyısında yaşamakta olan *negociator*lere yönelmemektedir.

5. Kuzeyde Norman istilası ve güneyde Arap saldırılarının ardından, onuncu yüzyılın sonuyla onbirinci yüzyılın başlarına doğru vuku bulan ticarî uyanışta toprak sahiplerinin katkısı yoktur. Canlanışın ilk tezahürleri Kıta’nın iki aşırı ucunda gözükmektedir: İtalya ve Aşağı Ülkeler. Venedik ve ardından Cenova ile Piza sahil ticaretinde ileri gittiler; sonra Bizans ve İslam toplumlarıyla ticareti geliştirdiler. Bu arada Bruges, İngiltere’ye, Kuzey Almanya ve İskandinavya bölgelerine uzanan denizcilik ve ticaretin merkezi haline geldi. Böylece ekonomik hayat, tıpkı Hellenik devirlerin başlarında olduğu gibi, önce sahil boylarında faal hale geldi. Fakat fazla zaman geçmeden iç kısımlara uzandı. Onikinci yüzyılın başlarında, Avrupa’nın kuzeyi ile güneyi birbirine ticarî bakımdan bağlanmış bulunuyordu.

Avrupa şehirleri ticaret ve sanayiinin çocuklarıdır. Şehirler kendi kuvvetleri vasıtasıyla büyümek suretiyle oluşmadılar. Çevrelerine olan

çekicilikleri yüzünden varlık kazandılar. Şehir, şehre göç edenlerin eseri idi. İçeriden değil, dışarıdan kuruluyordu. Avrupa'nın en eski şehirlerinin burjuvazisi, köklerinden kopmuş bir nüfustur. Fakat aynı zamanda tüccar bir nüfustur: Onikinci yüzyılın başlarına değin *mercator* (tacir) ile *burgensis* (şehirli) eşanlamlı kelimelerdi. Bu insanlar, köylerden akıp gelen topraksız insanlardı ve beraberlerinde kollarının kudretini, irade güçlerini ve zekâlarının duruluğunu getiriyorlardı. Burjuvazinin ataları, köylerden kopup gelen bu yoksul insanlardı. Aziz Godric'in (St. Godric of Finchale) hikâyesi bunu gayet güzel yansıtmaktadır.

Godric onbirinci yüzyıl sonlarına doğru Lincolnshire'da doğmuş yoksul bir köylü çocuğuydu. Önceleri avare biçimde gemi enkazları arasında dolaşmaktadı. Sonra talih yüzüne güler ve çerçiliğe başlar; köy köy dolaşır. Küçük bir sermaye biriktirince, bir şehir tüccarı kâfîlesine kapağı atar ve onlarla pazar pazar, fuar fuar dolaşır. Zamanla profesyonel bir tacir sıfatıyla diğer tacirlere ortak olup, gemi kiralar ve İngiltere, İskoçya, Danimarka ve Flander sahillerinde sahil ticaretine atılır. Şirket son derece başarılıdır. Bir yerde ucuz aldıklarını diğer yerde pahalı satmakta, orada ucuza aldıklarını ise beride pahalı satmaktadırlar. Böylece bir süre sonra Godric (ve pek tabii ortakları da) önemli servet sahibi insanlar arasına girerler. Sonra, ilahî bir lütufla, servetini eliyle iter, yoksullara dağıtır ve keşifliğe soyunur.

İmdi, sonunu bir yana bırakırsak, Godric'in hikâyesi birçok kişinin hikâyesi olmalıdır. Sıfırdan başlayan birinin, kısa zamanda nasıl zenginleşebileceğini göstermektedir. Serüvencimizin talihi yaver gitmiş olabilir. Fakat başarısının sırrı öyle görünüyor ki zekâsıdır. Tavırları, hesapçı biri olduğunu gösteriyor, hatta spekülâtör diyecektim. Alışveriş duygusu son derece gelişmiş bulunmaktadır. Bazılarının ancak Rönesans'la başlattığı o ünlü kapitalist ruhu (*spiritus capitalisticus*) onda açık seçik görmekteyiz. Karşımızda bir onbirinci yüzyıl taciri bulunuyor, kendisi gibilerle ortak, alımlarını birleştirmekte, kârını hesaplamakta ve parayı sandıkta saklamak yerine işini büyötmeye harcamaktadır. Dahası, kendini Kilise'nin takbih ettiği işlemlere adamakta tereddüt etmemektedir. Bu adam ve benzerleri kapitalist değil de nedir? Amaçları kesintisiz mal birikimidir. (1. Tacir köyden gelmekte, kasaba veya şehre yerleşmekte, fakat orayı bir üs olarak görmektedir. Kışı geçirir geçirmez yollara düşmektedir. 2. Ticareti, esas olarak gezgin ticaretidir ve kollektif biçimde yapılmaktadır. Tacirler lonca veya hanse veya *caritates* diye bilinen gruplar oluşturmaktadır. Tıpkı Doğu'nun ker-

vanları gibi. 3. Malları ortak alıp ortak satmakta, kârı hisselerine göre paylaşmaktadırlar.)

6. Onbir ve onikinci yüzyıl tüccar birlikleri karakter bakımından yerel değildirlir; bu birliklerde farklı şehirlerin burjuvalarını yanyana görülebiliyoruz. Şehir organizmalarından ziyade, bölgesel organizmalara benziyorlar. Netice: Orta Çağ ticareti, menşesinde, bölgesel niteliği ve özgür oluşu ile temayüz etmektedir. Şehirlerin sayısı azdır. Kendilerini imalattan ziyade ticarete vermişlerdir. İmalat daha ziyade köylerde yapılmaktadır. Onüçüncü yüzyıldan önce, özgür bir kapitalist genişleme dönemi görüyoruz. Kollektif bir kapitalizmdir bu; özneleri tek tek bireyler değil, gruplardır. İşlemleri basittir. Fakat plan ve birleşmenin, dolayısıyla zekânın eseridir. (Georg Hansen, burjuvazinin ortaya çıkmasının yeterli şartı zekâdır, diyordu.)

7. Onbir-ve onikinci yüzyılın nevezuhur zenginleri tarafından gezgin ticarete kazanılan servetler, kısa zamanda onları toprak sahibi beylere çevirdi. Kazançlarının önemli bir kısmını toprağa yatırdılar ve bu şekilde elde ettikleri topraklar, ikamet ettikleri şehirlerin toprağıydı. Şehirlere büyük nüfus akını olduğundan, konut sayısı artmakta, böylece arsa kiralari da yükselmekteydi. Böylece, onüçüncü yüzyılın başlarından itibaren, ilk tacirlerin torunları ticareti terkedip arazilerinin geliriyle yetinmeye başladılar. Bu arada, şehirlerin nüfus ve serveti arttıkça, ekonomi giderek daha sınaî bir nitelik kazandı ve kırsal kesimde yaşayan zanaatçılar kitleler halinde şehirlere göç etmeye başladı. Bazı şehirler yerel ihtiyaçları karşılamada, bazılarıysa ihracat sanayilerinde uzmanlaştı. Birincilerinde bir tür antikapitalist ekonomi gelişti: Yöneticiler, zanaatçıların işlerini tepeden turnağa düzenleme ve denetimlere boğdular; aynı zamanda onları muhtemel rakiplere karşı da koruma altına almış oldular. İhracat-yönlü şehirlerdeyse kapitalizm varolmakla kalmadı, mükemmelliğe doğru bir gelişme de gösterdi. Kredi araçları (mesela *lettre de foire*) ortaya çıktı; mal ticaretinin yanısıra, riba yasağına rağmen para ticareti hızlandı. Hakiki bir ticaret hukuku gelişti. Para deveranı genişledi; uzun zamandır terkedilmiş bulunan altın para darbı 13. yüzyıl ortalarında gerçekleştirildi. Yol güvenliği eskisine oranla iyileşti. Yün, kumaş ve şarap tüccarı yüklü miktarda mal göndermeye başladı; kral ve beylere büyük miktarlarda krediler verildi. Kısacası ticaret genişledi, fakat eski özgürlük havası ortadan kalktı. Her şehir himayeciliğe sığındı. Tüccarın bağımsızlığı sınırlandı. Mesela kumaş tüccarı aynı zamanda yün tüccarı olamazdı; böyle bir şeyin hem fiyatları, hem işçi ücretlerini olumsuz etkileyeceği düşünülüyordu. Hem yerel yöneticiler, hem de Kilise kapitalist ruhun spekülasyonlarının karşısına dikilmiş bulunuyordu.

8. Ticaretin genişlemesi uzmanlaşmaya yol açtı. Ekonomik evrimin ilerlemesi belirli sanayileri lokalize etme ve ticaretin belirli dallarını bunların geliştirilmesine en uygun tacirlere terketme ihtiyacını doğurdu. Böylece 13. yüzyılda kıymetli kumaşlar Flander şehirlerinin tekel haline geldi, bankacılık ise Lombardiya, Provence veya Toskana'nın belirli tüccar şirketlerinin. Ticarî hayat bundan böyle gelişigüzel akmaya son verdi; daha az keyfi, daha planlı, dolayısıyla daha sıkıcı hale geldi.

Ticaret üzerindeki bu sınırlamalar, birer toprak ağasına dönüşen eski zenginleri ondan büsbütün uzaklaştırdı ve sahneye yeni tipler çıktı. Bu yeni adamlar zekâlarını daha ziyade yerel yöneticilerin kısıtlamalarını aşma ve dinî otoritelerin para işlerine dair düzenlemelerini altetme gibi yollarda kullandılar. Birçokları simsarlıkla köşeyi döndü; bir kısmı zanaat düzenlemelerini çiğneyerek. Fakat servetin 'ballı' kısmı yerel beylere ve krallara verilen ödünçlerden temin ediliyordu.

9. Onbeşinci yüzyılın seyri içinde, hanse ve lonca kapitalistlerinin halefleri olan bu ikinci kapitalist, tüccar, finansör ve saraylılar sınıfı da aşağılara doğru sürüklenir. Denizciliğin ilerlemesi; önce Portekizliler, ardından İspanyollar tarafından yapılan keşifler; üstünlük için kavga veren büyük monarşik devletlerin kurulması; bu sınıfın, ortasında ihtişama erdiği ve kendini uyarlamış olduğu ekonomik durumu bozmaya başlar. Ticaret akımlarının yönü değişir. Kuzeyde, İngiliz ve Felemenk deniz kuvvetleri hanselerin yerini alır. Akdeniz'de, ticaret Venedik ve Cenova çevresinde merkezlenir. Atlantik kıyılarında, Lizbon büyük baharat pazarı haline gelir; Bruges'ün yerini alan Antwerp ise Avrupa ticaretinin buluşma yeri olur. Onaltıncı yüzyıl bu hareketin hızlanmasına tanık olur. Aynı zamanda hem manevî, hem de siyasî ve iktisadî sebepler hareketin lehindedir; Rönesans'ın fikrî ilerlemesi, bireyciliğin serpilmesi, spekülasyonu şahlandıran büyük savaşlar, Yeni Dünya'dan akan kıymetli madenlerin yol açtığı parasal dolaşımın verdiği rahatsızlık. Tıpkı Orta Çağ biliminin ortadan çekilmesi ve hümanistlerin skolastiğin yerini alması gibi, eski şehir ekonomisinin yerini yeni bir ekonomi alır. Devlet, kentleri kendi üstün gücüne tâbi kılar. Bunların siyasî özerkliğinin kısıtlarken, aynı zamanda ticaret ve sanayiye bunların muhafızlığından da kurtarır. Burjuvazilerin korumacılık ve dışlamacılıkları sona erdirilir. Zanaat loncaları varlıklarını sürdürseler bile, artık emek organizasyonu üzerinde denetimleri yoktur. Yeni sanayiler belirir ve bunlar, yerel otoritelerin gözetiminden uzak durmak için, yerleşim yeri olarak köyleri seçerler.

İş dünyasında kendini gösteren ruh, fikir dünyasına can veren öz-gürlük ruhunun aynısıdır. Oluşum sürecindeki toplumda, imtiyazlar (haklar) kazanan birey, cüret dizginlerini boşaltır. Geleneği horlar, virtüözlüğünden sınırsız zevk alır. Spekülasyon üzerinde hiçbir sınır, ticaretin önünde hiçbir engel, işverenle işgören arasında hiçbir aracı otorite olmayacaktır artık. En becerikli olan kazanır. Bu zamana kadar denetim altında tutulan rekabet başkaldırır. Birkaç yıl içinde servetler kazanılır, servetler batırılır. Antwerp borsası bankacıların, açık deniz gemicilerinin, borsa komisyoncularının, milyoner tacirlerin birbirlerini itip kaktıkları bir şeytanlar cehennemidir.

10. İktisadî dünyanın bu karışık kalıplanması geç Orta Çağların kapitalistleri tarafından oynanan rolü yeni bir sınıfa aktarır. Onbeş ve onaltıncı yüzyılın kapitalistleri arasında pek azı ondördüncü yüzyıl işadamlarının soyundan gelmektedir. Bunların çoğu yönetim kademelelerine girmekte, talihli evliliklerle oğullarını hakiki aristokrasiye sokmaktadır. Yeni dönemin zenginlerinin hemen hepsi bize sonradangörme gibi gözükmektedir. Jacques Coeur, Fransa'daki bir sonradangörmedir. Fuggerler ve diğer birçok Alman finansçılar (Herwartlar, Seilerler, Manlichler, Hauglar), aileleri onbeşinci yüzyıldan önce bilinmeyen sonradangörmelerdir; tıpkı Floransa'nın Frescobaldi ve Gualterottileri gibi. Sonraları, Amsterdam, Antwerp'in ticarî hegemonyasını tevarüs ettiği zaman, sonradangörmelerin önemi azalmadı, arttı.

11. Kapitalizmin onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında zirvesine ulaşan taşkınlığı sürdürülemez. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda ticaret ve sanayiye merkantilizm egemen olur. Koruyucu vergiler ve ihracat teşvikleri, imalatçı ve denizciler için her türlü sübvansiyon, deniz-ötesi koloniler elde edilmesi, imtiyazlı ticaret şirketlerinin kurdurulması, imalat süreçlerinin denetlenmesi, nakliye araçlarının geliştirilmesi ve iç gümrüklerin bastırılması sayesinde her devlet kendi (ülkesindeki) üretim araçlarını arttırmak, pazarını rakiplere kapatmak ve ticaret dengesinin kendi lehinde seyretmesini sağlamak peşine düşer. Hiç şüphesiz, "ticaretin ruhu hürriyettir" fikri tamamen terk-i diyar etmez, fakat bundan böyle bütün çabalar bu hürriyeti kamu çıkarıyla ahenkleştirme yönünde olacaktır. Böylece millî ekonomi dönemine giriyoruz.

12. Bu gelişme İngiltere'de onsekizinci yüzyıl sonları, Kıta Avrupa'sındaysa ondokuzuncu yüzyıl başlarında makinelerin icadı ve buhar gücünün imalat sanayiine uygulanmasıyla son bulur. Yeni gelişmeler iktisadî faaliyetin şartlarını tamamen bozar. Merkantilizmin rutinine ve devlet himayesine alışkın tacirler bir kenara itilir. Paralarını ödünç vermek dışında, önlerine açılan yeni işlere iltifat etmedikleri

görülür. İş hayatından el etek çekip, kendilerini bir aristokraziye dönüştürürler. Bütün alanlarda kurulan ve metalürji, tekstil gibi modern sanayileri canlandıran güçlü ailelerden hiçbiri onsekizinci yüzyıl sonlarından önce mevcut olan kuruluşlarla bağlantılı değildir. Bir kez daha, şartlardan kazanç çıkaran yeni insanlardır: girişimci ruhlar ve azimli karakterler.

Sonuç: 1. Kapitalizmin gelişmesi düz bir çizgi boyunca ilerleyen bir hareket değildir; aksine, yek diğerine bağlanmayan ve krizlerle kesilen ayrı bir itici güçler dizisiyle tebarüz etmektedir. 2. Ekonomik özgürlük safhaları ile ekonomik kontrol safhaları birbirini takip etmektedir. 3. Her kapitalist sınıf başlangıçta ilerici ve yenilikçi bir ruh taşıırken, faaliyetleri kontrol altına alındıkça muhafazakârlaşır.³¹

David Landes, Belçikalı tarihçinin kapitalist girişimciyi köyden tamamen koparıp şehirli hale getirmesini biraz zorlama buluyor. Ona göre, "Ortaçağ kasabası kırsal kesimle birleşiyor, muazzam surlar bile caddelerle tarlaları ayırmaya her zaman yetmiyordu. Ayrıca, tarımın ticarileşmesi girişimci köylülere ticarete de dalıp her iki dünyada birden yaşama fırsatını veriyordu. Bu ikili durum, yetenekli girişimcilerin devşirilmesinde ana bir kanal olarak ondokuzuncu yüzyıla uzanıyordu".³² Ne var ki, ticaret ve sanayi kıskanç efendilerdi; onların kuvvet bulduğu yerde tarlalar yerlerini binalara bırakıyor, çiftçiler daha kazançlı işler uğruna tarımı terkediyorlardı.

Bu geçiş evresi bir deney ve yenilikler dönemi idi. Ticarete, işletmelerin örgütlenmesinde ve mübadele tekniklerinde meydana gelen bir dizi temel değişime Raymond de Roover 'Ticaret Devrimi' adını yakıştırmaktadır.³³ İmalatta en etkili ilerleme, kumaşa biçim verme işinde su gücünün çırpma çekiçlerine uygulanması ve demirci ocağı idi. Yani canlı güç kaynaklarının yerine cansız güç kaynakları ikame ediliyordu ve bu modern bir sanayi teknolojisinin kritik ölçütüydü.

İşletmelerin örgütlenmesi süreklilik ve rasyonellik kazanmaya başladı. Onüçüncü yüzyılın sonlarına doğru, özellikle İtalya'daki ticaret ve bankacılık şirketleri fuarları ve kervan ticaretini büyük ölçüde terketmiş, daimî şubeler ve muhasebe bölümleri kurmuşlardı. Bir kerelik or-

31 Henri Pirenne, "Stages in the Social History of Capitalism", *American Historical Review*, 1914, 494-515.

32 Landes, *a.g.e.*, s. 2. Köylü girişimciliği Japon kapitalizminde çok daha etkileyici biçimde karşımıza çıkacaktır.

33 Raymond de Roover, "The Commercial Revolution of the Thirteenth Century", *Bulletin of the Business Historical Society*, XVI (1942): 34-9. Türkçesi: M. Özel (ed.), *Tarih Risaleleri*, İstanbul: İz, 1995: 111-19.

tak girişimlerin (*single-venture*) yerini, çoğu kez ancak ölümle sona eren uzun ömürlü ortaklıklar alıyor, işlemler tekrar ediliyor, Michael Postan'ın ifadesiyle, "ticaret artık bir serüven olmaktan çıkıyordu".³⁴

Kullanılan en önemli ticarî enstrüman *kambiyo senedi* idi. Onun sayesinde hem faiz yasağına rağmen kredi verilebiliyor, hem de uzak mesafeler arasında para ödemeleri yapılarak sermayeye akışkanlık kazandırılıyordu. Ticaret şirketleri bürokratik bir karaktere bürünüyor; her yerde şubeleri vardı ve bürokratik kumanda zincirleri şunları içeriyordu: Ortaklar, genel müdür, şube müdürleri, müdür yardımcıları, işçiler, hizmetçiler, vs. Memurların sabit görevleri vardı, çalışmaları yakından izlenip denetleniyordu. Çalışma hayatı o derece süreklilik kazanmıştı ki, işler geceleyin yapay ışık altında bile yapılabilirdi. Denetçi ve memurlar dikkatle seçiliyordu; her ne kadar aile bağları işe almada rol oynuyorsa da, adam seçme, ilerleme ve ücretler genellikle liyakate bağlıydı. Müdür ve muhasebeciler ya okullarda veya firma içinde eğitiliyor, çocuklara okulda ticarî aritmetik, faiz ve iskonto hesapları öğretiliyordu.

Onbeşinci yüzyılda, biricik oğlunun ileri bir ticaret tahsili görmesini arzu eden bir Alman tacir, tanınmış bir üniversite hocasına müracaat ettiğinde şu cevabı alıyordu: Eğer sadece toplama ve çıkarma ile sınırlı bir tahsil istiyorsanız, bunun için Alman üniversiteleri kâfidir. Fakat oğlunuzun çarpma ve bölmeyi de öğrenmesini istiyorsanız, bu sanatları tahsil etmenin yeri İtalya'dır. Bu derece ileri bir tahsil sadece orada mevcuttur.³⁵ Aynı şekilde, Venedik'te tahsilde bulunan oğluna mektup yazan bir Alman baba, ona şu öğütte bulunuyordu: "Sabahları erken kalk, kiliseye vaktinde git ve aritmetik hocanı can kulağıyla dinle".³⁶

Onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa toplumlarında yaşanan büyük dönüşümün anahtar veçhelerinden biri teknik yenilenmenin kurumlaşmasıdır. Her şeyden önce, *yeni bir nicel ölçüm anlayışının gelişmesi* demektir bu. Ne var ki, dönüşümün kökleri çok gerilere, Afro-Avrasya medeniyetlerine kadar uzanmaktadır. Onbeşinci yüzyılda bilhassa İtalyan şehir devletlerinde zirvesine ulaşan nicellik duygusu köklerini Hind-İslam dünyasında bulmaktadır. Onaltıncı yüzyıl başlarında, ticarî ve malî yöntemler bakımından Kuzey Avrupa'nın Hansa tüccarı

34 Bkz. Jere Cohen, "Rational Capitalism in Renaissance Italy", *American Journal of Sociology*, 85/6, Mayıs 1980, 1340-55. Türkçesi: M. Özel (ed.), *Kapitalizm ve Din*, İstanbul: Ağaç, 1993, 97-127.

35 Tobias Dantzig, *Number: The Language of Science*, New York: MacMillan, 1954, s. 26.

36 Karl Menninger, *Number Words and Number Symbols*, Cambridge: MIT, 1969, s. 428.

ile İtalyan meslektaşları arasında en az iki asırlık mesafe vardı, diyor Frank Swetz. Ta ondördüncü yüzyıldan itibaren kuzey tüccarı *arta dela mercadanta* (ticaret sanatı) öğrenmek maksadıyla Venedik'e girdi. Alman işadamlarının oğulları *Welsche Praktik* (ticarî aritmetik ve döviz mübadelesine dair yabancı uygulamalar) tahsili için Venedik'e akın ederlerdi. Bu nevi hünerleri kazandıktan sonra, yeni bir kelime hazinesiyle yurtlarına dönerlerdi: *disagio* (iskonto), *credito* (kredi), *valuta* (değer), *netto* (net fiyat), vs. O kadar ki, Almanlar için beş katlı, 80 kişilik özel bir bina bile yapılmıştı: *Fondaco dei Tedeschi*. Depo, pazar ve otel fonksiyonlarını birleştiren Fondaco'nun Arapça 'funduk'tan geldiğine dikkat ediniz.³⁷

Akdeniz kıyılarındaki temasları neticesinde, İtalyanlar (bilhassa Venedikliler) Hind-Arap rakam sistemine ve onunla yapılan hesaplamaya aşina oldular. Cezayir'deki bir Piza ticaret kolonisinde büyüyen Pisalı Leonardo, bir Arap hocadan bu yeni aritmetik sistemini öğrendi. Yeni rakamların Avrupa genelinde kullanılan Roma rakamlarına nispetle çok üstün olduğunu kavrayan Leonardo, bu yeni bilginin tebliğcisi oldu ve ünlü eseri *Liber Abaci*'yi yazdı (1202). Metnin büyük bölümü Hind-Arap rakamları ve onların algoritmelerine dair genel bir giriş mahiyetinde olmakla beraber, Leonardo Fibonacci'nin meslekî geçmişini yansıtan ve aritmetiğin ticarî uygulamalarını ele alan özel bir bölüm de ihtiva ediyordu. Bu kitap ve ilettiği mesaj Piza, Cenova ve Venedik fondacolarından büyük iltifat gördü; kısa bir süre sonra da Hind-Arap rakamları muhasebe defterlerindeki Roma rakamlarının yerini aldı. Abaküsler, yerini kalem ve mürekkeple yapılan hesaplara bıraktı. Bu yeni matematiksel bilgi aynı zamanda İspanya'da (Endülüs) yayımlanan Arapça kitapların çevirilmesi yoluyla da Avrupa'ya yayıldı. İtalyanlar bu bilgiyi vakit geçirmeden muhasebeye uygulayarak *çift-girişli kayıt sistemini* geliştirdiler. Rasyonel muhasebe olmasaydı, rasyonel kapitalizm ortaya çıkamazdı.

Tabiatın Metalaştırılması ve Çitleme

Karl Polanyi'ye göre, bir bölgedeki tek tek ve irtibatsız piyasalardan, "kendi kurallarına göre işleyen" kapitalist piyasa sistemine geçişin cananlığı unsurları para, insan ve tabiatın metaya dönüştürülmesi; başka bir ifadeyle para, emek ve toprağın "hayalen" meta muamelesi görmesidir. Buna *meta fiksiyonu* adını veren Polanyi, özellikle toprak ile emeğin "genel bir toplumsal kategori olarak" metalaşmasının sadece

37 Frank J. Swetz, *Capitalism and Arithmetic*, La Salle, Illinois: Open Court, 1987, s. 10-12.

Avrupa toplumlarında gerçekleştiğini söylüyor. Bütün piyasaları kucaklayan Büyük Piyasa'nın ancak bu hayalî metalaşma sürecinin tamamlanmasıyla oluştuğunu kaydeden Polanyi, tahlilini şöyle bağlıyor: "Can alıcı nokta şu: Emek, toprak ve para esasta üretim unsurlarıdır; piyasalar içinde düzenlenmiş olmalıdırlar; bu piyasalar ekonomik sistemin hayatî önem taşıyan bir parçasını oluştururlar. Fakat para, emek ve toprak, açıkça görülebileceği gibi, meta değildirler. Hiçbiri satılmak üzere üretilmemiştir. Bunların meta tanımı bütünüyle hayalîdir".³⁸

Ekonomik yapı karmaşıklaştıkça, arzı garantiye alınması gereken üretim unsurlarının sayısı artmaktadır. Bunların en hayatî olanları emek, toprak ve paradır. Ticarî bir toplumda bunların arzını örgütlemenin tek yolu vardır: Satın alınabilirliklerini temin etmek. Tabii, bunlar piyasada satılmak amacıyla üretilmiş olmadıklarından, metaya dönüştürülemezlerdi. Ancak, "böyle üretildikleri efsanesi" toplumun temel düzenleyici ilkesi olup çıktı. Bu süreçte en önemli rolü oynayan gelişme, çitleme hareketidir.

İktisat tarihçisi Herbert Heaton'a göre, çitleme (*enclosure*) onikinci yüzyıldan itibaren, o zamana kadar boş veya ortak denetime (veya ortak haklara) tâbi olan arazinin bireysel kullanım ve yararlanmaya geçmesi süreciydi.³⁹ *Britannica* ise şu tanımı veriyor: "Ortak tarlaların, ortak çayır ve otlakların, çevresi çitlenmiş küçük tarlalardan ve birleşik çiftliklerden oluşan modern modele yerini terkettiği süreç".⁴⁰ Zahirî işareti bir hendek, duvar, çit veya dört yanı çeviren çalılar idi. Düsturu ise: "Geçenler Cezalandırılır!"

38 Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm* (trc. Ayşe Buğra), İstanbul: Alan, 1986, s. 91. Toprağın metaya dönüştürülmesini Avrupa tarihi ile sınırlamak, henüz araştırmamış olduğumuz herşeyi inkâr etmek demektir. Maalesef Polanyi dahil birçok Batılı araştırmacı bu abes tutumu sergilemekten kendilerini alamamışlardır. Bir tek örnekle yetinelim: İslam öncesi Mekke tüccarı o kadar yüksek bir sermaye birikimi sağlamıştı ki, sadece ticaretle bunu masnetme imkânı kalmamıştı. Bunun üzerine Kureyş tüccarı, yakınlarındaki Taif şehrinde verimli bir tarım arazisi olan Vec Vadisi'ne yatırım yapmaya karar verdiler. "Taif'in hâkim kabilesi Benu Sakif, Kureyş'in talebini geri çevirdi. Fakat Kureyş'in gücü karşısında sonunda boyun eğmek zorunda kaldı. Kureyş, Taif'e öylesine yoğun biçimde yatırım yapmaya başladı ki, yedinci yüzyılın başlarında hemen hemen her önemli Mekke Tacirinin Vec'de yatırımını bulunuyordu." Bkz. Cengiz Kallek, *Hız Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1992, s. 28; Mahmoud İbrahim, "Social and Economic Conditions in Pre-Islamic Mecca", *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982), s. 348.

39 Herbert Heaton, "Enclosures", *Encyclopaedia of Social Sciences*, New York: Mac Millan, 1931, Cilt V, s. 523.

40 "Enclosure", *Encyclopedia Britannica*, 1970, Cilt VIII, s. 361.

Çitleme çoğu boş arazileri etkin kullanıma soktu. Köy cemaatlerini büyük ölçüde yok etti, köylerin haritasını yeniden çizdirdi ve daha verimli bir hayvancılığın önünü açtı. İngiliz malikâne sistemini modern kapitalistik köy organizasyonuna dönüştürdüğü gibi, Macaristan'ın, Elbe'nin doğusundaki Almanya'nın ve İspanya'nın büyük arazilerinin (*latifundia*) geliştirilmesinde sürükleyici kuvvet oldu. Yüzyıllar sonra, ondokuzuncu yüzyıl sonlarıyla yirminci yüzyıl başlarında, Rusya ve Prusya çiftçilerini köy denetiminin rutininden ve muhafazakârlığından kurtarıp kapitalist işletmeciliğe açmada başvurulan yöntem yine çitleme idi.

Çitleme, İngiltere'de 12. yüzyılda başladı, 1450-1640 ve 1750-1860 dönemlerinde hızla mesafe kaydetti ve 19. yüzyılın sonunda hemen hemen tamamlandı. Avrupa'nın diğer bölgelerinde çitleme 19. yüzyıla kadar pek az ilerleme kaydetti. Çitleme anlaşmaları 16. yüzyıl Almanya'sında bilinmiyor değildi, fakat hükümetlerin çitlemeyi teşvik edici tebliğler yayımlaması ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulabildi. Tebliğle çitlemeyi özendirme politikası 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa ve Danimarka, 1861'de serflerin azat edilmesinin ardından Rusya, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Çekoslovakya ve Polonya tarafından takip edildi. Ne var ki, yirminci yüzyılın ikinci yarısında bile tamamlanmış olmaktan uzak gözükmetedir. (*Britannica*)

Çitleme, toplumsal yapıya "devrimci şiddet" uygulama süreciydi. Bazı sosyal bilimciler, devrimci şiddetin bir toplumun kurulmasına barışçıl reformlar kadar katkıda bulunabileceğini söylemekte ve çitlemelerin İngiliz köylü toplumunun tüm yapısını yıkan nihai darbeyi indirdiğini belirtmektedirler. "İç savaş, toprak sahibi yukarı sınıflar tarafından haklarının çiğnenmesi karşısında köylülüğün son sığınağı olan Kralı safdışı bırakmıştı. Tudor ve Stuart bürokrasilerinin bu konuda pek etkili oldukları söylenemezse de, hiç değilse köylülerin zararına olan bu gidişe zaman zaman set çekme çabası göstermişlerdi. Depremin son sarsıntıları olan Restorasyon'dan ve 1688 Görkemli Devriminden sonra İngiltere, 18. yüzyılda Parlamento yönetiminde karar kıldı. Bu dönemde Kralın salt göstermelik bir erke sahip olduğu söylenemezdi ama, artık çitleme hareketinin başını alıp gitmesine dur demeye kalkışmadı".⁴¹

Polanyi'ye göre, geriye bakıldığında yararlı sonuçlar vermiş olan çitlemelerin yol açtığı yıkımla, Sanayi Devriminin yol açtığı yıkımlar arasında paralellikler vardır. "Eğer ekilen toprakların otlağa dönüştürül-

41 Barrington Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Ankara: V Yayınları, 1989, s. 23.

mesi olmasaydı, çitlemeler kendi içinde tartışmasız bir ilerleme oluşturu-
racaktı. Çitlemelerle özel mülkiyete dönüştürülen toprak, eskisinden
iki üç kat daha değerliydi. Ekimin sürdüğü durumlarda istihdamda dü-
şüş görülmedi; yiyecek arzı da yükseldi. (...) Koyun çiftliklerinden ge-
len yün, küçük çiftçilere ve ekimden uzaklaştırılan topraksız köylülere
iş imkânı sağlıyordu. Yün sanayi merkezlerinde birçok zanaatçıya ek-
mek kapısı açılmıştı”.⁴²

Holderness, İngiltere’de ekilebilir arazinin yarısının 1750’den önce
çitlenmiş olmasının makul bir tahmin olduğunu söylüyor. Tabii, konu-
yu iyi anlamak için, bir yandan çiftçi köyleriyle bey köylerini ayırmak,
diğer yandan da çitlenen arazilerin bir kısmının eskiden kullanılmayıp,
yapılan ‘yatırım’ sonucu geliştirilmiş topraklar olduğunu hatırlamak
gerekir. Çiftçi köylerinde bir ölçüde cemaatçi yönetim ve tarım âdetle-
rinin yönlendirdiği öz-düzenlemeler vardı. Zengin toprak beyi, tüccar
veya büyük kiracı ailelerin hükmü altındaki köylerdeyse çiftçilerin ba-
ğımsızlığına veya cemaat sorumluluğuna pek yer yoktu. Bu tür köyler-
de çitleme, mutlaka köylülüğün yok edilmesine değil, zaten ticarileş-
miş olan kırsal kesimin daha üretken ve kazançlı hale gelmesine yol açı-
yordu.⁴³ Postan’ın belirttiğine göre, 13 ve 14. yüzyılın arazi geliştirme
hareketlerinin seyri içinde köylülerin elde etmiş oldukları topraklar da
münferit olarak çitlenmiş ve köylülerce ayrı ayrı ekilmeye başlanmıştı.⁴⁴

Bir başka araştırmacıya göre, 1700’e gelindiğinde Galya ve İskoç-
ya’da daha az olmakla beraber, İngiltere’deki toprak alanının yüzde
70’i çitlenmiş bulunuyordu. Onsekizinci yüzyıl ile 19. yüzyıl başların-
da bu eğilim hızını sürdürdü ve 1830 dolaylarında İngiltere’deki tüm
arazilerin yaklaşık yüzde 90’ı çitlenmiş hale geldi.⁴⁵ Çitleme toprak sa-
hipleri için muhtemelen her zaman kazançlı bir yatırım iken, küçük
çiftçiler için hep böyle olmuyordu; çünkü dönüm başına çitleme mali-
yeti bazan beklenen kazançtan çok daha yüksek çıkabiliyordu.

Çitleme, başlangıçta devletin sosyal gerekçelerle karşı çıktığı, fakat
sonunda bizzat yönlendirmek durumunda kaldığı uzun bir süreçti.
Merkantilist devlet politikası genel nüfus artışından yana olduğu için,
İngiltere’de özellikle 16. yüzyılda çitlemeye karşı siyasî bir tavır takı-

42 Polanyi, *a.g.e.*, s. 58.

43 B. A. Holderness, *Pre-Industrial England*, London: Dent and Sons, 1976,
s. 49-52.

44 M. M. Postan: *The Medieval Economy and Society*, Middlesex: Penguin,
1972, s. 58.

45 Charles More, *The Industrial Economy and Society in Britain*, London:
Longman, 1989, s. 5.

nıldı. Otlak arazilerin, tahıl ekimini tehlikeye sokacak biçimde çitlenmesi, millî çıkarlar bakımından vazgeçilmez sayılan köylü nüfusunu muhafaza etmeyi zorlaştırabilirdi. Mesela, 1548 tarihli bir kararname şunu ifade ediyordu: “Krallığın güvenliği ... koyun veya sığır sürüle-riyle değil, insanların kuvvetiyle, çok sayıda hakiki tebaa ile düşmana karşı sağlanmalıdır”.⁴⁶ Tudorlar ekili arazilerin otlağa çevrilmesi amacıyla çitlenmesini kontrole yöneldiler; zira bu durum kırsal kesimde nüfusun azalmasına ve şehirlerde dilencilığe yol açıyordu. Danimarka'da 1682'de, askere alınacak insan sayısı azalmasını diye, beylerin arazi kapatmaları yasaklandı. Prusya ve Avusturya yöneticileri 18. yüzyılda benzer gerekçelerle köylüleri kollamaya çalıştılar. Diğer yandan, toprak sahiplerinin denetimindeki hükümetler çitlemeyi özendirmeye devam ettiler. İngiltere'de toprak beyleri Parlamento'ya, onlar da 1688'den sonra hükümete egemendiler; dolayısıyla çitleme dört nala devam ediyordu. Prusya'da Junkerler azatlık belgelerini öyle düzenliyorlardı ki, özgürleşen köylü arazisinin üçte birden yarısına kadarlık kısmını kaybediyordu.

Çitleme, zenginlerin yoksullara karşı zaferiydi. Baskı, yıldırma, şiddet yoluyla eski düzenler bozuluyor, eski yasa ve gelenekler rafa kaldırılıyordu. Yoksulların 'ortak' arazilerdeki payları ellerinden alınıyor, geleneğin gücüne dayanarak kendilerinin bildikleri meskenler yerle bir ediliyordu. Böylece tüm bir toplumsal doku parçalanıyordu. Ticaretin hareketlendirdiği tarım ekonomisinde yeni teknikler, küçük ve ortaboy çiftçilerin altından kalkamayacakları ölçüde yüksek maliyetli idiler. Dolayısıyla, çitleme ile gelen değişimlerden esas olarak büyük, kapitalist çiftçiler yararlandı. Bunlar iki türdü: Büyük toprak sahipleri ve büyük kiracı çiftçiler. “Büyük toprak sahibi, ellerini kullanarak hiçbir iş yapmayan ve çoğu durumda işletmeyle ilgili ayrıntıları bir kâhyaya bırakan, ona göz-kulak olmaktan da pek hoşlanmayan bir aristokratı. Ancak, tarımsal gelişmenin gerçek öncüleri, ün yapmış, 'gözünü budaktan sakınmayan' birkaç toprakbeyi değil, büyük kiracı çiftçilerle, zengin bağımsız üreticilerdi”.⁴⁷

Çitlemenin genelde tarımsal verimliliği arttırdığı tahmin edilmektedir. Mesela, 17. yüzyıl sonlarında 9:1 nispetinde ürün veren bazı araziler, 19. yüzyılda 11:1 nispetinde bir verimlilik gösteriyorlardı. Başka bir tahmine göre, çitleme sayesinde verimlilik 17. yüzyıl ortalarından

46 Elie F. Heckscher, *Mercantilism*, London: Allen and Unwin, 1955, Cilt II, s. 44.

47 Moore, *a.g.e.*, s. 25.

1800'e kadar yüzde 75 dolayında bir artış göstermiştir.⁴⁸ Şüphesiz, bu tahminleri değerlendirirken, sözkonusu dönemlerde emeğin üretkenliğindeki artışa dikkat etmeli ve bunun ne kadarının makineleşmeyle, ne kadarının çitlemeyle bağlantılı olabileceği hesaba katılmalıdır.

Son olarak, köylüleri mülksüzleştirme esasına dayalı bu sürecin büyük beşerî acılara ve sosyal sıkıntılara yol açacağı kaçınılmazdır. Bu değişimi sürükleyenler ve (daha az ölçüde de olsa) ona maruz kalanlar, neler olup bittiğinin farkındaydılar. Köy kapitalisti, şehirdeki kapitalist gibi, sebep olduğu acıları, elde ettiği çok büyük kişisel kazancın bütün toplum için yarattığı yararlardan dem vurarak haklılaştırmaya çalışıyordu. Köylüleri namuslu birer çiftçiden dilenci veya haydut çetelerine dönüştüren bu devrimin etkilerini azaltmak için bir yanda devlet, diğer yanda kilise büyük çaba harcıyor; ama her iki kurum da 'gelişmenin' önünü kesmiyor/kesemiyorlardı. 1520 dolaylarından kalma bir İngiliz halk türküsü, kapitalist tüccarın yanısıra, kilisenin de konumunu çok iyi yansıtmaktadır:

“Tüccar kurnaz ve hilekâr
Kilise binbir pislik içinde
Sefalet içinde yüzüyor halk”.⁴⁹

Kapitalizmin Manevî Dayanakları

Kapitalizmin ortaya çıkışı maddî faktörlerin yanısıra manevî (dinî ve fikrî) faktörlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Karl Marx, burjuva toplumunun Yahudileşmiş bir toplum olduğunu söylerken, ters tarafından da olsa, buna işaret ediyordu. Maksudı, kapitalist sistemin dinamiklerini keşfetmek ve nereye doğru evrilmekte olduğunu anlamaktı. Diyalektik yöntemi maddeci/tarihçi görüşlere uyguluyor ve bu bağlamda başüstü durduğunu söylediği Hegel'i doğrultuyordu!

Werner Sombart, kapitalizmin kökenlerini iktisadî determinizmle açıklama yolundaki Marksçı girişimin geçerliliğini reddetti. Ona göre, kapitalizmin benzersiz evrimi, “kültürün bütününe kendi özel kimlik ve gayesini aşıl原因an nicelleştirici rasyonalite ruhu tarafından yönlendirilen, birbirine bağımlı bir kültürel kompleksin ifadesi” idi.⁵⁰ Böylece

48 Charlès More, *a.g.e.*, s. 8.

49 “Enclosures and the Countryside”, *Tudor Economic Documents*, R. H. Tawney and E. Power (eds.), New York: Barnes and Noble, 1962, Cilt III, s. 18.

50 Werner Sombart, *Luxury and Capitalism*, Ann Arbour: Michigan, 1967, s. viii. P. Siegalman'ın önsözü.

Sombart, Hegel'i eski konumuna döndürmüş oluyordu. Aydınlanmanın "ilerlemenin kaçınılmazlığı" inancından doğan, tarihsel evrimin doğrusal seyrine dair kuramlara muhalifti. Marx'ın teleolojik-eskato-lojik tarih kuramı, onun bir Aydınlanma ürünü olmasındandı. Marx kapitalizmi, anti-tezini doğuracak zorunlu bir ekonomik sistem olarak görüyordu. Oysa Sombart için kapitalizm, ölmekte olan sosyal düzenin rahminden doğmayı bekleyen daha yüksek biçimler için hiçbir teminatı olmayan, ahlâken tükenmiş bir düzendir.

Kapitalizm tahlilinde Marx'ın Sombart üzerindeki en büyük etkisi, onun kapitalizmi "insanları irâdelerinden bağımsız olarak birbirleriyle, belirlenmiş ve zorunlu ilişkiler içine sokan" son derece karmaşık bir sosyal form olarak algılamasıydı. Kapitalizmin bir gayrişahsî entegre ekonomik sistem olduğu düşüncesi Max Weber için de çok önemlidir. Kapitalizmin bireylerin kişisel seçimlerini cüceleştiren muazzam derecede güçlü, rasyonelleştirici, zorlayıcı bir sistem olduğu Weber'in şu ifadesinde açıkça görülmektedir: "Püriten bir meslekte çalışmak *istiyordu*, biz öyle yapmaya *mecburuz*". Sombart için kapitalizm, "insanlar tarafından meydana getirilen, fakat yaratıcısının faaliyetlerini, onun irâdesine başvurmadan etkileyen bir sistemdir... Sistem, kapitalist işletmeye sessiz bir hayalet gibi nüfuz eder... Girişimcinin bizzat kendisine hâkim olur... Onu, kendisi için gerekli olan şeyleri yapmaya zorlar... Sistem bizzat kendinin olan bir hayat yaşar".⁵¹

Weber'e göre kapitalist ruhun kaynağı Protestanlıktır. Luther için bir insanın mesleği, iş hayatının günlük faaliyetleri içinde Tanrıya hizmet etmesi demektir. Meslek düşüncesini manastıra ait köklerinin ötesine götüren ve -kişinin Tanrının seçkin kullarından biri olma statüsünü teyit için- onu en kesin biçimde ekonomik kazancın zahidâne (*ascetic*) takibine dönüştüren Kalvencilik oldu. Sombart'ın hareket noktasıysa Yahudiliktir. Ünlü eseri *Burjuva*'nın ilk cümlesi Weber'in tezini reddetmeye tahsis edilmiştir: "Protestanlık başından itibaren kapitalizme ve özellikle kapitalist iktisadî görüşe düşmandır". Püritanizmin orta-sınıf erdemleriyle hiçbir ilişkisi yoktur. Püriten vaizler para kazanmanın her çeşidine tamamen muhalifteler. Püritanizm serbest rekabeti açıkça kınıyordu. Daha sonra Protestanlık, Yahudiliğin yörüngesine girdi. Yahudilikle Püritanizm arasında bir görüş özdeşliği doğdu. Her ikisinde de dinî çıkarların üstünlüğü, ilahî mükâfat ve ceza fikri, dünya içinde zühd, din ile iş arasındaki yakın ilişki, aritmetik günah anlayışı ve hepsinden önemlisi hayatın rasyonelasyonu bulunmaktadır.

51 *A.g.e.*, s. x.

Sombart'ın ulaştığı sonuç şudur: Püritanizm, Yahudiliktir. Yahudiliğin rasyonalitesi, legalizmi, dinî liderlerinin ticarî dehaları, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki ilişkilerde cari olan ikili ahlâk kodu, kapitalizmin “ruhunu” ciddi biçimde beslemiştir. Onbeşinci yüzyılın sonlarında Yahudiler İspanya'dan kovulduktan sonra Kuzeybatı Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi için hayatî bir rol oynadılar: Hollanda'da para ve kredi sistemini standartlaştıran (yani kişisel olmaktan çıkaran) tahvil ve kredi araçlarını kullanmaları, denizaşırı ticareti ve sömürgeci girişimleri finanse etmeleri, lüks ticaretteki uzmanlıkları ve en önemlisi Antwerp ve Amsterdam yoluyla İngiltere'ye kapitalizmin rasyonel ve hesapçı ruhunu bütün teknikleriyle ulaştırmaları. Bu ve diğer konularda Yahudiler Avrupa ekonomik hayatının merkezini güneyden kuzeybatıya kaydıran bir hızlandırıcı rolü oynadılar; uluslararası ticaretin temposunu arttırdılar ve kapitalizmin Batı'da onsuz hiçbir zaman var olamayacağı modern ulus-devletin temellerini attılar.⁵²

Weber şunu ileri sürüyordu: Protestanlığın Kalvinci mezheplerine özgü kader öğretisi mü'minin zihnine, kurtuluşuna dair şiddetli bir endişe tohumu ekiyordu. Onun da cevabı kaderci bir teslimiyet değil, aksine, kaderi hakkındaki güvenini tazeleyecek yollara yönelmek oldu. Seçkinlere özgü bir hayat sürdürme peşine düştü: Düzenlilik, nefis hâkimiyeti, mesleğe gayretle bağlılık, lüks ve zevkten uzak duruş. Böyle bir hayat tarzı tabii ki hızlı sermaye birikimine, rasyonel davranışa ve iş hayatında başarılı olmaya elverişliydi. Ancak, önemli olan, Kalvinci için araçların amaç haline gelmesidir. Hayat tarzı bir ahlâk, kendi başına bir manevî değer olmaktadır.⁵³ Weber aslında şu sorunun cevabını arıyordu: Sanayi kapitalizmi niçin mesela Çin'de değil de Batı'da, özellikle de kuzeybatı Avrupa'da ortaya çıktı? Nüfus ve teknolojiyle alakalı argümanları ikna edici bulmayınca, dikkatini rasyonel ekonomik ahlâk üzerinde yoğunlaştırdı. Bu ahlâkın ilk özelliği, geleneğin kutsallığı ilkesini ortadan kaldırmasıdır. Gelenek, büyü ile içiçedir. Weber'e göre Yahudilik, hristiyanlık ve (biri Japonya'da olan) iki-üç Doğu mezhebi dışında hiçbir din büyüye karşı açık bir düşmanlık sergilememiştir. Büyüye karşı çıkan, onun gücünü kıranlar reformcu ve rasyonelleştirici peygamberlerdir. “Peygamberler dünyayı büyüden kurtardılar ve böyle yapmakla bizim modern bilim ve teknolojimiz için, dolayısıyla da kapitalizm için temel oluşturdular. Çin'de bu tür peygamberler ortaya

52 Werner Sombart, *The Jews and Modern Capitalism*, New York: Burt Franklin, 1969 (1913), s. 3.

53 David Landes, *a.g.e.*, s. 7.

çıkmadı".⁵⁴ Ortaçağ Avrupa'sında rasyonel yaşayan ve bir amaca (yani uhrevî saadete) doğru metodik olarak ve rasyonel araçlarla yürüten tek insan keşiştir. Saatin tokmağı sadece onun için vuruyor, gün sadece onun için saatlere bölünüyordu. Manastır cemaatlerinin ekonomik hayatı da rasyoneldi. Erken Orta Çağlarda memurların bir bölümü keşişti. Buna rağmen, rasyonel hayat manastırların duvarları arasına sıkışmaktan kurtulamıyordu.

Reformasyon, insanların manastırdan kurtuldukları, fakat böylece ömür boyu keşişliğe mahkûm oldukları bir inanç sistemi getirdi. Eskiden manastıra kapanacak olan dindar birey, şimdi inançlarını gündelik hayat içinde uygulamak zorundaydı. Peki, bu derece dindarlık kazanç peşinde koşmakla çelişmiyor muydu? Weber'in cevabı şudur: "Dindarlıktan kaynaklanan servet birikiminin bir ikileme yol açtığı doğrudur: Dinî zühd servete, servet rahmetten uzaklaşmaya, bu da yeniden arınma gereğine yol açıyordu. Kalvincilik bu güçlüğü, insanın Tanrı tarafından kendisine lutfedilmiş eşyanın sadece bir emanetçi-yöneticisi olduğu düşüncesiyle aşmaya çalıştı. Zevki kınadı, ama dünyadan kaçmaya izin vermedi ve rasyonel bir disiplin altında başkalarıyla çalışmayı bireyin dinî görevi saydı. Bu düşünce sisteminden bizim, sadece İncil'in Protestan çevirilerinden etkilenen dillerce bilinen "meslek" kelimesimiz doğuverdi. Meslek, Tanrı tarafından verilmiş bir görevin yerine getirilmesi sayılan, rasyonel kapitalist ilkeye göre yürütülen faaliyete dayandırılmış değeri ifade etmektedir".⁵⁵ Meslek fikri girişimciye çok sayıda çalışkan işçi ve onları sömürme hususunda bil-lur gibi duru bir vicdan verirken, işçilere de kendilerini çalışmaya zahidâne adamlarının ödülü olarak ebedî kurtuluş ümidi veriyordu.

Weber'in Püritani aslında bir "ideal tip" idi, yani günlük hayatın içindeki "gerçek" insanların incelenmesine dayanmıyordu. Kitch'in dediği gibi, belki çok çalışkan ve mutedil bir işadamı amca sosyologun modeli olmuştu. Hiçbir zaman bu ideal-tip modelini kanıtlamak için tarihî şahsiyetler bulmaya çalışmadı. Biricik tarihî örneği, 18. yüzyıl Amerikan siyasetçisi, işadamı ve yazarı olan Benjamin Franklin'di (1706-90).⁵⁶ Ayrıca, rasyonel kapitalist işletmelerin ancak modern Batı dünyasında bulunduğu yolundaki görüşünü de Hisse Senedi Borsası üzerindeki etüdü sırasında, kapitalizmin rasyonalistik, hesapçı yanından ve onun farklı ahlâkından etkilenmesi üzerine geliştirmişti.

54 Stanislav Andreski, *a.g.e.*, s. 132.

55 *A.g.e.*, s. 136.

56 M. J. Kitch, *Capitalism and Reformation*, London: Longman, 1967, s. xvi.

Weber'in tezini kısmen tamamlayan, kısmen de ona karşı çıkan ilk önemli görüşü R. H. Tawney geliştirdi. Weber'in aksine, modern kapitalizmin Reformasyon'dan önce mevcut olduğunu savundu. (Holland Memorial Lectures, 1922. Dört yıl sonra, *Din ve Kapitalizmin Doğuşu* başlığıyla kitaplaştı.) Çok çalışma, tutumluluk, vb. özellikler üzerindeki ısrarıyla Protestan ahlâkı, kapitalizmin doğuşuna katkıda bulunmuştu muhakkak, fakat aynı zamanda Protestanlığın kendisi giderek kapitalistleşmekte olan bir toplumdaki etkilenmekteydi. Tawney, haricî kuvvetlerin Protestan ahlâkını kökten değiştirdiğini söylemiyor; kapitalist eğilimler baştan beri mevcuttu, fakat 17. yüzyıl ortalarına kadar baskı altına alınmışlardı. Ancak 1660'daki Restorasyon'dan sonra, gözden geçirilen Protestan ahlâkı kapitalist tavırların yayılmasına yardımcı oldu. Ne modern kapitalizmi, ne de ekonomik liberalizmi "doğuran" Püritanizmdi; ama her ikisi de Püriten zihniyet tarafından teşvik ediliyordu. Özetle Tawney, Marx ile Sombart'ın görüşlerini spekülâtif olmaktan çıkarıyor, tarihî bir temele bağlıyordu. Marx, kapitalist toplumun Yahudileştiğini, Sombart ise Püritanizmin Yahudilik olduğunu söylemişti. Tawney, Püritanizmin, kısmen kapitalizmin eseri olduğunu söylemekle her iki selefini de hem doğruluyor, hem tashih ediyordu.

Tawney'e göre, Weber Protestanlığı sabit bir olgu biçiminde algılıyor ve temel Protestan inançlarına örnek olarak dilediği yazar veya dönemden kanıt getiriyordu. Oysa ideolojiler sabit değildir. Benjamin Franklin'in Protestan ahlâkının yüceliğinin kanıtı olduğu iddiası temelsizdi; Franklin düşüncelerinin çoğunu Kalvinci yetiştirilme tarzından çok seküler Aydınlanma'ya borçluydu. Richard Baxter ile Richard Steel'in geç dönem Püriten tavrın önemli kaynakları oldukları doğrudur, fakat bunların ilk dönem eğilimleri de örneklediğine dair görüş doğru değildir.⁵⁷

Cristopher Hill, Püriten vaizlerin işlevini şöyle betimliyor: Seküler burjuvaların zaten yapagelmekte oldukları şeyleri manevîleştirmek, yaptıkları işi dînen haklı sebebe dayandırarak yapmalarını öğütlemek. Bu seküler burjuvalar "İncil hususunda çok ateşlidirler, İncil'i severler, fakat inandıkları için değil, onu hissettikleri için; onunla meydana gelen serveti, huzuru, hürriyeti hissettikleri için".⁵⁸ Thomas Taylor, "Serveti servet için değil, Tanrı için ara" derken, Thomas Adams ce-

57 R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Middlesex: Penguin, 1977 (1926), s. 242-3. Ayrıca, Kitch, *a.g.e.*, s. xix.

58 Cristopher Hill, "Protestantism and the Rise of Capitalism", *Capitalism and Reformation*, M. J. Kitch (ed.), London: Longman, 1967, s. 3-8.

maatine “Size keseyi değil, açgözlüğü çöpe atmanızı öğretiyoruz” diyordu. Kısacası, Püriten vaizler ekonomik süreçleri manevileştirmeye çalışıyorlardı. Piyasayı ve borsayı Tanrı kurmuştu. Kalbin sesine kulak verilmeli, deründeki imana müracaat edilmeliydi.

Kitch'e göre, Protestanlık ancak kapitalizmin yükselmesine yatkın yollarla geliştirilebilirdi, çünkü 16 ve 17. yüzyıl Avrupa'sında Roma Kilisesi'ne muhalefet ana kuvvetini büyük şehirlerden alıyordu. Yoksa Protestanlıkta kişiyi otomatik olarak kapitalizme götüren hiçbir şey yoktur. Protestanlığın önemi daha çok şu noktadaydı: Katolikliğin katı kurum ve âyinlerinin empoze ettiği engelleri zayıflatıyor, insan kitlelerini Roma Kilisesi'ne ve onu muhafaza eden siyasî otoritelere karşı harekete geçiriyordu. Hill, bu görüşleri teyit eder konumdadır: İnsanlar ne Protestan oldukları için kapitalist oldular, ne de kapitalist oldukları için Protestan. Asıl mesele yeni değerlerin meşrulaştırılması ve yaygınlaştırılmasıydı ve Protestanlık, zaten kapitalist olma yoluna girmiş bir toplumda, bu değerlerin zaferini kolaylaştırıyordu.

Temel maneviyatı bakımından Protestan meslek ahlâkının gerçekte muzaffer burjuva toplumunun bireyci sosyal felsefesine topyekün muhalif olduğunu söyleyen araştırmacılar da yok değil. “Sekülerleşmiş orta sınıf kültürünün Benjamin Franklin ve Samuel Smiles'lerinin, Richardson, Fielding, Dickens ve Thomas Mann'ın romanlarını boyayan 'Protestan' Liberalizmi, bireyin egosunun cemaatin ihtiyaçlarından üstün tutulmasına dayanan bu sosyal maneviyat seli, Reformasyon Protestanlığının mutlak surette antitezi idi”. (C. H. George ve K. George, Kitch, *a.g.e.*, s. 12.) Yazarlarımıza göre, ne olduysa 1640'tan sonra oldu. Protestan kisvesindeki 'Kapitalizmin Ruhu' bu tarihten önce mevcut değildi. Bir çalışma, tutumluluk ve rasyonalite ruhu vardı elbette, fakat kazanç peşinde koşan, ekonomik ödül uğruna yarışan bireyler toplumu ve sosyal hareketliliğin servete ayarlanması Protestanlık ideolojisinden gelmiyordu; bunlar kapitalizmin dindışı dünyasının eserleriydi. Kazanılan kârın kullanımı daha fazla kâra değil, hayır işlerine ve Kilise'ye yönelikti; para harcanmak ve tüketilmek içindi, istif edilmek için değil. Kârın arttırılmasına yönelik 'dünyevî zühd'den bir Protestan fikri diye söz etmek saçmadır. Protestanlık ile kapitalizmin buluştuğu zemin, ortak düşmanlara sahip olmalarıydı: Roma Katolik Kilisesi ve feodalizm.

Trevor-Roper, Reformasyonu takip eden yüzyıllarda Protestan ülkelerinin iktisaden ilerlemelerini Katolik Avrupa'daki geniş kapsamlı siyasî, sosyal ve dinî değişimle bütünleştirmek suretiyle bu ateşli tartışmanın sınırlarını genişletti. Onun kanaatine göre, bu değişimler kapı-

talistleri Avrupa'nın eski ticarî başkentlerinden ayrılmaya zorladı: "Hem iktisadî hem fikrî bakımdan, 17. yüzyılda Protestan ülkeler (veya onların bazıları) öncülüğü Katolik ülkelerin elinden aldılar. Avrupa'ya, Rönesans döneminin sonu için seçtiğim tarih olan 1620'de bir göz atın. Bu tarihte Hollanda ile İngiltere'nin, İtalya ve İspanya'nın yerini çoktan ele geçirmiş olduklarını söylemeye yatkınız. Hakikat böyle değildi şüphesiz. O tarihte -en azından sathî gözlemciye- güç konfigürasyonu büyük ölçüde 1520'deki gibi görünüyor olmalıdır. İspanya ve İmparatorluk, İtalya ve Papalık: Bunlar hâlâ gücün, servetin, sanayinin ve fikir hayatının merkezleriydi. Şimdi bir de 1700'e bakın, ne kadar farklı! Avrupa siyasî, iktisadî, fikrî, her bakımdan tepetaklak olmuş, merkezi Katolik İspanya, İtalya, Flander ve Güney Almanya'dan Protestan İngiltere, Hollanda ve Baltık şehirlerine kaymıştır".⁵⁹

Onyedinci yüzyılda meydana gelen bu olağanüstü değişimi nasıl açıklayabiliriz? Niçin belirli Protestan ülkeler yükselirken, Katolik ülkeler gerilemektedir? Trevor-Roper'e göre, yeni keşiflerin veya değişen şartların Güney Avrupa'ya karşı kuzey Avrupa'nın lehinde olduğunu söylemek yetmez, zira Katolik Flander, Liege ve Cologne kuzeyde yer almalarına rağmen Katolik dünyanın çöküşüne eşlik ettiler. Akdeniz ülkelerine karşı Atlantik ülkelerinin öne çıktığını da söyleyemeyiz, zira Lizbon, Atlantik'te olmak bakımından Hamburg'dan daha iyi konumdadır. Fırsatlar değişmiş olsa bile, soru cevapsız kalmaktadır: Niçin bu fırsatlardan yararlananlar Katolik toplumlar değil de, hep Protestan toplumlar olmuştur?

Weber'in tezinde, anlaşılması zor olmakla beraber, bir hakikat nüvesi bulunduğu inanan Trevor-Roper, Kalvinci ahlâkın belirli vakalarda sanayi kapitalizminin oluşumuna gerçekten yol açtığını belirtmektedir. Fransa veya Avusturya gibi Katolik ülkelerde bile, başarılı olan ve sanayiye kuranlar Protestanlardır. Kalvinciler, Luteryen Danimarka'da tam bir kapitalist aristokrasi oluşturmuştu. Protestan ülkelerde olduğu kadar, Katolik ülkelerde de Kalvinciler 17. yüzyıl ortalarında kesin iktisadî hâkimiyet kurmuşlardı. Uluslararası bir kuvvet, Avrupa'nın ekonomik eliti idiler.

Peki, Kalvinci kapitalist girişimcilerin ortak paydası neydi? Göçmen olmaları. Dört Kalvinci toplumdan (Hollanda, İskoçya, Cenevre, Palatine) hiçbiri kendi girişimcilerini kendisi yetiştirmedi. Hemen hemen bütün büyük girişimciler göçmen idi. Ayrıca, bu göçmenlerin çoğunluğu Felemenk idi, bazıları muhtemelen sadece Felemenk oldukları için Kalvinciydiler.

59 H. R. Trevor-Roper, "Religion, the Reformation and Social Change", *Historical Studies*, IV, 1961, s. 24.

Weber kapitalist girişim ruhunu Püritenlere hamlediyordu, Sombart Yahudilere, Trevor-Roper göçmen Kalvinsilere. Maxime Rodinson, kapitalist zihniyet başka bir zihniyetten doğmamıştır, diyor; bir avuç insanda vardı bu. Sosyal, siyasî ve ekonomik şartlar bu zihniyetin belli bir anda Avrupa ve Amerika'da gelişmesini ve bütün topluma yayılmasını sağladı.⁶⁰

Braudel, İspanya Yahudilerinin özellikle Hollanda'nın zenginleşmesine katkıda bulduklarını, ancak bu hususta Sombart'ın iddialarının aşırıya kaçtığını söylüyor. Muhakkak ki Amsterdam'ın ekonomik faaliyetinin en önemli unsuru Yahudilerdi; şehir döviz ve borsa işlemleri alanlarında onlara çok şey borçluydu. Bu alanlarda birer usta, hatta öncü idiler. Ayrıca, ehliyetli danışmanlar idiler; Hollanda ile Yeni Dünya arasında ticarî ilişkiler kurulmasında temel aracı rolünü oynuyorlardı. Bununla beraber, hakikate yakın ifade, iş hayatında büyük tecrübe sahibi olan Yahudilerin doğal olarak müreffeh ekonomilere doğru yöneldikleri olmalıdır. "Onların bir ülkeye gelişleri umumiyetle orada iş hayatının iyi veya gelişmekte olduğu anlamına geliyordu. Eğer bir yerden çekilmişlerse, bu her zaman için iş hayatının berbat olduğu anlamına gelmese de, muhtemelen pek iyi olmadığı anlamına geliyordu".⁶¹ Rasyonel kapitalizmin Reformasyon öncesinde mevcut olduğu hususunda Sombart'a hak veren Braudel, 13. yüzyıl Floransa'sının kelimenin tam anlamıyla kapitalist bir şehir olduğunu söylüyor. Fakat, Sombart-Weber tartışmasının Avrupa-merkezci bir temelsizlikle malûl olduğunu ilave etmekten de geri durmuyor: "Max We-

60 Maxime Rodinson'un *İslam ve Kapitalizm* başlıklı eserinden özetleyen Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken, 1980, s. 350. Rodinson'a göre, Avrupa dışı toplumların teşebbüs gücünü kıran en büyük etken ise, bizzat Avrupa oldu. Doğu'nun sanayi toplumuna geçmesine engel olan, Avrupa'nın daha önce kapitalizmi kurmuş olmasıdır. Müslüman toplumlar kapitalizm için gerekli temel yapılara sahiptiler. Belki konjonktürde bazı gelişmeler meydana gelse, bu yapılar Batı kapitalizmine benzer bir kapitalizm doğurabilirdi. Ama Avrupa'nın taarruzu sırasında bunlar yoktu, bunun için de kapitalizm dışarıdan geldi. Avrupa kapitalizmi gözle görülecek kadar üstündü. Ona ya boyun eğilecek, ya intibak edilecekti. Ya teslimiyet, ya taklit. Taklit güçtü. Çünkü iç yapılar elverişli değildi ve Doğu toplumlarının karar özerkliği yoktu. Kapitalistleşme ister istemez Batı hâkimiyetinin tehditkâr gölgesi altında olacaktı.) Braudel ise şu soruları soruyor: Reformasyon, kapitalizmi endişelerinden, tereddütlerinden, vicdan azabından kurtarıp özendirdi mi? Yahudilerin kapitalizmin oluşumunda birinci derecede rolleri oldu mu? Kapitalizm, rasyonalitesini Reformasyon'a mı borçluydu, Rönesans'a mı? Weber birincisini savunuyordu, Sombart ikincisini.

61 Fernand Braudel, *a.g.e.*, cilt III, s. 187.

ber için 1904'te ve Sombart için 1912'de Avrupa'nın dünyanın, bilimin, aklın ve mantığın zorunlu merkezi olduğunu hissetmek tamamen olağandı. Fakat biz o eski nefis emniyetini ve üstünlük kompleksini kaybettik. Hem Weber, hem Sombart için, kapitalizmin herhangi bir izahı Batı kafasının tartışılmaz yapısal üstünlüğüyle bağlantılı olmak zorundaydı. Weber'e göre, kapitalizm bir zirveydi, vaadedilmiş ekonomik gelişme ülkesi, ilerlemenin son aşaması".⁶² Günümüz sosyal bilimci ve tarihçileri bu Avrupa-merkezci yaklaşımı temelden sarsacak görüşler ileri sürüyorlar. O kadar ki, Braudel bile artık Avrupa-merkezci listesinde yer alabiliyor.⁶³

Sanayi Kapitalizmine Hazırlık: Kırsal Kapitalizm

Sanayileşme ekonomik bir olaydan çok, toplumsal bir süreçtir. Ünlü iktisat tarihçisi T. S. Ashton, sanayileşmenin İngiltere'yi çok kısa bir süre içinde nasıl değiştirdiğini şöyle tasvir ediyor: "Üçüncü George ile oğlu IV. William'ın tahta çıkışları arasındaki kısacık dönemde İngiltere'nin çehresi değişti. Asırlardan beri açık tarlalar şeklinde ekilip biçilen veya ortak mera olarak kullanılan alanlar çevrildi yahut çitlendi; küçücük köyler kalabalık kasabalara dönüştü; evlerin bacaları eski kuleleri küçültürecek kadar yükseldi. Geniş anayollar yapıldı: Defoe'nun çağındaki seyyahların iyi huylarını bozan o kötü ulaştırmadan daha düz, daha sağlam ve geniş yollar. Kuzey Denizi ve İrlanda Denizi, Mersey, Ouse, Trent, Severn, Thames, Forth ve Clyde'in gemilere elverişli kıyıları su bağlantılarıyla birleştirildi. Kuzey'de yeni lokomotifler için ilk demiryollarının temeli atıldı, nehir ağzlarında ve sığ denizlerde buharlı gemiler işlemeye başladı".⁶⁴

Phyllis Deane, sanayi devrimini oluşturan ve ekonomik örgütlenmenin yöntem ve özelliklerinde meydana gelen değişimleri yedi başlık altında topluyor: 1. Modern bilimin ve deneysel bilginin pazar için üretim sürecine geniş ve sistemli biçimde uygulanması; 2. Ekonomik faaliyetin aile içi veya yerel kullanımdan çok, ülke çapında ve uluslararası pazarlar için üretime doğru uzmanlaşmaya yönelmesi; 3. Nüfusun kırsal kesimden şehirlere göç etmesi; 4. Tipik üretim biçiminin genişlemesi, kişisel olmaktan çıkması ve böylece aile ve kabileye daha az, or-

62 Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm* (trc. M. Özel), İstanbul: İz, 1996, s. 195.

63 Bkz. Mustafa Özel, "İktisadî Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış", *Divân İlmî Araştırmalar*, sy. 8 (2000/1), 28.

64 T. S. Ashton, *The Industrial Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1968, s. 1.

taklık ve kamu girişimlerine daha fazla dayalı hale gelmesi; 5. İşgücünün temel mallar üretiminden mamul mal ve hizmet üretimine kayması; 6. Sermaye kaynaklarının insan çabası yerine veya onu tamamlayıcı olarak daha yaygın ve yoğun biçimde kullanılması; 7. Toprak dışındaki üretim araçları ('sermaye') sahipliğinin veya bu araçlarla ilişkisinin belirlediği yeni toplumsal ve meslekî sınıfların ortaya çıkması.⁶⁵

Sanayi devriminin kökleri 16. yüzyıla kadar götürülebilirse de, en çarpıcı değişimlerin 1780'den itibaren İngiltere'de meydana geldiği bilinmektedir. Sanayi üretimiyle ilgili hemen hemen bütün istatistik seriler bu tarihten itibaren keskin bir yükseliş göstermektedir. Kömür ve bakır üretimindeki artışın yarısından fazlası, kaliteli yünlü kumaşlardaki artışın dörtte üçünden fazlası, basma kumaşlardaki artışın beşte dördü ve pamuklu mal ihracatının onda dokuzu *18. yüzyılın son 18 yılında* gerçekleşti. Fakat üretim kalemlerindeki bu devasa artışlar İngiltere'de mal ve hizmetlerin üretilme biçimlerinden çok daha fazla şeyin değişmesine yol açtı. Aile ve evin mahiyeti, kadın ve çocukların statüsü, Kilise'nin rolü, insanların yöneticilerini seçme veya yoksullarını destekleme biçimi, dünya hakkında bildikleri ve bilmek istedikleri... Bunların hepsinde köklü dönüşümler yaşandı. Bu değişimleri tam olarak keşfetmek ve akıl erdirmek, hâlâ devam etmekte olan bir projedir. Hadiseye iyimser atgözlükleriyle bakan H. J. Perkin'in tesbiti şöyle: "... insanların yaşamak için gerekli olan araçlara ulaşmalarında, ekolojik çevrelerini denetim altına almalarında, tabiatın gaddarlık ve elisikliğinden kurtulma yeteneklerinde bir devrimdi bu. Sanayi devrimi, insanların -birbirlerini sömürmelerine olan kaçınılmaz ihtiyaç olmaksızın- fiziksel çevreleri üzerindeki egemenliklerini tamamlama yolunu açtı".⁶⁶ Oysa tam tersi oldu: İnsanlar, tabiatın şefkat ve cömertliğiyle yetinmeyip, onu gaddarca denetim altına almak istediler; bunu da başka insanları daha fazla sömürmek maksadıyla yaptılar. Polanyi'ye göre, insanları öğütüp kitlelere dönüştüren 'İblis Fabrika', geçim amacının yerini kâr amacının alması sürecini zirveye ulaştırdı. Ticarî bir toplumda makineyle üretimin içerdiği şey aslında toplumun doğal ve insanî özünü metalara dönüştürmektir. Bunun tuhaf ama kaçınılmaz sonucu, bu yöntemin yol açtığı sarsıntının mutlaka insan ilişkilerini altüst edeceği ve doğal çevreyi yok etme tehlikesi taşıyacağıdır.

65 Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı* (trç. Tevfik Güran), Ankara: TTK, 1988.

66 Bkz. Joel Mokyr (ed.), *The Economics of the Industrial Revolution*, London: Allen and Unwin, 1985, s. 1.

Bu sürecin uzun bir sosyo-ekonomik ve kültürel hazırlığın sonucu olduğu muhakkaktır. Salt ekonomik çerçevede, sanayileşme, daha doğrusu fabrikalaşma evresinin hemen öncesinde “fason imalat” diye nitelendirebileceğimiz çok önemli bir hazırlık evresi vardır. İngiltere’de “putting-out” diye bilinen bu sistem, fabrika sistemine geçişin bir önşartı veya ticaret kapitalizmi ile sanayi kapitalizminin buluşma noktası gibi gözükmektedir.

Ticaret kapitalizminin en büyük katkısı, kırsal kesimi üretim çemberine sokmuş olmasıydı. Yerel zanaatçı uzak mesafedeki tüketicilerin ihtiyacı ve zevklerini bilecek, dolayısıyla böyle bir bilgiden yararlanabilecek konumda değildi. Bunu yapabilecek tek insan *tacir* idi. Ve çok erken bir dönemde şehir tüccarı köylerin ucuz emek deposu olduğunu farketti. Her ne kadar köyün dokumacısı, çivi imalatçısı yahut bıçakçısı kasaba ve şehrin usta veya kalfaları kadar vasıflı değildiyse de, tüccara maliyetleri düşüktü. Ayrıca kırsal sanayii, loncaların ürünün niteliğine, imalat tekniklerine ve işletme büyüklüğüne getirdikleri sınırlamalara tâbi değildi. Bu gelişmelerin ürünü putting-out sistemi oldu (dışarı iş verme veya fason imalat). Sistemde, koordinatör tacir ham maddeleri (ham yün, iplik, madenî çubuk, vs.) dağınık ev atölyelerine dağıtıyor ve bunlar mamül mal veya yarı-mamül ürün olarak ona geri dönüyordu. Bazan bir ev üretim sürecinde birden fazla aşamadan sorumlu olabiliyor, mesela eğirme ve dokuma birarada yapılıyordu. Fakat sistem aynı zamanda en ince işbölümü ile de uyumluydu: Bazı durumlarda imalat süreci bir düzineye kadar aşamaya bölünüyor, her ev atölyesi bir aşamada uzmanlaşıyordu.⁶⁷

Sistemin Avrupa tarihçilerinin diline yerleşmiş adı Almancadır: *Verlagssystem* veya *Verlagswesen*. İngilizlerin *putting-out* veya *domestic production*; Fransızların ise *le travail a domicile* veya *a facon* (el işi) dedikleri sistemi Braudel şöyle betimliyor: Ortada bir Verleger, işi ‘veren’ bir tacir vardır; zanaatçıya ham maddeleri ve ücretinin bir kısmını temin eder, geriye kalanı ise iş tesliminde öder. Sistem çok erken bir tarihte, 13. yüzyılda ortaya çıktı.⁶⁸ Tacir para-sermayeye, imalatçılar ise üretim araçlarına sahiptirler. Dokumacılar kendi tezgâhlarında, çiviciler kendi ocaklarında mal imal ediyorlardı. Fakat satış işi onları aşırıyordu. Belirli bir işi önceden kararlaştırılmış bir fiyatla yapma hususunda kendisiyle anlaştıkları bir işverene bağlı ücretlilerdi.

Tabiatıyla, putting-out sistemiyle üretim yapmanın sınırları vardı ve her geçen gün çoğalan sermayenin “kesintisiz büyüme” ihtiyacına tam

67. David Landes, *a.g.e.*, s. 12.

68. Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism*, Cilt II, s. 316.

taklık ve kamu girişimlerine daha fazla dayalı hale gelmesi; 5. İşgücünün temel mallar üretiminden mamul mal ve hizmet üretimine kayması; 6. Sermaye kaynaklarının insan çabası yerine veya onu tamamlayıcı olarak daha yaygın ve yoğun biçimde kullanılması; 7. Toprak dışındaki üretim araçları ('sermaye') sahipliğinin veya bu araçlarla ilişkisinin belirlediği yeni toplumsal ve meslekî sınıfların ortaya çıkması.⁶⁵

Sanayi devriminin kökleri 16. yüzyıla kadar götürülebilirse de, en çarpıcı değişimlerin 1780'den itibaren İngiltere'de meydana geldiği bilinmektedir. Sanayi üretimiyle ilgili hemen hemen bütün istatistik seriler bu tarihten itibaren keskin bir yükseliş göstermektedir. Kömür ve bakır üretimindeki artışın yarısından fazlası, kaliteli yünlü kumaşlardaki artışın dörtte üçünden fazlası, basma kumaşlardaki artışın beşte dördü ve pamuklu mal ihracatının onda dokuzu *18. yüzyılın son 18 yılında* gerçekleşti. Fakat üretim kalemlerindeki bu devasa artışlar İngiltere'de mal ve hizmetlerin üretilme biçimlerinden çok daha fazla şeyin değişmesine yol açtı. Aile ve evin mahiyeti, kadın ve çocukların statüsü, Kilise'nin rolü, insanların yöneticilerini seçme veya yoksullarını destekleme biçimi, dünya hakkında bildikleri ve bilmek istedikleri... Bunların hepsinde köklü dönüşümler yaşandı. Bu değişimleri tam olarak keşfetmek ve akıl erdirmek, hâlâ devam etmekte olan bir projedir. Hadiseye iyimser atgözlükleriyle bakan H. J. Perkin'in tesbiti şöyle: "... insanların yaşamak için gerekli olan araçlara ulaşmalarında, ekolojik çevrelerini denetim altına almalarında, tabiatın gaddarlık ve elisikliğinden kurtulma yeteneklerinde bir devrimdi bu. Sanayi devrimi, insanların -birbirlerini sömürmelerine olan kaçınılmaz ihtiyaç olmaksızın- fiziksel çevreleri üzerindeki egemenliklerini tamamlama yolunu açtı".⁶⁶ Oysa tam tersi oldu: İnsanlar, tabiatın şefkat ve cömertliğiyle yetinmeyip, onu gaddarca denetim altına almak istediler; bunu da başka insanları daha fazla sömürmek maksadıyla yaptılar. Polanyi'ye göre, insanları öğütüp kitlelere dönüştüren 'İblis Fabrika', geçim amacının yerini kâr amacının alması sürecini zirveye ulaştırdı. Ticarî bir toplumda makineyle üretimin içerdiği şey aslında toplumun doğal ve insanî özünü metalara dönüştürmektir. Bunun tuhaf ama kaçınılmaz sonucu, bu yöntemin yol açtığı sarsıntının mutlaka insan ilişkilerini altüst edeceği ve doğal çevreyi yok etme tehlikesi taşıyacağıdır.

65 Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı* (trç. Tevfik Güran), Ankara: TTK, 1988.

66 Bkz. Joel Mokyr (ed.), *The Economics of the Industrial Revolution*, London: Allen and Unwin, 1985, s. 1.

ise ekonominin tümünün değil de, sadece imalat sektörünün büyümesi üzerinde durmaktadırlar.

4. *Teknolojik Okul*. Bu yaklaşım teknolojiadaki değişimleri diğer tüm değişikliklerin esası saymakta ve dolayısıyla icatlar ve yeni teknik bilgilerin yayılması üzerinde durmaktadır. Burada teknoloji emeğin örgütlenmesini, tüketici manipülasyonunu, pazarlama ve dağıtım tekniklerini, vb. içine almaktadır. Bu okul içinde en etkili yazar David Landes'tir.

Dolaşan sermayeden sabit sermayeye geçiş, imalat ölçeğinde devrim demektir. İlk işletmeler genellikle küçüktü, fakat sonraki girişler büyük oldu. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru madencilik, demir-çelik gibi sermaye-yoğun sanayilerdeki işletmeler bir tek işadınının veya küçük grupların imkânlarına nispetle çok büyük kalıyordu; bunun üzerine girişimciler anonim düzenlemelere ve özellikle sınırlı sorumlu şirketlere yöneldiler. İngiltere modeli "küçük ölçekli bireysel kapitalizm" diye nitelenebilirse, Kıta Avrupa'sı ve özellikle Almanya için kullanmamız gereken ifade "büyük ölçekli kolektif kapitalizm" olmalıdır. Geniş nüfus katmanlarının tasarruflarını toplayıp sanayileşmeye kanalize etmeden, kendilerinden önce yola koyulmuş İngiliz şirketleriyle rekabet edemezlerdi. Bu amaçla önce yatırım bankalarını kurdular. Daha önce Belçika ve Fransa'da denenilen bu büyük finans şirketleri en geniş hareket alanını Almanya'da buldular. Bunlar topladıkları şahsî ve ticarî mevduatla uzun vadeli yatırımları finanse ediyorlardı. Sanayi şirketlerini teşvik ediyor, hisselerini satın alıyor, hisse ve tahvil stoklarını kendi portföylerinde tutuyor, ihtiyaç ortaya çıktığında kredi veriyor ve yönetim kurullarına temsilci sokarak operasyonlarında doğrudan yer alıyorlardı. Bu bankaların bazıları bu şekilde Almanya'da düzinelerce büyük şirketi nüfuz ve denetimleri altına aldılar. Deutschebank, Commerzbank gibi büyük finans kuruluşları 21. yüzyıl başlarında da benzer bir konumda bulunmaktadırlar. Japon deneyiminin, Alman kurumlaşmasından büyük ölçüde etkilendiği rahatlıkla söylenebilir.)

Sanayi sistemi, konsantre sabit sermayenin hükümlerine demektir. Arrighi'nin işaret ettiği gibi, Batı Avrupa toplumlarının evriminde gerçek tarihsel sorun feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu değil, dağınık sermaye gücünden konsantre sermaye gücüne geçiştir. Bu sürecin öbür tarafı, mobil (hareketli) sermaye uğruna girilen devletlerarası rekabettir. Belirli sınırlar içindeki sanayi, devlet ve pazar kurma süreci tamamlandıktan sonra, sıra "dünya" pazarından pay kapmaya gelmektedir.

Kapitalist Dünya-Ekonomi: Wallerstein Tezi

Kapitalist sosyo-ekonomik sistemin en kapsamlı tahlillerinden birini Amerikalı sosyolog, kendi ifadesiyle “tarihsel sosyal bilimci” Immanuel Wallerstein’e borçluyuz. Çeyrek yüzyıl önce yayımlanan temel kitabının başlığı, tezinin ana hatlarını özetler gibidir: *Modern Dünya-Sistem: Kapitalist Tarım ve Avrupa Dünya-Ekonomisinin Onaltıncı Yüzyıldaki Kökenleri*. Kitap sarsıcı bir aforizmayla başlıyor: “Değişim ebedidir. Asla hiçbir şey değişmez. Her iki klişe de ‘doğru’dur. Yapılar, görece uzun devirler boyunca istikrarlı bir varoluşa sahip beşerî ilişkilerin mercan kayalıklarıdır. Fakat yapılar doğar, gelişir ve ölürler de”.⁶⁹

Böyle bir uzun-vadeli yapı olan kapitalist nitelikli modern dünya-sistem, feodal sistemin krizini takiben ortaya çıktı ve 1450-1670 arasında Avrupa’yı dünyaya egemen kıldı. Batı Avrupa’nın kapitalist gelişme yoluna girdiği 16. yüzyıldan önce, Batı Avrupa toplumunda feodalizm hüküm sürüyordu. Yaklaşık 1150-1300 arası dönemde, feodal sistem içinde nüfus arttı, ticaret genişledi. Fakat, 1300-1450 arasında bu genişleme durdu ve şiddetli bir ekonomik kriz doğurdu. Bu kriz muhtemelen şu faktörlerin etkileşimiyle hızlandı: 1. Tarımsal üretim düştü veya durgunluğa girdi. Dolayısıyla, yönetici sınıf genişledikçe köylü çiftçilerin yükü arttı. 2. Feodal ekonominin ekonomik çevrimi optimum düzeyine ulaştı; bundan öteye ekonomi daralmaya başladı. 3. İklim şartlarındaki kayma tarımsal üretkenliği azalttı ve nüfus içinde salgın hastalıkların artmasına katkıda bulundu.

Avrupa, sürekli ekonomik büyümeyi teminat altına almak için kapitalist dünya-ekonominin tesisine yöneldi. Böyle bir yöneliş, sözkonusu dünyanın coğrafi boyutlarının genişletilmesini, değişik emek denetim biçimlerinin geliştirilmesini ve Batı Avrupa devletlerinde görece güçlü devlet mekanizmalarının kurulmasını gerektirdi. Feodal krize cevap olarak, 15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl başlarında bu kapitalist dünya-ekonomi ortaya çıktı. İnsanlık tarihinde ilk kez olarak bir ekonomik sistem millî veya siyasî sınırları aşan bağlarla dünyanın büyük bir kısmını çeperleri içine aldı. Önceki dünya imparatorluklarından farklı bir sistemdi bu, zira bir tek siyasî birimden oluşmuyordu. Bu kapitalist dünya sistemi, farklı bölgeler arasındaki ilişkileri olduğu gibi, her bir bölgedeki emek şartları tiplerini de belirleyen uluslararası bir işbölümüne dayanıyordu. Siyasî sistemlerin tipi de her bir bölgenin

69 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974, s. 3.

dünya-ekonomi içindeki yerine göre idi: Çekirdek, yarı-çevre, çevre ve dış alanlar (*core, semi-periphery, periphery, external areas*).

Çekirdek bölgeler kapitalist dünya-ekonomisinin işleyişinden en çok yararlananlardı. Sözkonusu dönemde, kuzeybatı Avrupa'nın büyük bölümü (İngiltere, Fransa, Hollanda) ilk çekirdek bölge olarak gelişti. Avrupa'nın bu yakasındaki devletler güçlü merkezî hükümetler, geniş bürokrasiler ve büyük paralı ordular kurdular. Bu durum yerel burjuvazilere uluslararası ticaretin denetimini ele geçirme ve bu ticareten kendi çıkarlarına sermaye fazlalıkları sağlama imkânı verdi. Kırsal nüfus arttıkça, küçük fakat artan sayıdaki topraksız insanlar ücret karşılığında çiftlik ve imalat faaliyetleri için gerekli emeği sağladılar. Feodal krizin ardından, feodal yükümlülüklerden para rantlarına geçiş, birçok çiftçiye topraksız bırakırken, bağımsız veya *yeoman* çiftçilerin yükselişini özendirdi. Yoksullaşan köylüler şehirlere göç edip, oralarda gelişmekte olan imalat sanayii için gerekli emek gücünü sağladılar. Ticaret-yönlü bağımsız çiftçilerin hâkim konuma geçmesi ve çiftlik teknolojisinin ilerlemesiyle, tarımsal üretkenlik yükseldi.

Skalanın öbür ucunda çevre bölgeler yer alıyor. Bu alanların ya güçlü merkezî hükümetleri yoktur veya başka devletlerin denetimi altındadırlar; çekirdeğe ham madde ihraç ederler ve cibrî emek uygulamalarına dayanmaktadır. Çekirdek, eşitsiz ticarî ilişkiler marifetiyle çevrenin meydana getirdiği sermaye fazlasının büyük kısmını tesahüb eder (kendine maleder). İki bölge, Doğu Avrupa (özellikle Polonya) ve Latin Amerika, çevre bölge nitelikleri göstermektedir. Polonya'da, bölge Avrupa'nın diğer kısımları için başlıca buğday ihracatçısı olunca, kral iktidarı soylulara kaptırdı. Yeterince ucuz ve kolayca denetlenebilen bir işgücü elde etmek için, toprakbeyleri kırsal kesim işçilerini ticarî mülkleri üzerinde "ikinci serfliğe" zorladılar. Latin Amerika'da, İspanyol ve Portekizli fatihler yerli otorite yapılarını yıkıp yerine kendi denetimlerindeki zayıf bürokrasileri koydular. İspanyol kökenli güçlü yerel toprakbeyleri aristokratik kapitalist çiftçiler haline geldiler. Yerli nüfusun köleleştirilmesi, Afrika'dan köle ithali ve cibrî emek uygulamaları Avrupa'ya ucuz ham madde ihracını mümkün kıldı. Her iki çevre bölgedeki emek sistemleri ortaçağ Avrupa'sında daha önce görülen biçimlerden farklıydı; bu seferkiler sadece dahilî tüketime değil, kapitalist dünya-ekonomi için üretim yapmaya yönelikti. Ayrıca, her iki bölgedeki aristokrasi dünya-ekonomiyle ilişkilerinden servet üstüne servet yığıldılar; iç denetimi sağlamak için de merkezî bir çekirdek güce sırtlarını verebildiler.

Bu iki aşırı ucun arasında yarı-çevreler yer alıyor. Bunlar ya çöküş halindeki çekirdek bölgelerdir veya dünya ekonomik sistemi içindeki gö-

reli konumlarını iyileştirmeye çalışan çevre bölgeler. Çekirdekle çevre arasında aynı zamanda tampon görevi görmektedirler. Temel gerginlikleri, merkezî hükümetle güçlü yerel toprak sahibi sınıf arasındadır. Yarı-çevreleşen çekirdek ülkelere en güzel örnek Portekiz ile İspanya'dır. Söz konusu dönemdeki diğer yarı-çevreler İtalya, güney Almanya ve güney Fransa'dır. İktisaden, bu bölgeler uluslararası bankacılıktan ve yüksek maliyetli yüksek kaliteli imalat mallarının üretiminden sınırlı ölçüde yararlanmakta, fakat bu yarar giderek azalmaktadır. Çekirdeğin aksine, uluslararası ticaretten onlar kadar yararlanamamaktadırlar. Zayıf bir kapitalist kırsal ekonomiyle, yarıçevredeki toprakbeyleri ortakçılık sistemine başvururlar. Yarı-çevre çekirdek tarafından sömürülür, onlar da hıncılarını çevreden çıkarırlar. Mesela, İspanya Amerika'daki kolonilerinden altın ve gümüş getiriyor, fakat bu madenlerin büyük kısmı içeride bir imalat sektörünün oluşumuna katkıda bulunmak yerine, İngiltere ve Fransa gibi çekirdek ülkelerden satın alınan mamül malların faturasına ödeniyordu.

Dış alanlar (*external areas*) kendi ekonomik sistemlerini muhafaza ettiler ve çoğu zaman, kapitalist dünya-ekonomisinin dışında kalmayı başardılar. Rusya buna en iyi örnektir. Polonya'nın aksine, Rus buğdayı esas olarak kendi iç pazarını besliyordu. Hem Asya ile, hem Avrupa'yla ticaret yapıyordu; iç ticaret ise dış bölgelerle yapılan ticaretten daha önemliydi. Ayrıca, Rus Devleti'nin güçlü yapısı ekonominin düzene sokulmasına ve yabancı ticarî etkilerin sınırlandırılmasına imkân veriyordu.

Kapitalist dünya-ekonomisinin gelişimi yüzyıllar sürdü ve bu süreçte değişik bölgelerin sistem içindeki görece konumları da değişti. Sistemin tarihi başlıca dört aşamaya bölünebilir. İlk ikisinde kapitalist dünya-ekonomi ortaya çıktı ve belirli bir gelişme düzeyine ulaştı (1450-1670). Habsburg İmparatorluğu bu ortaya çıkmakta olan dünya-ekonomiyi bir dünya-impatorluğuna dönüştürme amacıyla başarısız olunca, bütün mevcut Batı Avrupa devletleri yeni dünya sistemi içindeki konumlarını güçlendirmeye giriştiler. Amaçlarını gerçekleştirebilmek için, devletlerin çoğu dahillî siyasî, ekonomik ve sosyal kaynaklarını pekiştirmeye yöneldiler. Bu yönelişin temel unsurları şunlardı: 1. *Bürokratizasyon*. Bu süreç, kralın sınırlı fakat artmakta olan gücüne katkıda bulundu. Devletin vergi toplama gücünü arttırmak suretiyle, krallar nihayetinde devletin borçlanabilme kudretini arttırdılar ve böylelikle devlet bürokrasisini daha da genişlettiler. Bu aşamanın sonunda, kral en yüce güç haline geldi ve "mutlak monarşi" denen şeyi tesis etmiş oldu. 2. *Yerel nüfusun homojenleştirilmesi*. Devletin yeni kapitalist sisteme dahilini vurgulamak ve yerli kapitalist grup-

ların yükselişini teşvik etmek için, çoğu çekirdek devletler azınlıkları içlerinden attılar. Köklü yerel bağları olmayan bu bağımsız kapitalist gruplar, güçlü çekirdek devletlerin gelişmesi bakımından birer tehlike olarak algılandılar. Mutlak monarşinin yükselmesiyle, İngiltere, İspanya ve Fransa'nın Yahudileri hep kapı dışarı edildi. Katolik ülkelerde umumiyetle tüccar olan Protestanlar da keza Katolik Kilisesi'nin hedefi haline geldi. Ulusüstü bir kurum olan Katolik Kilisesi, kapitalizmin gelişmesini ve devletlerin güçlenmesini tehlikeli buluyordu. 3. *Merkezî monarşiye destek olmak ve yeni devleti istilalara karşı korumak maksadıyla orduların genişletilmesi.* 4. *Kralı daha önceki feodal yasalardan kurtaran mutlakiyetçilik kavramının geliştirilmesi.* 5. *Kârları ençoklaştırmak ve yerel burjuvazinin konumunu güçlendirmek için ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi.*

Onyedinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde (1640'a doğru), kuzeybatı Avrupa devletleri dünya-ekonominin çekirdek devletleri konumuna gelmişlerdi. İspanya ve kuzey İtalya yarı-çevre statüsüne gerilemiş, kuzeydoğu Avrupa ile Latin Amerika çevre bölgeler haline gelmişti. İngiltere ise muntazaman çekirdeğe doğru yol alıyordu. Bu dönemde, Avrupa işçilerinin ücretlerinde çarpıcı bir düşüş yaşandı. Kapitalist sistemin çoğu başkentlerinde yaşanan bu düşüş, kuzey ve orta İtalya ile Flander'de görülmedi. Bu merkezler görece eski ticaret merkezleri olduklarından, buraların işçi sınıfları güçlü siyasî-ekonomik gruplar halinde örgütlenmiş bulunuyorlardı. İşçilerin direnmesi, işverenlerin kapitalizmin ilerlemesi için gerekli olan büyük sermaye fazlasını biriktirme kabiliyetlerini kırdı. Bu arada, Avrupa'nın diğer kısımlarındaki işverenler yatırım için büyük fazlalar biriktirmek suretiyle ücret farkından yararlandılar.⁷⁰

70 Onaltıncı yüzyılda Avrupa'nın neredeyse bütün bölgelerinde görülen ticarî canlanmanın iki dış kaynağı vardı: Para arzının genişlemesi bakımından Amerikan gümüşü, mal arzının genişlemesi bakımından ise Asya. Landes, 16. yüzyılda uluslararası ticaret durdu, *dünya ticareti* başladı diyor. Denizlerdeki genişleme ile sağlanan para (gümüş) ve mallar (baharat) önce İber Yarımadası'na aktı. Fakat bu kaynaklar, yarımadayı boydan boya yarıp geçen bir ırmak gibi, kuzeye yöneldi. Madrid ve Lizbon değil, Antwerp ve Amsterdam öne çıktılar. Üretim ve ticarete o güne kadar tanık olunmamış düzeyde artış oldu. Buna rağmen para arzı çok daha hızlı büyüyordu ve 16. yüzyıl boyunca fiyatlar yaklaşık üçe katlandı. Bu enflasyonun en büyük zararı sabit gelirli toplum kesimlerine dokundu: Ücretliler ve topraklarını sabit bedelli uzun vadeyle kiraya verenler. Ücretlerle fiyatlar arasındaki bu fark, yüksek kâr hadlerine ve dolayısıyla hızlı bir sermaye birikimine imkân vermek suretiyle kapitalizmin özendirilmesinde esas faktör oldu. Bkz. E. J. Hamilton, "American Treasure and the Rise of Capitalism (1500-1700)", *Economica*, IX, 1929: 338-57.

Kuzey/güney Amerika ve Doğu ile uzun mesafeli ticaret, küçük bir tüccar elit için yüzde 200-300'den fazla muazzam kârlar sağlıyordu. Küçük tacirler büyük miktarda sermaye ve devlet yardımı olmadan bu kâr avına çıkmayı umut edemezlerdi. Nihayetinde, trans-Atlantik ticaretin kârı aşağı doğru süzülüp tüccarın Avrupa tarım ve sanayileri üzerindeki hâkimiyetini güçlendirdi. Yeterli güce sahip tacirler, daha üretilmeden mal kapatmak suretiyle kârlarını katladılar. Nihâî ürünlerin maliyetlerini denetim altında tutmak suretiyle, kendi kâr marjlarını yükseltip, iç pazarları kontrol edebildiler. Bu güçlü tüccar sınıf, Avrupa'nın çekirdek devletlerinin sanayileşmesi için gerekli olan sermayeyi böylece temin etti.

Wallerstein'in kapitalist dünya-ekonomi tahlilinde üçüncü ve dördüncü aşamalar (18. yüzyıl ve ötesi), tarım yerine sanayi kapitalizminin öne çıktığı bir dönemdir. Kitabının ikinci cildinin alt başlığı "Merkantilizm ve Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekişmesi, 1600-1750" iken, üçüncü ciltte şu alt başlığı kullanıyordu: "Kapitalist Dünya-Ekonomisinin Büyük Genişlemesinin İkinci Evresi, 1730-1840'lar". Vurgunun sanayiye kaymasıyla, aşağıdaki gelişmeler döneme damgasını vurdu: 1. Avrupa devletleri yeni pazarların sömürülmesi için aktif araştırma içine girdiler. 2. Hind Okyanusu sistemi gibi rakip dünya-sistemler, genişlemekte olan Avrupa dünya-sistemin içine çekildi. Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla, bunlarla beraber Amerikan kıtasının daha iç kısımlarındaki tecrit edilmiş bölgeler dünya-ekonomiye birer çevre olarak dahil edildi. Asya ile Afrika da 19. yüzyılda sisteme çevre bölge statüsüyle girmiş oldular. 3. Afrika ve Asya ülkelerinin sisteme çevre statüsüyle dahil olmaları mevcut sermaye fazlasını muazzam ölçülerde şişirdi, böylece ABD ve Almanya gibi alanların kendi çekirdek statülerini ilerletmelerine imkân verdi. 4. Bu aşamada, çekirdek bölgeler tarım-sanayi kombinezonlarından salt sınıfa işletmelere geçtiler. İngiltere önceleri hem endüstriyel, hem tarımsal üretimde öncü iken, 1900'e gelindiğinde İngiliz nüfusunun sadece yüzde 10'u tarımla iştilal ediyordu. 5. Yirminci yüzyıla doğru, sistemin imalata tam yönelmesiyle, çekirdek bölgeler çevre ve yarı-çevre bölgelerde belirli sanayilerin gelişimini teşvik ettiler (ki bu bölgelere makine satabilsinler)!

Wallerstein'den sonra dünya-sistem analizinin en önemli ismi sayılan Giovanni Arrighi, kapitalist dünya-sistemin gelişme ve genişlemesinde en büyük payı devlete ayırıyor. Analizin daha iyi anlaşılması için Arrighi'nin değerlendirmesini gözden geçirmek zorundayız.⁷¹ İtalyan sosyobilimci, Braudel'den hareketle önce şunu belirliyor: Kapitalizm, devlet ile sermayenin füzyonudur. Sosyal bilimlere, siyasî söyleme ve

medyaya hakim olan görüşe göre, kapitalizm ile piyasa ekonomisi aşağı yukarı aynı şeydir ve devlet gücü her ikisinin karşısındadır. İmparatorluk sistemleri için bir bakıma geçerli olan bu görüş, modern kapitalizm için tamamen yanlıcıdır. Onaltıncı yüzyıl ve sonrasındaki Avrupa'da, devlet kurma ile pazar kurma aynı sürecin iki ayrı yüzünü teşkil etmişlerdir. Kapitalizm, ortaya çıkışı ve genişlemesi için devlet gücüne mutlak bağımlılık göstermiş ve serbest piyasa güçlerini boğma pahasına varlık kazanmıştır.

Sosyal sistemin serbest piyasaya konu olan "orta" tabakasında arz, talep ve fiyatları birbirlerine bağlayan bir çeşit otomatik koordinasyon vardır. Kapitalist tabaka ise bunun üzerinde yer alan bir anti-piyasadır: Burada büyük müteccavizler homurdandır ve orman kanunları işler. Bugün olduğu gibi dün de, sanayi devriminden önce olduğu gibi sonra da, kapitalizmin gerçek yurdu burasıdır. Kapitalizm, piyasa düşmanıdır. Batı Avrupa toplumlarının evriminde gerçek tarihsel sorun feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu değil, *dağınık sermaye gücünden konsantre sermaye gücüne geçiştir*. Bu ihmal edilmiş geçişin en önemli vechesi, sermaye ile devletin emsalsiz füzyonudur. Kapitalizm, ancak devlet ile özdeş hâle geldiği zaman, kendisi devlet olduğu zaman muzaffer olur, diyor Braudel.

Bu sürecin öbür tarafı, mobil (hareketli) sermaye uğruna girilen devletler-arası rekabettir. Belirli sınırlar içindeki devlet kurma/pazar kurma süreci tamamlandıktan sonra, sıra "dünya" pazarından pay kappmaya gelmektedir. Max Weber'in işaret ettiği gibi, modern döneme doğru, Avrupa şehirleri kesintisiz bir iktidar mücadelesi içindeki rakip ulusal devletlerin hükmü altına girdiler. Bu rekabetçi mücadele modern Batı kapitalizmi için büyük fırsatlar yarattı. Aynı ayrı devletler, onlara iktidar şartlarını dikte ettirecek olan mobil sermaye için yarışmak zorundaydılar. Bu büyük, aşağı yukarı eşit ve salt politik yapılar arasında mobil sermaye uğruna girilen rekabet, yükselmekte olan devletler ile imtiyazlı kapitalist güçler arasında muhteşem bir ittifakla sonuçlandı. Modern kapitalizmi meydana getiren en önemli faktör budur. Son beşyüz yıl boyunca Avrupa devletleri arasındaki bu kendine özgü siyasî rekabet ve "denge" göz önüne alınmadan, modern devletin ne ticaret ne de para politikaları anlaşılabilir.

Arrighi, devletler-arası rekabetin malî genişlemenin her bir safhasında kritik bileşen olduğunu, ayrıca, kapitalist dünya-ekonomiyi peşpeşe maddî genişleme safhalarından geçiren o hükümet ve şirket bloklarının oluşumundaki başlıca faktör olduğunu söylemektedir. Bu demek-

tir ki, dünya ölçeğindeki sermaye birikim süreçleri son sınırlarına ulaştı mı, devletler-arası kapışma dönemleri başlar ve bu kapışmanın sonunda fazla sermaye kaynaklarını en ileri ölçüde kontrol edebilen devlet, kapitalist genişlemenin yeni safhasını düzenlemede öne çıkar. Bu rolü son 500 yılda Venedik, Birleşik Eyaletler (Hollanda+), Birleşik Krallık (İngiltere+) ve Birleşik Amerika oynamışlardır.

Konsantre sermaye gücü ağırlıklı olarak bir merkezden diğerine kaydığı zaman, önceki hegemonik merkez yeni merkezin finansörü durumuna geçmektedir. Yani, nispi çöküş sürecindeki merkezler, yükselmekte olan merkezlere net sermaye ihraç etmektedirler. Bu daha önceki bütün malî genişleme safhalarında açıkça görülmektedir. Ancak, düşen merkezlerin yükselen merkezlere bu gizli desteği 20. yüzyıl sonlarında tekrarlanmamaktadır. ABD, kendinden önceki sermaye ihracatçısı "imparatorlukların" (Venedik, Hollanda, İngiltere) yolunu takip etmemekte, tam aksine yükselmekte olan merkezlerden sermaye ithal etmektedir. Şu anda, dünyanın hiçbir ülkesi ABD kadar yabancı sermaye yatırımı çekmemektedir.

Japonların iktisadî milliyetçilerinden Hiroşi Takeuçi'ye göre, bunun sebebi ABD'nin (Japonların hiçbir zaman sahip olamayacağı kadar) geniş bir ölçeğe ve kaynaklara sahip olmasıdır. Bu bakımdan, tıpkı on dokuzuncu yüzyıl sonlarında İngiliz sermayesinin ABD'ye akması gibi, şimdi de Japon sermayesi ABD'ye akıyor. "Japon ekonomisi temelde zayıf, Amerikan ekonomisi temelde güçlüdür. Onan için para ikincisine akıyor". 1979 yılında Japonya hakkında yapılan bir Harvard seminerinin açılışında, Ezra Vogel "Japon gücünün yükselişinin sonuçlarını mütalaa ettiğim zaman gerçekten elim ayağım dolaşiyor. Ne diyeceğimi bilemiyorum" demişti. Samuel Huntington'ın cevabı, Japonya'nın gerçekte "olağanüstü zayıf bir ülke" olduğu şeklindeydi. En temel zaafı ise "enerji, gıda ve askerî güvenlik" idi.

Arrighi'nin haklı olarak belirttiği üzere, bu gibi değerlendirmeler devletler-arası gücün esasta nispi büyüklük, kendine-yeterlik ve askerî kuvvetlerden meydana geldiğine dair konvansiyonel görüşe dayanmaktadır. Bu görüş, kapitalizmin "iktidar teknolojisi"nin teritoryalizmden son derece farklı olageldiği gerçeğini gözardı etmektedir. Geniş fakat takriben eşit siyasî yapılar arasında mobil sermaye uğruna girişilen rekabet, modern dönemde kapitalist gücün yükseliş ve genişlemesindeki en esaslı ve kalıcı faktör olmuştur. Bu rekabetin rakip devletler üzerinde ve onları bu mücadelede desteklemekte olan devlet veya devlet-dışı kurumların gücü üzerindeki etkilerini hesaba katmadığımız müddetçe, dünya sistemindeki kuvvetler ilişkisine dair değer-

lendirmelerimiz eksik kalır. Birkaç yüzyıl boyunca İtalyan şehir devletlerine (onları yutmak isteyen) büyük teritoryal güçler karşısında kuvvet veren şeyin ne olduğunu veya çağımızın en geniş, en kendine-yeterli ve ikinci en büyük askerî gücünün (SSCB) 1980'lerin sonlarında niçin paldır küldür yıkıldığını anlayamayız.

Peki, kapitalist güç blokları arasındaki mobil sermaye rekabetinin bu değişen resmini nasıl izah edeceğiz?

Arrighi, Japonya'dan ABD'ye sermaye transferini ABD'nin iki dünya savaşı ve sonrasında İngiltere'ye (çöküş sürecindeki hegemon devlete) verdiği malî desteğe benzetiyor. Elbette İngiliz-Alman kapışması, ABD-Sovyet kapışmasının aksine, "soğuk" değil "sıcak" bir kapışmaydı. Fakat risk ne kadar büyük olursa, kazanç o kadar fazla olur. Sıcak savaşı kazanacak tarafa yardım etmekten beklenecek kâr, diğeriyle mukayasa edilemez. Nitekim, ABD'nin, sağladığı malî destekten elde ettiği kazanç, Japonya'nın şu ana kadar elde ettiğinden fersah fersah ileridedir. İki dünya savaşı ve sonrasında, İngiltere'den Amerika'ya şirket aktiflerinin kayması hızlanmış, bu da sistemin sermaye birikim süreçlerindeki liderlik değişimini hızlandırmıştı. Soğuk Savaş sonrasında benzer bir kayma olmadı. Hatta, Japonya menkul veya gayr-ı menkul Amerikan değerlerine yatırdığı parasını muhtemelen hiç geri almadı.

Bilhassa Amerikan dolarının değerinde 1985'ten sonra yaşanan büyük düşüş, Japonlar bakımından ciddi kayıplara yol açtı. Amerikalılar, yüksek değerli dolarla aldıkları borçları (ve faizlerini) düşük değerli dolar üzerinden ödediler veya ödeyecekler. Dolar devalüasyonunun Japon sermayesi üzerindeki etkisi o kadar büyük oldu ki, Japon şirketleri ve Japon hükümeti önceleri şartsız malî destek verdikleri Amerikan Hükümetine artık daha ihtiyatlı gözlerle bakmaya başladılar. Ayrıca, salt malî sermaye ihracının risklerini hesaba katıp, Amerikan iç pazarında üretim yapacak işletmelere yatırım yapmaya ağırlık vermeye başladılar. Bu hem ihracattan doğan problemleri azaltacak, hem de Birleşik Avrupa'nın hızlanabilecek merkantilist (korumacı) politikalarına karşı bir Japon-Amerikan ittifakına maddî temel teşkil edecektir.

Japon Feodalizminin Niteliği

Belirli bir toplumun tarih ve medeniyetine ait terim ve kavramlarla başka toplum ve medeniyetlerin evrimi açıklanabilir mi? Bu konuda tartışmaya girmeden, fakat bunun çok önemli bir soru olduğunu da aklımızdan çıkarmadan, feodalizm (sonra da kapitalizm) kavramının Avrupa tarihi dışında en uygun kullanımının belki sadece Japonya'da mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Feodal Avrupa ile 'feodal' Japonya

arasında siyasî, ekonomik ve toplumsal fenomenler bakımından büyük yakınlıklar keşfeden Reischauer, feodalizmin “sadece erken Avrupa tarihindeki bir tesadüfi olgular dizisi değil, mutlaka sık olmasa da, temel bir beşerî örgütlenme biçimi” olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir.⁷² Yazara bu cesareti veren, Avrupa ve Japon deneyimleri arasındaki olağanüstü benzerliklerdir. Tezinin ana hatlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Feodalizm fikri, ilk dönem Avrupa tarihinin bazı gerçeklerinden devşirilmiş bir soyutlama olabilir. Fakat, 9 ve 19. yüzyıllar arasındaki Japonya'nın birçok gerçekleri bakımından da eşit ölçüde geçerli bir soyutlamadır.
2. İki feodal deneyim arasındaki temel fark şudur: Japon deneyimi 19. yüzyıla kadar medenî dünyanın diğer kısımlarından tecrit edilmiş bir ülkede gerçekleşti. Avrupa feodalizmi, muhtemelen (her biri Japonya büyüklüğündeki) birkaç alanın baskı ve etkileri yüzünden, ayrıca Avrupa dışındaki toplumların büyük baskıları yüzünden, Japon feodalizminden biraz daha hızlı gerçekleşti. Japonya'nın dış dünyadan görece izolasyonu yavaş bir evrim hızına, fakat feodal kurumların daha uzun süre yaşamasına imkân verdi.
3. Japon feodalizminin unsurları 9 veya 10. yüzyıl gibi erken bir dönemde ortaya çıktı, fakat bunlar 12. yüzyıla kadar kesin bir feodal sistem biçimini almaya başlamadılar. Zirveye ulaşmış halindeki Avrupa feodalizminin kurumlarına yakın paralellik gösteren kurumlarsa ancak müteakip iki yüzyıl içinde gelişebildi. Diğer yandan, bu uzun feodal gelişim yüzyılları boyunca, prefeodal kurumlar yenileriyle yanyana yaşamaya devam etti; hatta bazıları Japon feodalizminin binyılı boyunca varlığını sürdürüp 19. yüzyılda yeni bir hayat ve modern biçim kazandılar. Bunlardan biri, bütün Japonya için doğal ve uygun siyasî organizasyon olarak *merkezî devlet* kavramıdır. Bir diğeri ise, teoride bütün siyasî gücün su götürmez kaynağı olarak *imparatorluk* fikridir. Emperyal yönetimin saray ünvanları ve isimleri feodal sistemin anakronistik fakat tümleyici bir parçası olageldi.
4. İzolasyon Japon feodalizminin, Avrupa tarihine göre, daha ileri gitmesine imkân verdi. İçeride kapanmayı önceleyen 16. yüzyılın ikinci yarısında Batılılarla yüzyüze geldiğinde, feodal kurumlar görülmemiş bir hız ve ölçüde değişmeye başladı; o kadar

⁷² Edwin O. Reischauer, “Japanese Feudalism”, *Feudalism in History*, Rush-ton Coulborn (ed.) Princeton: Princeton University Press, 1956, s. 26-48.

ki sistemin kısa zamanda ortadan kalkabileceğine dair işaretler görüldü. Müteakip iki yüzyılın yapay izolasyonu bu yönelişi durdurdu, fakat 19. yüzyıl ortalarında Batı dünyası yeniden etkisini göstermeye başlayınca, feodal sistem hızla çöktü ve yirmi otuz yıl içinde tamamen ortadan kalktı.

5. Japon feodalizminin temel bileşenleri Avrupa'ninkine çarpıcı bir benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de kabile veya klan örgütlenmesi geleneğini ısrarla sürdüren bir halk görüyoruz. Kalıtsal liderlik ve kişisel sadakat bağları çok kuvvetli olan bu sistemler ile ri ve merkeziyetçi devlet sistemlerinin mirasçısı olmuşlardır. Fakat aralarında keskin bir fark vardır: Öncü bir klan en azından 6. yüzyıla doğru diğer klanlara üstünlük sağlamış ve 7-8. yüzyıllarda Japonya'daki gevşek klan federasyonunu, Çin siyasî sistemini taklitle merkezden kontrollü bir devlete dönüştürmüştür. Bu devletin ekonomik temeli, köylülerin doğrudan vergilendirilmesine dayalı karmaşık bir sistemdir.
6. Bu sistem 9-12. yüzyıllar arasında çöküşe geçmiş, onun yerini adem-i merkeziyetçi feodal sistem almıştır. Feodal kurumlar ekonomik ve kültürel gelişmeyi hızlandırmış ve sonunda eski imparatorluk yönetiminden çok daha güçlü bir siyasî bütünleşme sağlamıştır.

Asakawa'ya göre, Japon feodalizminin nihaî kökeni 7. ve erken 8. yüzyıllarda getirilen Çin rejimi ile yabancı kurumlara tepki gösteren, milletin ilkel toplumsal alışkanlıkları arasındaki intibaksızlıkta aranmalıdır.⁷³ Japon siyasası genelde yönetici kabilenin patriyarkal örgütlenmesine dayanıyordu: Bütün kabilenin ana gövdesi olduğuna inanılan kalıtsal hükümdar, ailenin babasıydı; aşağı yukarı kanbağı düzenine göre yerini bulan klan reisleri ise kabile reisine bağlı başkanlardı. Nüfus artıp 'ülke' genişledikçe, kabile sistemi giderek sürdürülemez oldu; toprağın büyük ailelerin elinde toplanması bütün siyasî sistemi çöküşün eşiğine getirdi. Ülkeyi yaklaştırmakta olan tehlikeden kurtarmak ve imparatorluk gücünü bir kez daha ihya etmek üzere, devlet ve toplumun bütün dokusu en cüretkâr bir ıslahat programıyla tepeden tırnağa yeniden imal edildi. ıslahat programının modeli ise Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun merkezî hükümetiydi. Yapılan reformlar imparatoru, mantıksal ve hiyerarşik bir kalıba dökülen ayrıntılı bir bürokratik yönetim sisteminin zirvesine yerleştirdi. Bütün nüfus özel denetimlerden kurtarılıp hükümetin doğrudan yönetimi altına sokuldu. Ülkenin tüm ekonomik arazisi yerel beylerin elinden alınıp devlet mülkiyeti haline

73 K. Asakawa, "Japanese Feudalism", *Encyclopaedia of Social Sciences*, Cilt 6, 1932, s. 214.

getirildi veya en azından devletin bu topraklar üzerindeki hakkı öncelikli oldu. Ekim yapılan hemen hemen tüm pirinç arazisi dönemsel bir yenidenbölüşüm planına göre eşit biçimde halka dağıtıldı. Bu durum güçlülerle zayıflar arasındaki rekabet ve çatışmaları şiddetlendirdi ve onbirinci yüzyılda şu iki sonucu doğurdu: *Şo* adı verilen büyük özel malikânelerin gelişmesi ve özel savaşçıların ortaya çıkması. Bu iki faktör 11 ve 12. yüzyıllarda kaçınılmaz bir birliğe doğru seyrettiler.

Aslında *şo* 8. yüzyıl gibi erken bir devirde ortaya çıkmıştı. Yeni toprakları temizleyip tarım arazisi haline getiren veya siyasî yollarla vergi memurlarını atatabilenler, kendi malikânelerini genişletebiliyorlardı. Birçok *şonun* kurucusu büyük Budist manastırları idi. *Şo* ile Avrupa *manorü* arasındaki önemli bir fark, tarlalarının dağınık olması ve köy birimlerine tekabül etmemesiydi. Ayrıca, *şo* büyüklük bakımından çok fazla değişim gösteriyordu. Birçokları birkaç aileyi ancak geçindirebilecek büyük bir çiftlik kadarken, 12. yüzyıl sonlarında güney Kyuşu'daki ünlü Şimazu *şo* üç eyalete dağılmış 10.000 dönümden fazla ekili araziye sahipti.

Japon feodalizminin arkasındaki ikinci kurum, kökleri eski Japon klanlarının aristokratik, kalıtsal örgütlenmesine uzanan askerî hizipti. Onikinci yüzyılda, muhtemelen tarihöncesinde olduğu gibi, savaşçı aristokrattı. Bunun temel bir sebebi, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, savaş donanımının maliyetiydi. *Şo*, ekonomik örgütlenmenin temelini oluşturabilse de, askerî örgütlenme için yetersiz kalıyordu. Onikinci yüzyılda bu boşluğu doldurabilecek iki büyük hizip vardı Japonya'da: Taira ve Minamoto. Bu ikisi arasındaki çetin mücadele 1185 yılında Minamoto'nun zaferiyle sonuçlandı. Tüm ülkenin hükümdarı duruma gelen Minamoto reisi, kadim bir çağrışımı olan *şogun* ünvanını aldı ve askerî hükümetinin (*bakufu*) merkezini doğu Japonya'daki Kamakura'da kurdu.

Dolayısıyla 1185 yılı Japonya'da feodal çağın başlangıcı sayılmaktadır: Bu tarihten 19. yüzyıla kadar merkezî hükümetin fiili kontrolü imparatorluk ailesinin veya saray aristokrasisinin değil, çoğunlukla askerî liderlerin elindeydi. Keza, Minamoto yönetimi sırasında, feodal hizip *şo* sistemiyle bütünleşerek bir tek feodal yapı oluşturdu. Şogunun 'kâhyaları' (*jiŋto*) *şo*'ların denetçisi haline getirildi. Askerî sistemle ekonomik sistemin böylece bütünleştirilmesi son derece güçlü bir toplum ve devlet yapısına yol açtı. Bu sayede 1274 ve 1281 yıllarında peşpeşe iki Moğol istilası başarıyla püskürtülebildi.

Japon feodalizminde yasal haklar ve yasal kurgular (fictions) Avrupa feodalizmindeki kadar önemli değildi, diyor Reischauer. Niçin?

Çünkü birinin arkasında hukukî kavramların görece önemsiz olduğu merkezî Çin sistemi, diğerinin arkındaysa hukukun hayatî bir rol oynadığı Roma sistemi bulunuyordu. Aynı zamanda, yasal kurgular olmasa bile yasal gerçeklikler Japonya’da imparatorluk yönetiminden feodal yönetime geçişte önemli rol oynadı. Askerî hizipler, töre ve eski alışkanlıklardan hareketle kendi hanedanlarının yasalarını geliştirip uyguluyorlardı. Mesela, teoride ülkedeki tüm toprak sisteminin idarecileri İmparatorluk hukukuna tâbiydiler, fakat uygulamada herşey şogunun irâdesiyle olup bitiyordu.

Japon feodalizminin klasik çağı veya protofeodal dönemi diye adlandırılan Kamakura Şogunluğu 1333’te ani bir isyanla devrilince, ülke uzun bir anarşi ve iç savaş dönemine girdi. Minamoto kabilesinden gelen Aşikaga hanedanına mensup 15 şogun 1573 yılına kadar ülkeyi yönetme çabası gösterdiler; fakat gerek askerî gerek ekonomik bakımlardan kontrolleri tam olmaktan uzaktı. Yerel özerkliğin çok güçlü olduğu bu dönem, belki de Avrupa feodalizmine en yakın dönem oldu. Beylerin tacizine ve topraklara el koymalarına ancak büyük ve askerî bakımdan örgütlü manastırlar karşı koyabiliyordu.

Savaşçı sınıfın askerî işlevleri de büyük bir dönüşüme uğradı. Onikinci yüzyılda askerî hiziplerin üyeleri münferit birer şövalye idiler. Kamakura rejiminin çöküşünden bir süre sonra, önemli bir muharebe silahı olarak mızrakın ortaya çıkması görece büyük piyade asker gruplarının oluşturulmasını gerektirdi. Bunlar köylü çocuklarıydı. Onaltıncı yüzyıl ortalarında ateşli silahlar Japonya’ya ulaştığındaysa, askerî taktikler yeni bir değişime daha uğradı. Bütün bunların neticesinde, kalıtsal feodal savaşçılar münferit şövalye olmaktan çıkıp, köylü askerleri yöneten profesyonel askerî birliklere ve elit bir memur sınıfına dönüştüler.

Avrupalıların ufukta gözükmesi Japonya’da telaşa yol açtı. Hristiyanlık öğretisinin 16. yüzyıl ortalarından itibaren ülkede yayılmaya başlaması yöneticileri ürküttü; zira misyoner faaliyetinin sadece dinî değil, büyük ölçüde politik ve ekonomik bir süreç olduğunu ve mutlaka dış bağımlılığa yol açtığını güney Asya’daki tecrübe yeterince göstermişti. Yabancı etkiye ancak birleşik bir siyasî güç karşı koyabilirdi. Zaten yerel beyler (*daimyo*) arasında da o zamana kadar hiyerarşik bir düzen oluşturulmuş gibiydi; hepsi aynı güçte değildi. Nihayet Toyotomi Hideyoşi adlı kökleri belirsiz bir asker bütün beyleri buyruğu altına almayı başardı (1582). Feodal Japonya sonunda birleştirilmiş ve merkezî bir hükümet yeniden kurulmuş oldu. Hideyoşi 1598’e değin hüküm sürdü; 1600’den itibaren şogunluğu Ieyasu Tokugawa ele aldı. Bir süre sonra ülkenin kapılarını dış dünyaya büyük ölçüde kapatan

Ieyasu'nun kurduğu merkezî düzen 19. yüzyıl ortalarında Batıların tekrar Japon limanlarına (bu sefer savaş gemileriyle) dayanmalarına kadar sürdü.

İki buçuk asırlık Tokugawa yönetimi, Japon feodalizminin son safhası oldu; merkezî denetimin şaşırtıcı bir inceliğe ulaştırıldığı bir sistem. Reischauer, bu döneme “erken modern merkezî devlette feodal biçimlerin varlıklarını sürdürmesi” diyebileceğimizi söylüyor. Bu dönemde sınıf yapısı adeta donduruldu ve Konfüçyanizmden mülhem dörtlü bir yapay bölümlenme ortaya çıktı: Savaşçı-yönetici, çiftçi, zanaatçı ve tacir. Onbeş ve 16. yüzyıllarda sınıf hareketliliğinde (mobility) hızlı bir yükselme olmuştu; fakat Tokugawa döneminde savaşçı sınıf (*samuray*) giriş ve çıkışın teoride imkânsız olduğu bir kast haline getirdi ve bu durum uygulamada çözülmüş olsa bile 1868'deki Restorasyon'a kadar devam etti.

Tokugawa şogun başkent Edo (Tokyo) çevresinde geniş bir alanı kendi denetiminde tutuyordu; ülkenin geriye kalan kısmı yerel beylikler (*han*) halinde bölünmüştü. Şogunun mülkü en büyük beyin (*daimyo*) mülkünden yaklaşık beş misli daha genişti. Dinî kurumlar ise teritoryal yönetimden hemen hemen uzaklaştırıldı. Her biri şogunun doğrudan vassalı durumunda olan 265 daimyo mevcuttu; şogunun izni olmadan birbirleriyle temasa geçemez, kendilerine mirasçı tayin edemez ve kale kuramazlardı. Hepsinin yakın aile fertleri başkentte gözetim altında tutuluyor (*sankin kotai* sistemi), onlar da vakitlerini kendi beylikleri ile başkentteki ikametleri arasında bölüşüyorlardı. Beyliklerinin yönetim ve savunmasından tam sorumlu idiler; ihtiyaç başgösterdiğinde başkente askerî destek sağlıyorlar. Fakat doğrudan vergilendirilmiyor ve kendi beyliklerinde özerk hareket edebiliyorlar.

Aileleriyle beraber nüfusun yaklaşık yüzde 5'ini oluşturan samuraylar ya şogunun veya beylerin memur veya askerleri konumundaydılar. Şoguna bağlı bazı samurayların kendi timarları bile olabiliyordu (*hatamoto*). Fakat şogunun toprağı yoktu ve maaşlarını pirinç cinsinden alıyordular. Bürokrasideki görevler kişinin feodal hiyerarşideki yeriyle irtibatlı olsa da, yetenekli insanlar daha hızlı yükselebiliyordu. Bürokraside bireysel sorumluluktan çok kolektif sorumluluk yaygındı.

Şogunun mülkü, Edo hükümetinin doğrudan atadığı memurlar tarafından yönetiliyordu. Toprağın mahsulünün yarısı vergi olarak toplanıyordu. Bu vergi geliri, şogunun ticaret, madencilik ve diğer kaynaklardan elde ettiği gelirleri kat kat aşırıyordu. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan avam, feodal aristokrasiden keskin biçimde ayrılıyordu. Kendi aralarında üç sınıfa bölünüyorlardı: Çiftçiler, zanaatçılar

ve tüccar. Fakat pratikte bu işlevsel gruplar arasında geçiş engelleri yoktu; köylüler de toprak sahibi olanlar ve olmayanlar (hizmetkârlar) gibi genel gruba ayrılabilirdi. Aşıkaga Döneminde çiftçi köyü, 30 yerine yerel tarımsal örgütlenme birimi olarak ortaya çıktı ve Tokugawa döneminde gelişerek esas sosyal ve ekonomik örgütlenme birimi haline geldi.

Feodal Japonya'da Şehirler, Ticaret ve Piyasa

Bir yerleşim birimi olarak şehrin ortaya çıkışı insanlık tarihinde büyük bir dönüşümdür. Gordon Childe bu dönüşüme “Şehir Devrimi (Urban Revolution)” adını veriyor. Lewis Mumford, devrim kelimesinin, altüst olmayı çağrıştırmamasından ötürü yerinde olmadığını söylüyor. Aksine, daha önce dağınık ve örgütsüz durumdaki birçok işlev şimdi sınırlı bir alanda biraraya getirilmekte, böylece topluluğun bileşenleri dinamik bir gerginlik ve etkileşim içinde tutulmaktadır. “Şehir surlarının hemen hemen zorunlu hale getirdiği bu birlik içinde, proto-şehirin yerleşik kısımları (tapınak, çeşme, köy, pazaryeri, kale) sayıların geneldeki artış ve temerküzüne katılmakta ve onlara şehir kültürünün sonraki aşamalarında görülebilir olan biçimler veren yapısal bir farklılaşmaya uğramaktadırlar. Şehir sadece kutsal ve dünyevî gücün büyütülmesinin somut terimlerle ifade aracı olmakla kalmadı, herhangi bir bilinçli kasdın çok ötesine giden bir tarzda hayatın bütün boyutlarını genişletti. Bir kozmos temsili olarak, cenneti dünyaya indirmenin bir aracı olarak başlayan şehir, mümkünün simgesi oldu”.⁷⁴

Şehir surlarını yerle bir eden, kapitalizm oldu. Avrupa'da şehirlerin kaderini doğrudan etkileyen, 13-18. yüzyıllar arasındaki etkin gelişmelerin büyük bölümü “yeni ticarî girişimcilerin veya onlara hizmet edenlerin” eseri idi: Çift-yanlı defter tutmaktan ticarî poliçelere, anonim şirketten üç direkli gemilere, işaret feneri, iskele ve kanallara kadar herşey. Bristol, Havre, Frankfurt, Augsburg, Londra, Antwerp ve Amsterdam gibi nehir veya deniz kıyılarındaki yeni liman şehirlerinde yeni ölçü ve idealler geçerliydi; kârlılık hesapları her işlemde gözetiliyor, herşey kiralanabiliyordu. Bu yöneliş aşlında ortaçağda uzun mesafeli ticaretle başlamıştı; şimdiyse paranın hükmü herşeye geçiyordu artık. Şehir demek, aynı işlem ve ilişkilerin yerine, nakdî olanlarının geçmesi demekti. Paraya hükmedenler kendi kendilerini yönetebiliyor,

⁷⁴ Lewis Mumford, *The City in History*, New York: MJF Books, 1961, s. 31.73 K. Asakawa, “Japanese Feudalism”, *Encyclopaedia of Social Sciences*, Cilt 6, 1932, s. 214.

şehrin savunmasını örgütleyebiliyor ve hukuk mekanizmasını denetim altında tutabiliyorlardı.

“Hiçbir medeniyette şehir hayatı ticaret ve sanayiden bağımsız gelişmiş değildir”, diyor Henri Pirenne. “Ne antikite ne de modern devirler bu kuralın istisnasıdır. İklimlerin, toplum veya dinlerin çeşitliliği çağların çeşitliliği kadar önemsizdir. Geçmişte Mısır, Babil, Yunan şehirlerinde, Roma ve Arap imparatorluklarında geçerli bir kural olduğu kadar; günümüzün Avrupa, Amerika, Hindistan, Japonya ve Çin şehirlerinde de geçerlidir. Kuralın evrenselliği ihtiyaçla açıklanmaktadır. Şehir grubu, ancak yiyecek maddelerini ithal etmek suretiyle yaşayabilir. Buna karşılık olarak, şehrin ithalata eşdeğer bir mamül mal ihracatı yapması gerekir. Böylece şehir ile çevresindeki kırsal bölge arasında yakın bir karşılıklı hizmet ilişkisi kurulur. Ticaret ile sanayi bu karşılıklı bağımlılığın sürdürülmesi için vazgeçilmezdirler. Ticaret muntazam bir alışveriş, sanayi ise mübadele için gerekli malları sağlamazsa, şehir yokolup gider”.⁷⁵

Tokugawa-öncesi Japonya'sının şehirlerini dörtlü bir tasnife tâbi tutan Haruko ile Hanley, büyük-ölçekli şehirleşme ile ticaret arasında çok yakın ilişki kuruyorlar. Söz konusu dört şehir grubu şunlardır:

1. Metropoller. Ta dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir devirde büyük şehir yerleşimleri olarak ortaya çıkan Kyoto ve Nara gibi şehirler. Kyoto'nun nüfusu 15. yüzyıl sonlarında 150-180.000 dolaylarındaydı ve bunların tahminen 100.000'i tüccar ve zanaatçıydı.

2. Antrepo şehirler. Onüç ve ondördüncü yüzyıllarda uzun mesafeli ticaret için birer üs olarak gelişen liman ve posta şehirleri: Sakai, Hakata, Kuwana. Nüfusları 30-35.000 dolaylarındaydı. Ayrıca, kaynakları güçlü tapınakların civarında gelişen cemaat ve pazarlar olan şehirler: Yawata gibi.

3. Kırsal kesim kasabaları (zaimaçi). Tarımsal büyümenin sonucu olarak kırsal pazarların gelişmesiyle oluşan Hiranogo ve Izumisanogino gibi kasabalar; siyasî merkeze yakın Kinao bölgesinde tapınakların himayesinde kurulan Tondabayaşi ve Amagasaki gibi kasabalar. Onyedinci yüzyıl başlarında Tondabayaşi'de 285 hâne bulunuyordu; bunların 79'u tüccar, 33'ü zanaatçı, geriye kalanları ise gündelik işçi hâneleriydi.

4. Kale kasabaları (jokamaçi). Mülk sahibi beylerin inisiyatifıyla

75 Henri Pirenne: *Medieval Cities: The Origins and the Revival of Trade*, New York: Doubleday, 1925, s. 93. Türkçesi: *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul: Dost, 1982, s. 96.

kurulan kasabalar. Tokugawa dönemindeki kale şehirlerinden ayırdetmek için bunlara erken dönem kale kasabaları diyebiliriz. Sadece Funai kasabasının 6.000 hâne ihtiva etmesi kale kasaba ve şehirlerinin ne kadar büyük olduklarını göstermeye yeter.⁷⁶

Ticaretin denetimi 16. yüzyılda beylerin (*daimyo*) başlıca ekonomik ve askerî işlevlerinden biri haline geldi. Temel sorunlardan biri, beyliklerarası ticaret ile Kinai ticaretinin ve her bir beyliğin dahilindeki köylülerarası ticaretin yakından bağlantılı hale gelmesiydi. Kyoto, Nara ve Sakai gibi şehirlerde merkezlenen Kinai ticareti erken ortaçağlardan beri mevcuttu ve *doso* ile *sakayanın* ticareti cömertçe finanse etmele-riyle şaha kalkmıştı. (Doso, tefeci ve rehincilerdi; sakaya ise Japon rakısı diyebileceğimiz *sake* imalatçı ve satıcıları.) İster barış ister savaş zamanında olsun, beylikler arasında ve merkezî pazarlarda alınıp satılan, ekonomik bakımdan olduğu kadar askerî güvenlik bakımından da en temel meta *pirinç* idi. Hemen hemen hiçbir bölge pirinç üretimi bakımından tamamen kendine yeterli olmadığından, bu temel ihtiyacı karşılayacak tüccar veya loncalara çeşitli imtiyazlar tanımiyordu. Onbeşinci yüzyıldan itibaren bölge ekonomileri giderek parasallaştı; böylece tüccar ve tefecilerin ekonomik önemi giderek artmaya başladı. Beyler, tüccar ile tefecileri imtiyazlı vergi memurları olarak kullanmaya başladılar. Bunlara yeri geldiğinde samuray statüsü bile veriliyordu. Yönetici sınıfın parçası haline gelmişlerdi.⁷⁷

Osamu ile McClain, ortaçağ Japon toplumundan (*Çusei*) 16. yüzyıl erken modern Japon toplumuna (*Kinsei*) geçişte ticarî organizasyon, şehirlerin oluşumu ve pazarlama yapılarında keskin kırılmaların meydana geldiğini belirtmektedirler.⁷⁸ Ticaret tekelleri veya loncaların yerini tüccar ve zanaatçıların doğrudan *daimyo* tarafından denetimi almış, Kinai bölgesi tüccarıyla çeşitli beylik tacirlerini birbirine bağlayan ülke çapında bir pazarlama sistemi kurulmuş, şehirleşme modeli kendi kendini yöneten cemaatlerden askerî lordların yönetimindeki kale şehirlerle kaymıştır.

76 Wakita Haruko ile Susan B. Hanley, "Dimensions of Development: Cities in Fifteenth- and Sixteenth-Century Japan", *Japan Before Tokugawa: Political Consolidation and Economic Growth, 1500 to 1650*, J. W. Hall, N. Keiji ve K. Yamamura (eds.), Princeton: Princeton University Press, 1981, s. 298-301.

77 Sasaki Gin'ya ile William H. Hauser, "Sengoku Daimyo Rule and Commerce", *Japan Before Tokugawa*, s. 125-42.

78 Wakita Osamu ile James L. McClain, "The Commercial and Urban Policies of Oda Nobunaga and Toyotomi Hideyoshi", *Japan Before Tokugawa*, s. 224.

Kale şehirler askerî bakımdan stratejik yerlerde kuruluyor, bey ve yüksek dereceli samurayların yanısıra, beye hizmet sunan önemli tüccar ve zanaatçılar da kale kompleksinin içinde yerleşiyor; ahali ile aşağı dereceden samuraylar ise şehrin korumasız kısmında ikamet ediyorlardı. Geç ortaçağ şehir yerleşimlerinin öz-yönetim vasfı Kinsei döneminde ortadan kalkmıştır. Avrupa'dakine benzer ortak (corporate) topluluk bu dönem Japonya'sında mevcut değildi; loncaların (*za*) şehir yönetiminde hemen hemen hiçbir sesleri yoktu. Sahip oldukları tekel imtiyazları her ne kadar kendilerine belirli suçları bizzat cezalandırma hakkını veriyorduysa da, "serbest loncaların" (*rakuza*) kurulmasına imkân veren düzenlemeler Avrupa'dakine benzer bir evrimin önünü tamamen kesiyordu. Avrupa'dakinin aksine, samuray yönetiminin tesis ettiği kurumlar tüccar çıkarları için yeterli yasal korumayı temin etmiyordu. Tüccar ve zanaatçılar Kinsei dönemi şehirlerindeki nüfusun en büyük bölümünü oluşturdukları halde, askerî sınıf bunların çıkarlarına layık oldukları ilgiyi göstermiyordu.

Pazarlanabilecek tarımsal ürünlerin büyük kısmına şogun ile beyler vergi diye el koyduklarından, ticaret önemli ölçüde beylerin etrafında dönüyordu. Merkezî yönetim, temel ticaret maddesi olan pirincin fiyatını üretim bölgelerinde düşük, tüketim bölgelerindeyse yüksek tutarak muazzam bir rant sağlıyordu. "Mesela, 10 *ryo* altın ile kuzeydeki Tsugaru ve Akita'da 240 *koku* (yaklaşık 1.200 kile) pirinç alınabilirken, Omi'de ancak 30 *koku* alınabiliyordu". Tokugawa dönemindeki gelişmeler daha merkezî ve ulusal bir pazarlama sisteminin oluşmasını hızlandırdı ve yerel fiyatlar merkezî pazarlardaki fiyatları daha küçük marjlarla yansıtmaya başladı.

Tokugawa döneminin başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Japonya'da tarımsal alanda meydana gelen değişimlerin ana özelliği, "kooperatif çiftçilikten bireysel çiftçiliğe geçiş"⁷⁹ tir. Bu ikibuçuk asırlık içe kapanma sürecinin başlarında tarım kanbağıyla kenetlenmiş ailelerin işbirliği sayesinde yapılıyordu. Bir dereceye kadar ortak mülkiyet sözkonusuydu: Akraba gruplar toprak, emek, aletler ve hatta yiyecek ve barınma imkânlarını kısmen veya tamamen paylaşıyorlardı. Dönemin sonlarına doğru bireysel aile hemen hemen her tarafta üretimi örgütlemenin ve ekonomik çıkarın merkezi durumuna geldi ve yukarıda sözü edilen işbirliği ortadan kalktı. Bu cemaatçi yapıdan bireyci yapıya geçişin motoru *piyasa* idi.

Aslında dönemsel pazarlar onikinci yüzyılın ikinci yarısı gibi çok erken bir zamanda ortaya çıkmıştı. Aşikaga şogunları (1368-1573) tica-

79 Thomas C. Smith, *Agrarian Origins...*, s. ix.

rî faaliyetin merkezî hükümet için ne kadar önemli olduğunu çabuk kavradılar. “Seleflerinden farklı olarak, Muromaçi Hükümeti tüccar, tefeci, *sakaya* (içki imalatçısı), tekstil ve yağ tacirleri ile Kyoto’nun diğer sanayilerinde müsait ve bol bir vergi kaynağı görüyordu. Onun için, başta yağ, malt, kereste olmak üzere belirli lonca-benzeri organizasyonlara (*za*) geniş bir bölgede tekel hakkı verdiler. Bunlar bölgele-rarası gümrük vergilerinden de muaftılar”.⁸⁰

Piyasa, köyün iktisadî hayatını geleneksel cemaat gruplaşması bağ-lamından kopardı. *İktisadi mübadele* eskiden toplumsal ilişkilerin bir veçhesi ve kanbağının zorunlu bir sonucu iken, giderek bağımsızlaştı ve kendi öz değerlerini yarattı. İnsanların karşılıklı olarak alıp verdik-leri mal ve hizmetlerin arzı bir *yükümlülük* meselesi olmaktan çıkıp bir *fiyat* meselesi haline geldi. Ailenin kazancı iktisadî faaliyetin başlıca ga-yesi olmaya başladıkça köylü sınıfı görülmemiş ölçüde hareketlilik ka-zandı, tarım rekabete açıldı, üretkenlik arttı, kırsal kesimdeki ticarî ve endüstriyel faaliyet hızlandı. Bütün bunların sonucunda derin siyasî ve iktisadî güç kayışları meydana geldi.

Tarım toplumunu en iyi açıklayan özellik hangisidir? Bu soruya ce-vap vermek çok güç. Ama topraksahipliği sistemi kadar açıklayıcı olan başka hiçbir veçhe de yok gibi. Tokugawa toprak sistemi onaltıncı yüz-yılın sonlarına doğru vücut bulmaya başlamıştı. Tarım, kaçınılmaz bi-çimde, güçlenen merkezî hükümetin dikkatini çekiyordu: Toprak ve köylüler askerî gücün nihai temelleriydi ve hükümet bunları denetle-me yahut onlardan yararlanma hususunda gevşek davranamazdı. On-yedinci yüzyılın hemen başlarında kadastro tahrirleri başladı. Bu tah-rirler köylü nüfusu toprağa bağlamak, toprak vergisinin toplanmasını sıkı bir sisteme kavuşturmak, tımarların iltizama verilmesini güvenilir bir bilgiyle yapmak gibi işlere yarıyordu. Ama aynı zamanda beylere vergileri doğrudan köylülerden toplama ve böylece silahlı hizmetlileri-ni topraktan ayırıp kale kentlerinde tutma imkânı veriyordu. Böylece, alt-rütbeli savaşçılar bağımsız bir güç olma imkânından uzaklaştırılarak maaşlı memur haline getirildiler.

Tahrirler kısa zaman içinde hemen hemen Japonya’nın her yanında tamamlanmış bulunuyordu. Tahrirlerde, vergilendirilebilir her tarlanın kaydı mevcuttu: Sahibinin adı, genişliği, toprağının niteliği ve tahminî verimi. Tahrirlere dayanılarak yapılan çalışmalar, ülkenin her yanında oldukça tekbiçim bir topraksahipliği modelinin olduğunu göstermek-tedir. Tipik olarak her köyde bir iki büyük arazi, birkaç orta ölçekli ara-

80 Kenneth Alan Grossberg, *Japan's Renaissance*, Cambridge: Harvard Uni-versity Press, 1981, s. 76.

zi ve çok sayıda küçük toprak parçası bulunmaktadır. Büyük araziler en küçüklerin on, yirmi katı kadardır; hatta yüz ve daha fazla misli olanlar bile vardır.

Sanayi öncesi Japonya'sında ticaret alanında anahtar rol oynayan ve çoğu kez ortaçağ loncalarına benzetilen iktisadî kurum *za* adıyla anılmaktadır. Bu kurumla alakalı en dikkate değer çalışmaları yapan Kozo Yamamura *zayı* şöyle tanımlamaktadır: Üyelerine iktisadî kazanç sağlamak için, belirli bir ürün veya hizmet piyasasına başkalarının girmesini ve piyasa dahilinde rekabet edilmesini sınırlayan, ayrıca bu kazançların sağlanmasını mümkün kılan siyasî otoriteye iktisadî kazanç temin eden bir pre-endüstriyel Japon ekonomik kurumu.⁸¹ *Za* öncesi en önemli ekonomik kurum *tomobe* idi: İmparatorluk hükümetine veya saray soylularına (*soen*) özel uzmanlık isteyen hizmetler yahut tarım-dışı ürünler sağlayan insan gruplarından oluşan kurumlar. Bunun amacı üyelerine iktisadî kazanç sağlamak değildi; ayrıca, *zanın* aksine, üyelikleri ihtiyarî değildi. Toyoda'ya göre *tomobe*, "Sadece ortak atalara değil, umumiyetle ortak bir mesleğe sahip olmakla bir araya gelen bir haneler grubu" idi.⁸²

Zanın ortaya çıkışı onikinci yüzyıl ortalarıyla onüçüncü yüzyıl sonları arasında birbiriyle yakından alakalı ve tarihsel önemleri büyük iki değişime bağlanmaktadır. Bu değişimlerden biri siyasî, diğeri ise iktisadîdir. Siyasî değişim *samuray* (savaşçı) aristokrasinin tedricen yükselişi ve 1185 yılında Kamakura Bakufu'yu (hükümet) kuracak kadar güçlenmesi idi. Samurayların yükselişi merkezî hükümetin ve saray soylularıyla sarayın otoritesini meşrulaştıran dinsel kurumların aleyhine gerçekleşti. İktisadî değişim ise esas olarak tarımsal üretkenlikteki yavaş ama sürekli artıştan kaynaklanıyordu. Bu üretkenlik artışı toprakta özel mülkiyete doğru önemli bir adım olan *myoden* (soylulara ait topraklar dahilindeki çeltik tarlaları) ile daha da hızlandı. Kendilerine bu tarlalardaki ürün üzerinden daha fazla pay verilen *myoden* sahipleri (*myoşu*) böylece üretkenliği arttıracak yönde teşvik edilmiş oldular.

Her şeye rağmen *za* kurumunun Tokugawa döneminin başlangıcına kadar Avrupa'daki loncalara benzetilebilecek ölçüde ekonomik ve özellikle de siyasî güç elde ettiklerini düşünmek hatalıdır. *Şonin* (tüccar) sınıfının etkin bir güç elde etmesi —ama buna rağmen teorik olarak aşağı bir konumda tutulması— Tokugawa yönetimi altında vuku buldu.

81 Kozo Yamamura, "The Development of *Za* in Medieval Japan", *Business History Review*, Cilt 47, No. 4 (Kış, 1974), s. 438.

82 Toyodo Takeshi, *A History of Pre-Meiji Commerce in Japan*, Tokyo: K.B. Shinkokai, 1969, s. 101.

Chitoshi Yanaga, Aşıkaga şogunluğunun (1368-1573) siyasî gücünün sona ermesinin Japon tarihçilerine göre ulusal tarihlerinin en lânetli devresine yol açtığını kaydetmekte, ama gerçekte bu dönemin modernizmin kuluçka devresi olduğunu söylemektedir.⁸³ Kanun ve otoritenin hiçe sayılması, gelenek ve ortak anlayışların zayıflamasına yol açtı. Ülkeyi bir asır boyunca muharebe meydanına çeviren iktidar mücedeleşi, tebânın üstlerine karşı tavırlarını altüst etti. Yüksek tabakaların sürdürdüğü hayatın manevî ve ruhî temelleri zayıfladıkça, alt tabakaların onlara bakışları farklılaşmaya başladı. Avam tarih sahnesine çıktı ve iktisadî faaliyetin sağladığı hareketlilikten faydalanarak toplumun üst tabakalarına sızmaya yöneldi. Girişim ve serüven ruhu yayıldı, özgeci cemaatçi tavır yerini bireyci bencilliğe bıraktı. Bütün bu gelişmeler piyasa ekonomisinin ruhuna uygun adımlardı ve topluma tedricen kök salıyorlardı.

Daha ondördüncü yüzyılda başkent Kyoto'da *doso* adı verilen ve esas işleri başkalarına ait değerli eşyayı muhafaza etmek olan bir zümre gelişti. Bu zümre yavaş yavaş faizle para vermeye başladı. Birçok *doso* sahipleri aynı zamanda *sakaya* (içki imalathanesi) sahibi idiler, zira *sake* (Japon rakısı) imalatı başlangıçta külliyetli bir sabit sermaye gerektiriyordu ve buna ancak bol parası olanlar güç yetirebiliyorlardı. Tefecilikle *sake* üretiminin biraraya getirilmesi onların *sakaya-doso* olarak adlandırılmalarına yol açtı. Bunların yanısıra, sadece (gün sayısıyla hesaplanan) faizle ödünç verme işlerinde uzmanlaşmış bir tefeci grubu da vardı: *Hizeniya*.

Sakaya-doso aynı zamanda lisanslı vergi mültezimleri idiler. Hükümet belirli bölgelerde vergi toplama hakkını sabit bir fiyat karşılığında onlara satıyordu. Bu hakkı satınalan, vergileri topladıktan sonra sözleşmede belirtilen miktarı hükümete devrediyor, bunun üzerindeki kısmı da kendi kârı olarak alıyordu. Hükümet vergilerini toplamakla görevli şehirli ve *rahip-tefeciler* hükümetin malî yönetiminin aslî bir parçasıydılar: Pamuk, ipek, kenevir, pirinç, salamura balık işleriyle iştiغال eden işletmelerin (*za*) vergileriyle, dokumacı vergisi ve şehirdeki umumî hamamların vergilerini topluyorlardı.

Thomas C. Smith'in ifadesine göre Japonya'da şehir hayatı en az sekizinci yüzyıla kadar geri gitmektedir. Ancak, deniz aşırı ticaretin daha önce hiç görülmemiş ölçüde arttığı onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında bile "şehir" adına layık iki veya üç nüfus merkezi vardı sadece. "Bunlardan birisi eski başkent Kyoto idi ve nüfusu 250.000'e yaklaşıyordu;

83 Chitoshi Yanaga, "Transition from Military to Bourgeois (*Chonin*) Society in Japan", *ORIENS*, Cilt 8, No. 1, 1955, s. 120-126.

bir diğeri onun yakınındaki Sakai idi (50.000); bunlardan sonra, nüfusu 20.000'in üzerinde yarım düzine kasaba vardı. Edo (Tokyo) henüz bir şehir olarak mevcut değildi; Osaka ise ancak bir asır sonra ülkenin ikinci büyük şehri olacaktı". Onyedinci yüzyılın başından itibaren iki yüzyıl içinde şehir nüfusu şaşırtıcı bir hızla arttı; 1590'larda bir balıkçı köyünden farksız olan Edo'nun nüfusu 1731'de yarım milyona yaklaştı ve muhtemelen dünyanın en kalabalık şehri oldu. Osaka ve Kyoto'nun nüfusları ise 1800'e doğru 400.000'i aşmaya başladı. Öyle görünüyor ki ondokuzcu yüzyıl başlarında Japonya nüfusunun önemli bir bölümü şehirli olmuştu.

Bu şehirli nüfusu beslemek, giydirip barındırmak için muazzam miktarda tahıl, balık, kereste ve kumaş lazımdı. Dış ticaret hemen hemen yok olduğundan (Japonya'nın 1637'den 1853'e kadar dışa kapalı olduğunu hatırlayalım), bu ihtiyaçların çoğu yerel piyasalar ve Japonya'nın çiftçi ve balıkçı köylerinin tacirleri tarafından karşılanıyordu. Bu durum ülke genelinde ticarî faaliyete duyarlı bir tarımsal üretim uzmanlaşmasını ve pek tabii paranın yaygınca kullanılmasını gerektiriyordu. Onbeşinci yüzyılda bir Kore elçisi Japonya'nın kırsal kesimlerinde her yerde paranın kullanıldığını hayretler içinde kalarak anlatmaktadır: "Herkes kabul ediyordu parayı, dilenci ve fahişeler başka hiçbir şey almıyorlardı, yolcular dopdolu keselerle dolaşmak zorundaydılar". Yanaga'ya göre sanayiler teşvik edildi ve ticaret her yede gelişti. Serbest pazarlar kuruldu ve feodal beyle (daimyo) tacirlere çeşitli imtiyazlar tanındılar; bunun karşılığında tacirler beylere askerî donanım ve iâşe konularında yardımcı oluyorlardı. Ticaret şehirleri hızla gelişti ve ticaret yapma yöntemi değişikliğe uğradı. Dönemsel panayır ve pazarlar yerlerini kasaba ve şehirlerin iş mahallerindeki sürekli mağazalara bıraktılar. Böylece bir "ticaret devrimi"⁸⁴ başarılmış oldu. Ticaret sermayesinin nüfuzu samuray sınıfının hayatını ve günlük hayatın akışını etkilemeye başladı. "Tokugawa döneminin ortalarına doğru finansal kontrolün sağlam bir şekilde tüccarların eline geçtiğine kuşku yok. Siyasi işlere doğrudan girmeleri yasak olmakla beraber, ülkenin toplumsal ve kültürel hayatında yüksek mevkiler işgal ettikleri gayet aşikârdır. Çonin (şehirli veya tüccar = burjuvazi) sanat, edebiyat ve bilimin üretici, tüketici ve hâmisî oldu. Sözüün kısası, Tokugawa dönemi toplumdaki fiilî iktidarın tedricen askerî sınıftan, yükselen burjuvaziye geçtiğine tanık oldu. Büyük öneme sahip hadise, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimi ve kapitalizmin tesisi için gerekli temeli sağlayan çonin ruhunun her tarafa yayılmasıdır".

84 A.g.m., s. 122.

Tokugawa döneminde ülke servetinin büyük bölümü, özellikle Edo ve Osaka gibi büyük şehirlerdeki tüccarın eline geçti. Tüccar zümre sadece ekonomiye değil, dönemin kültürüne de damgasını vurdu. Siyasî sistemden tamamen dışlanmış olmanın acısını, kültür ve edebiyata hükmederek çıkardı. Orta sınıfın zevklerini okşayan kitaplar, tiyatro temsilleri ve diğer sanatlar yaygınlaştı. Reischauer'ın yargısını tekrar edersek, "Tokugawa Japonya'sı kültürel ve bir ölçüde de ekonomik bakımdan feodal olmaktan ziyade postfeodal bir topluma sahipti".⁸⁵

İçekapanma Veya Çin-merkezli Sistemden Geriçekilme

Japonya, 1630'lardan 19. yüzyılın ortalarına kadar kapılarını dış dünyaya kapattı. Bu tecritin (*seclusion*) mahiyeti, kapsamı ve amaçları tartışmalı da olsa, iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca yabancılarla temasın ve yabancıların Japonlarla temasının ileri ölçüde kısıtlandığı izlenimi uyandırmaktadır. Toynbee'ye göre, içe kapanmanın nedeni, daha önceki siyasî parçalanma döneminden devrimci bir kopuş gerçekleştirmek suretiyle 'evrensel' devlet olabilmektir. Tokugawa Şogunluğu (1601-1868), Japonya'nın evrensel devletidir, diyen medeniyet tarihçisinin açıklaması şöyle: "Tokugawa dönemi boyunca Japonya daha önce Çin'den veya Çin üzerinden ithal edilen kültürel sermaye ile yaşamaya devam etti: Çin harfleri, Konfüçyanizm, Budizm... Bununla beraber, Tokugawa rejimi Çin'den herhangi bir yeni kültür unsurunun ithalini durdurmada başarılı oldu. Kıtaya o kadar yakın olan bir adalar topluluğunu içe kapatmak zordu, ayrıca o kadar küçük bir bölgenin nüfusuna kültürel yönden kendi kendilerine yeterli olduklarını hissettirmek de eşit derecede güçtü. Ama Tokugawa rejiminin amacı buydu. Bunu başarmak için aldıkları tedbirlerin şiddeti hem rejimin bu işi başarma hususundaki kararlılığına, hem de işin zorluğuna delâlet eder".⁸⁶

Peki, evrensel devlet olma girişimi başarılı oldu mu? Hayır ve evet. Hayır, çünkü sonunda kapılarını açmak zorunda kaldı. Evet, çünkü yeni açık dönem siyasî parçalanmaya değil, aksine çok daha güçlü bir merkezî devlete yol açtı: Tokugawa rejimini, başarısız kalan bir evrensel devlet teşebbüsü olarak sınıflamanın hakikate daha yakın olacağını düşünüyorum. İçten yenilgiye uğratıldı. Japon araştırmacılar, Commodore Perry'nin filosunun Tokyo Koyu'nda ilk kez görünmesinden iki nesil önce, hayatlarını tehlikeye atma pahasına gizlice Batı bilimini inceliyorlardı. Japon yönetici sınıfının Batı emperyalizminin meydan

⁸⁵ Reischauer, *a.g.m.*, s. 45.

⁸⁶ Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford: Oxford University Press, 1961, Cilt 12, s. 207.

okumasına verdiği akıllı ve ehliyetli cevap ölü veya ölmekte olan bir toplumun hareketi olamaz. Tokugawa sonuçta kapalı bir Japon dünyası meydana getirmede başarısız olduysa da, onun siyasî birliğini kurmada başarılı olmuşa benziyor. Rejimin tasfiyesi toplumu daha önceki parçalanmışlık ve düzensizliğe geri götürmedi.

Toynbee'nin genellemeciliğinden, Japonya'yı çok daha yakından tanıyan bir tarihçi/sosyal bilimcinin tespitlerine geçtiğimizde, uzun tecrit değişik bir muhteva kazanıyor. "Tokugawa Japonya'sının dışı kapalı olduğu, gerçeklikten çok simgeseldir", diyor Marius Jansen. Japonya üzerine yazılan kitaplarda sık sık 1630'lardaki fermanlara atıfta bulunulur: Iber Katoliklerini ülkeden kovma, yabancılarla ilişkileri Hollanda, Çin ve Kore ile sınırlayan fermanlar. Sadece Felemenk ve kısmen Çin tüccarına Nagasaki'nin Kyuşu limanına gelebilme ruhsatı verilmiş, Kore ile ilişkiler Tsuşima beyine delege edilmiş, o da Pusan'da bir ticaret istasyonu kurarak hem ticarî işleri gözetmiş, hem de her şogun yenilenmesinde diplomatik ilişkiyi temin edivermişti. "Tokugawa yüzyılları boyunca Japonya'ya topu topu oniki Kore misyonu gönderildi. Müzakereler her ne kadar eşite yakın bir düzeyde yapılıyor idiyse de, taraflardan hiçbir mutmain değildi. Hiçbir Japon misyonu Kore'ye gönderilmedi. Çin'le ilişkilerse bundan bile daha az resmî idi. Japon hükümeti (*bakufu*), resmî ilişkilerin mümkün olup olmadığını mütalaa ettikten sonra, *ilişkilerin maliyetinin kendi onuru ve Japon egemenliği ile bağdaşmadığı* sonucuna vardı. Çin ticaret gemilerinin güney Çin ve Güneydoğu Asya limanlarından Nagasaki'ye gelmelerine izin veriliyor, fakat bu temas gayriresmî tutuluyor ve asla ülkeden-ülkeye ilişki düzeyine çıkarılmıyordu. Ne Çin misyon gönderiyordu Japonya'ya, ne Japonya kıtaya. Tam aksine, Japonlar Çinli bürokratların kesinlikle ticaret gemilerine eşlik etmemeleri hususunda onları uyarmaktan geri durmuyorlardı".⁸⁷

Jansen'in Japonya'nın dış dünyadan tecritinin niçin gerçeklikten çok simgesel olduğuna dair tahliline döneceğiz. Fakat daha önce, 17. yüzyıl (ve öncesinde) Çin ile ilişkilerin maliyetinin niçin Japon onuru ve egemenliği ile bağdaşmadığı meselesine açıklık getirmeliyiz. Çin'in 19. yüzyıl ortalarına kadar Doğu Asya'daki merkezî konumu ve bölge toplumlarınca buna gösterilen olumlu/olumsuz tepkiler gereğince anlaşılmayınca, bölgedeki tüm gelişmeler Batı etkisine bağlanmakta, böylece tahrif edilmiş bir Doğu Asya resmi ortaya çıkmaktadır. Japonya, tıpkı Kore, Siam, Vietnam ve diğer birçokları gibi, Çin-merkezli

87 Marius B. Jansen, *China in the Tokugawa World*, Cambridge: Harvard University Press, 1992, s. 1-2. (Vurgu bana aittir. M. Ö.)

Doğu Asya düzeni içinde haraç veren bir ‘çevre’ ülke konumundaydı. Ancak, kendine özgü bir ülkeler-arası alışverişi içeren bu sistem son derece incelikliydi ve basit bir haraç alıp verme faaliyetinin çok ötesine gidiyordu. Sosyal bilimciler bu Sinosentrik yapılanmaya haraç-ticaret sistemi (*tribute-trade system*) adını vermektedirler.

Takeshi Hamashita’ya göre, Asya tarihi Çin’in merkezde yer aldığı “dahilî haraç ve haraç-ticaret ilişkileriyle nitelenen birleşik bir sistem”in tarihidir. Yazar modern Asya’nın temeli saydığı bu sistemi şöyle açıklıyor: Merkezdeki Çin, çok sayıda uydu ülkeden vergi almakta, karşılığında onlara ‘hediyeler’ sunmaktadır. Fakat sistem sadece bu tek boyutta işlememekte, daha az güçlü bazı merkezler de birer küçük Çin gibi hareket edebilmektedirler. Bu durumda bütün yük zayıf/küçük birimlere binmekte, mesela Kore hem Çin’e, hem Japonya’ya misyon göndermek zorunda kalmaktadır; Laos ise hem Çin’e, hem Vietnam’a.

Ve bütün sistem bu ticarî temel üzerinde yükselmektedir. Haraç sistemi bir ticarî ilişkiler ağıyla bütünleşmekte, adeta onunla ortak yaşamaktadır. Siam (Tayland), Japonya ve güney Çin arasındaki ticaret, haraç misyonlarından sağlanan kazanca bağlıdır; haraç-dışı ticaretin kârı son derece düşüktür. Haraç-ticaretin üç temel veçhesi vardır: 1. Haraç misyonlarının getirdiği resmî haraç maddeleri ile Çin’in lutfettiği ‘hediyeler’ arasındaki çift-yönlü ilişki; 2. Haraç misyonlarına eşlik etmelerine ruhsat verilen sınırlı sayıdaki tüccar grupları tarafından Pekin Meclis Binası’nda ruhsatlı ticaret; 3. Çin’in kara hudutları boyunca ve belirli Çin limanlarında tacirler arasındaki sınır ticareti. Bu ticaret aynı zamanda Avrupa ülkeleriyle Doğu Asya arasında da bir ara ticaret işlevi görüyordu.

Onaltı ve 17. yüzyıllarda sistemdeki gelişmelerse şöyle özetlenebilir: 1. Çinmerkezli (Sinocentrik) birlik ideali genişletilip pekiştirildi; Kore, Japonya ve Vietnam bundan ileri ölçüde etkilenen ülkeler oldu. 2. Avrupa ülkelerinin katılımıyla haraç ticareti genişledi. 3. Özel ticaret, haraç ticaretinin yanısıra genişledi ve eşzamanlı olarak ticarî anlaşmazlıkların giderilmesine, vergilerin toplanmasına yönelik kurumlar geliştirildi.⁸⁸

Sinosentrizm doğal olarak Çin’e haraç ödeyen ülkelerde ‘milliyetçiliğin’ uyanmasına yol açtı. Mesela, Vietnam, Laos’tan haraç almaya yöneldi; Kore’de Çin’e karşı tavırlar gelişti. Özetle, Asya’da milliyetçilik, Avrupa emperyalizminin etkisinden çok önce, haraç sisteminin kendi

88 Takeshi Hamashita, “The Tribute Trade System and Modern Asia”, *Japanese Industrialization and the Asian Economy*, A. J. H. Latham and H. Kawakatsu (eds.), London: Routledge, 1994, s. 93-4.

içinde geliştirdi. Haraç misyonlarının biçim ve sıklığı, haraç ödeyen ülkenin Çin'e uzaklığı göz önüne alınarak yılda, iki yılda veya üç yılda bir olarak tesbit ediliyordu. Haraç misyonlarının Pekin'deki Meclis Binası'nda pazar kurmalarına ruhsat veriliyordu; başlıca haraç malları atlar, altın ve gümüş tabaklardı. Haraç emtiası ile merkezin verdiği 'hediyeler' arasındaki ilişki gerçekte bir satış ve alım ilişkisiydi. Fiyat standartları, Pekin'deki piyasa fiyatları esas alınarak belirleniyordu. Yani, bütün bu haraç-ticaret kompleksinin temelini oluşturan, Çin'in fiyat yapısıydı. Haraç-ticaret bölgesi, gümüşün ortak mübadele aracı olduğu entegre bir 'gümüş bölgesi' meydana getiriyordu. Sistemin işleyişinin anahtarı Çin dışındaki mallara yönelik devasa 'talep' ile Çin içinde ve dışındaki fiyatlar arasındaki farktı.

Emtiaya ödenen fiyatlar bazen gerçek piyasa fiyatlarının altında belirlendiğinden, hem haraç ülkeleri hem de Çinli tüccarın şikâyet fiyatları duyuluyordu. Ayrıca, Çin parası ihtiyaç duyulduğunda devallü ediliyor, böylece elinde kâğıt para tutanlar zarara uğruyordu. Bunlara rağmen, sistem gelişme ve genişlemesini sürdürerek Avrupa ve Amerika'dan akan gümüşü massedebilecek bir seviyeye ulaştı. Doğu ve Güney-Doğu Asya'yı içine alan bu sistem Hindistan, İslam Dünyası ve Avrupa'yı da komşu ticaret bölgeleri haline getirebildi. Ondokuzuncu yüzyılda Japonya, Avrupa ülkeleriyle rekabet ettiği için değil, Avrupa'dan edindiği teknolojiler sayesinde bu Asya-içi ticarete etkin bir konuma yükseldiği için sanayileşti. Japon sanayileşmesi, Batı'ya yetişme sürecinin değil, Asya içinde yüzyıllar süren bir rekabetin sonucuydu.⁸⁹

Bu çerçevede ele alındığında, Japonya'nın tecrit siyaseti Çin-merkezli sistemden fiilî değil, biçimsel geriçekiliş olarak nitelendirilebilir. Japonya, Doğu Asya ticaretinden yüksek pay almayı, ama bu arada Çin'e haraç ödememeyi amaçlamış olmalıdır. Her halükârda, tecrit Japonya'nın komşularından kopmasından ziyade, 'sömürgeci' Avrupalılara (sınırlı Felemenk teması dışında) kapılarını kapatması anlamına geliyordu. Nitekim Jansen, tahlilinin başlarında Japonya'nın tecrit halinin esas olarak 19. yüzyıl ortalarında bölgeyi etki alanları içine almaya çalışan Batılı güçlerin gözüne battığını belirtmektedir. Fiilî anlamda tecrit, Japonya'nın Asya'dan değil, Avrupa'dan uzak durmaya çalışmasıydı. Jansen'in tahlilini beş ana başlık etrafında toplayabiliriz:

89 Bkz. Heita Kawakatsu, "International Competitiveness in Cotton Goods in the Late 19th Century: Britain versus India and East Asia", *The Emergence of a World Economy, 1500-1914*, (ed.) W. Fischer et al, Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1986: 619-43.

1. Tecrit, Japonya-merkezli bir 'dünya' düzeni kurma çabalarının parçasıdır. Wakabayashi bize tecrit biçimlerinin zaman içinde değiştiğini ve gerçekte, hükümet otoritelerinin tecriti Tokugawa yönetim mirasının temel veçhesi saymaya başladıkları 19. yüzyıla kadar Tokugawa ideolojisinin dayandığı sütunlardan biri haline gelmediğini hatırlatmaktadır. Ronald Toby *sakoku* (kapalı ülke) teriminin ilk defa Kaempfer'in Japonya'daki yıllarını anlatan yazılarının çevirisinde görüldüğünü ve esas olarak Japonya'nın Doğu Asya'daki komşularıyla değil de, Batı'yla ilişkileri bakımından anlamlı olduğunu belirtmektedir. Tashiro Kazui Japonya'nın Kore'yle ilişkilerinin önemini kanıtlamaktadır; Tsushima yoluyla yapılan ithalat, Nagasaki'ye yapılandan fazlaydı. Bu dışalılara öylesine önem veriliyordu ki, hükümet Kore ticaretini kılçe kılığı zamanlarında bile gümüş ihracına dair yasaklardan muaf tutuyordu. Oba Osamu'nun çalışmaları Japonya ile Çin arasındaki kültürel alışverişe muazzam ölçülerde katkıda bulundu. Tokugawa Japonya'sının son devirlerindeki fikrî canlılığın farkına vardıkça, ülkenin diplomatik ve ticarî bakımlardan dışa açılmadan önce fikrî bakımdan bir anlamda açık olduğunu anlamaktayız. Netice itibarıyla, *sakoku* bir gerçekten çok simgeye benzemektedir. Çin daha az 'kapalı' değildi, hele Kore! Her iki ülke de ticarete ancak son derece katı kurumsal biçimler vasıtasıyla müsamaha gösteriyordu. Ne Çin ne de Kore aydınları, yabancı (özellikle Batılı) bilimi kendileri için, Japon aydınları ölçüsünde uyarıcı haline getirmediler.⁹⁰

2. Sakinlerinin dış dünyadan koparılmış olduğu tecrit edilmiş Japonya imgesi, Tokugawa kültürüne dair ikinci bir imgeyle çelişmektedir: Kıta Çin'inin diline ve klasik kültürüne her zamankinden daha fazla yönelmiş bir medeniyet! Tokugawa yıllarında Çin nüfuzunun zirveye çıktığı öteden beri kabul edilmektedir. Okuryazarlık dalgasının yükselmesi, daha fazla sayıda Japonun Çince okuyup yazması anlamına geliyordu. Eğitim görmüş her kişiden beklenen Çince şiir yazma o kadar ileri gitmişti ki, Japonca yazılan şiirleri bile geride bırakmıştı. Tabiatıyla, kendilerini Çince ifade etmekte olan Japon yazarlarının, böyle yapmalarından ötürü, herhangi bir ulusal ayırımın bilincinde olmadıkları ileri sürülebilir. Ancak, daha 18. yüzyılda bu durumun psikolojik sorunlara yol açtığına dair belirtiler vardır. Yamazaki Ansai'nin şakirtleri

90 Jansen'in kaynakları için bkz. Bob Tadashi Wakabayashi, *Anti-Foreignism and Western Learning in Early-Modern Japan*, Cambridge: Harvard University Press, 1986; Ronald B. Toby, *State and Diplomacy in Early Modern Japan*, Stanford: Stanford University Press, 1991; Tashiro Kazui, "Foreign Relations During the Edo Period: Sakoku Reexamined", *Journal of Japanese Studies*, 8/2, Yaz 1982

kendisine, (fikirleriyle yetiştikleri ve büyük saygı gösterdikleri bilge) Konfüçyüs komutasındaki bir ordunun Japonya'yı istila etmesi durumunda görevlerinin ne olması gerektiğini sorabiliyordu.

3. Onaltıncı yüzyıl boyunca, kesintili ticaret ve korsanlık Japonya ile Çin arasında, Kyuşu'dan Wakayama Yarımadası'na uzanan sahil şeridi boyunca büyük-ölçekli temasla sonuçlandı. Fakat 16. yüzyıl sonlarına doğru, her iki ülkedeki iktidar boşluğu Doğu Asya sahillerine kargaşa ve düzensizlik getiren yarı-özel donanmaların ortaya çıkmasına yol açtı. Japonya'da, *wako* adıyla ünlene korsan çeteleri Kyuşu sahilinde boyunca toplanıyor ve Koreli, Çinli ve Japon maceraperestleri etraflarına topluyorlardı; bunlar onyıllar boyunca güney Kore ve Çin sahil kordonu boyunca hayatı felce uğrattılar. Doğu Çin Denizi'nin her iki yakasındaki iktidar çöküntüsü yüzünden, güney Çin'deki özel donanmalar 17. yüzyılın büyük bölümünde son devir Ming ve ilk devir Ç'ing kuvvetlerine kafa tutabildiler. Korsanlık gerçeğine bir de Hideyoşi'nin vassallarının 1592 ve 1597'deki yıkıcı Kore istisaları eklenince, Japonya'nın Kore ve Çin kıta güçleriyle ilişkilerinin erken Tokugawa döneminde pürüzsüz ilerlemesi ihtimal dışı kalıyordu.

1440-1550 arası 110 yılda Çin kaynakları 25 *wako* baskını kaydederken, 1551-60 arası onyılda 467 ayrı vaka kaydetmekte, müteakip on yıl içinse ilave bir 75 vakadan söz etmektedir. Kyuşu'dan kaynaklanan yeni korsanlık dalgasının liderliğini bazen bizzat Çinliler yapıyordu. Bölgenin dört bir yanından, her kavme mensup insanlar bu yağma organizasyonuna katılıyorlardı. "Bunlar kendilerine tüccar adını veriyor olabilir, ama fiiliyatta yaptıkları şey haydutluktu". Batılı tüccar ve misyonerleri Japonya'ya getiren de *wako* ticaretiydi. Japonların tarihte ilk defa ateşli silahla tanıştıkları (*arquebus*: çakmaklı tüfek) hadisede, Portekizlilere tercümanlık yapan Çinli alim Yu-Feng, gerçekte korsan bir tacir olan Wang Çih idi. Çinliler, Japon sahillerinin her yerinde 'Chinatown'lar kurmuşlardı. Gerek şogun, gerek yerel beyler Çin'den birçok zanaatçı ustalar getirip iş yaptırıyorlardı. Onyedinci yüzyıl başlarından itibaren, Japonya'da düzen kurulup Çin'de çöküş yaşandığından, birçok Çinli Japonya'da kalmayı tercih etti, adlarını değiştirip Japonlaştılar.

4. Japon-Çin ticaretinin belkemiğini Japon gümüşü oluşturuyordu. Ming hanedanının kâğıt para politikası tutmamış ve 15. yüzyılda terk edilmişti. Ülkenin güneydoğu kesiminde vergiler gümüş üzerinden toplanmaya başlanmış, buna güney Çin'deki ekonomik genişleme ve Çin'in Güneydoğu Asya ile ticareti eklenince gümüş ihtiyacı had safhaya çıkmıştı. Çin'deki madenlerin işletilmesi bu ihtiyacın bir kısmını karşılıyor, fakat önemli bir bölümü için Japonların eline bakılı-

yordu. Atsushi, servet yolunda yarışan beylerin (*daimyo*) 1530'larda Japon madenciliğini nasıl saha kaldırdıklarını ayrıntılı biçimde incelerken; Naihiro, Japonya'nın "16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında dünya gümüş hasılasının üçte birini karşılıyor olabileceğini" hesaplamaktadır.⁹¹ Çin altın, gümüş ve sonraları bakır (para) karşılığında Japonya'ya esas olarak ipek satıyordu. Atsushi 17. yüzyıl ile 18. yüzyıl başlarında Japonya'nın dünyanın en büyük bakır imalatçısı olduğunu ileri sürmektedir.

Tokugawa ticareti uluslararası ölçülerle önemli boyutlara ulaşıyordu. Japon gemileri gümüş, bakır, demir, sülfür, kâfur ve pirinç taşıyor; ve kıymetli madenler karşılığında pamuklu kumaşlar, kılıç kınları için geyik ve köpekbalığı derileri, barut, şeker, çeşitli gıda maddeleri ve bilhassa ipek satın alıyorlardı. İthal edilen geyik derilerinin sayısı bazı yıllarda 250 bine ulaşıyor, belirli geyik cinsleri Luzon'da neredeyse artık görülmez oluyordu. Iwao Seiichi 1615-25 yılları arası dönemde, Japonların dış ticarete aktıktıkları gümüş miktarının (yılıda?) 130-160 ton gibi muazzam miktarlara ulaştığını, bunun Japonya dışındaki toplam dünya gümüş üretiminin yüzde 30 veya 43'üne denk düştüğünü belirtmektedir. Avrupa ve Asya tüccarının Japonya ile ticarete aşırı arzu olmalarının sebebi buydu.⁹²

(5) Tecrit, bir bakıma 'postfeodal' Japonya'nın ithal-ikamesi politikasıydı. Çin ticareti 17. yüzyılda hem Japonya hem de Çin'in siyasî ve iktisadî tarihi bakımından önemli bir faktördü. Bu ticaret Tayvan ile güney Çin'in Mançuların yönetimi ele geçirmelerine direnmelerinin temel finansman kaynağı idi. Japon yönetici sınıfının lüks eşya talebini de karşılıyordu. Japonların siyasî güçlerini pekiştirme sürecinde işledikleri muazzam kıymetli maden stoklarını tüketmelerine de yardımcı oluyordu. Fakat bu stoklar tam tükenmeye yüz tutunca, Japon yetkililer ülke dışına fazla maden akışını durdurma arayışına girdiler. Tam da bu sırada Çin'de Mançular zafere ulaşmış ve ticaret üzerindeki kısıtlamaları kaldırmışlardı. Japonlar için tek uzun-vadeli çözüm ipek, şeker ve ginseng gibi temel ithal mallarının içeride üretimini teşvik etmekte. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran şogun Tokugawa Yoşimune (1716-45), tarihçiler tarafından kitap ithali üzerindeki kısıtlamaları kaldıran 'liberal' hükümdar diye göklere çıkarılsa da, as-

91 Kobata Atsushi, "The Production and Uses of Gold and Silver in Sixteenth and Seventeenth Century Japan", *Economic History Review*, 2. seri 18, Ağustos 1965, s. 245-66; Asao Naohiro, "The Sixteenth-Century Unification", *Cambridge History of Japan*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, Cilt 4 ("Early Modern Japan"), s. 61.

92 Iwao Seiichi, "Japanese Foreign Trade in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Asiatica* 30, Tokyo, 1976, s. 10.

lunda iki yüzyıl sonra “sanayileşmekte geçkalmış üçüncü dünya ülkelerinin” dört elle sarılacakları ithalat kısıtlamalarını kurumsallaştırma ve iç üretimi özendirme arayışı içindeydi.

Tokugawa Japonya'sında Din, Siyaset ve Ekonomi: Bellah Tezi

Din ile siyaset ve ekonomi arasındaki ilişkiler son derece karmaşıktır. Tarihçi ve sosyal bilimciler genellikle dini bir ‘toplumsal kurum’ olarak algılamaya yatkındırlar. Böylece din ile siyaset veya din ile ekonomi arasındaki ilişkiler, farklı toplumsal kurumlar arasındaki ilişkiler olarak algılanıp açıklanmaya çalışılmaktadır. Münhasıran ‘din’ üzerinde çalışan bilginlerin bu yaklaşımı yalınkat bulacakları muhakkaktır. Çağımızın önde gelen dinler tarihçisi Mircea Eliade, din fenomeninin fizyoloji, psikoloji, sosyoloji, iktisat, dilbilim, sanat veya herhangi bir başka alanla sınırlı tahlilinin sonuçsuz kalacağını; çünkü bütün bunların dindeki emsalsiz ve başka birşeye indirgenemez ögeyi, yani kutsalı ihata edemeyeceklerini belirtmektedir:

“Modern bilim, 19. yüzyılın birtakım kafa karışıklıklarının ciddi biçimde tehlikeye düşürdüğü *Fenomeni meydana getiren ölçektir*’ ilkesini tashih etti. Henri Poincare alaylı bir dille, filleri sadece mikroskop altında inceleyen natüralistin bu hayvanları tanıyıp tanımadığını soruyordu. Mikroskop, bütün çokhücreli organizmalarda aynı olan hücrelerin yapısını ve mekanizmasını göstermektedir. Fakat bilinmesi gerekenin hepsi bu mudur? Mikroskopik kademedede bundan emin olamayız. Fili en azından bir zooloji fenomeni olarak tanıyan insan gözü kademesindeyse bütün belirsizlik ortadan kalkar. Aynı şekilde, dinî bir fenomen de ancak kendi kademesinde kavrandığı, yani dinî birşey olarak incelendiği durumda tanınabilir. Böyle bir fenomenin özünü fizyoloji, psikoloji, sosyoloji, iktisat, dilbilim, sanat veya herhangi bir başka incelemeyle kavramaya çalışmak yanlıştır; bu, ondaki emsalsiz ve başka şeye indirgenemez ögeyi, yani kutsalı elden geçirir. Elbette *salt* dinî fenomenler yoktur; hiçbir fenomen sadece ve münhasıran dinî olamaz. Din beşerî olduğundan, bu sebeple toplumsal birşey, dilbilimsel birşey, ekonomik birşey olmak zorundadır; insanı dil ve toplumdan ayrı düşünemeyiz. Fakat dini bu temel fonksiyonların herhangi biriyle açıklamaya çalışmak boşunadır”.⁹³

93 Mircea Eliade, *Patterns of Comparative Religion*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1996 (1958, New York), s. xvii.

Bu temel uyarı ışığında, Tokugawa Japonya'sında din ile siyasa ve din ile iş hayatı arasındaki ilişkileri irdelediğimizde, İslam veya hristiyanlık gibi yekpare bir inanç sistemiyle değil, çoğu zaman birbirinin içine geçmiş bir inançlar halitasıyla karşılaşmaktayız. Halk kademesinde daha çok Budizm, seçkinler katında Konfüçyanizm ve sonra Şinto kalın hatları meydana getirmekte; bunlara sayısız halk inancı eşlik etmektedir. Burada, inanç sistemlerinden herhangi birinin (Eliade'nin kastedtiği anlamda) 'özünü' anlamaya çalışmaktan ziyade, siyaset ve ekonomi üzerindeki etkilerini ve bu alanlarda nasıl 'kullanıldıklarını' irdelemeye çalışacağız.

Japonya'nın dinî tarihini incelediğimizde ilk göze çarpan husus, 16. yüzyıl sonlarına kadar pek etkili olmayan Konfüçyanizmin toplumda ağırlık kazanmaya başlamasıdır. Tokugawa Ieyasu, "başlatmış olduğu barış dönemini pekiştirmek için Neo-Konfüçyanizm diye anılan bir Çin öğretisini yeni toplumun ideolojisi haline getirdi".⁹⁴ Niçin? Tokugawa rejiminin resmî tarihi diyebileceğimiz *Tokugawa jikki* buna şu cevabı veriyor: "Ieyasu ülkeyi at sırtında fethetti, fakat aydın ve akıllı bir insan olarak ülkenin at sırtında yönetilemeyeceğini çabuk kavradı. Bilgelerin yoluna her zaman saygı duyuyor ve inanıyordu. Ülkeyi yönetmek ve insanca bir yola girmek için bilgi yolunu takip etmesi gerektiğine akıllıca karar verdi. Bu bakımdan, işin başından itibaren öğrenmeyi teşvik etti. Sonuçta insanlar onu gayet yanlış olarak edebiyat düşkünü saydılar".⁹⁵

Konfüçyanizmin siyasî bakımdan önemi, Konfüçyen ahlâkın toplumda hiyerarşik bir bağlılık öngörmesiydi. Mikro toplum olan aile içinde oğul babaya tâbiydi; aynı şekilde kadın kocaya, küçük kardeş büyüğe, teba beye tâbi olmak zorundaydı. Han dönemi Çin'inin bu katı hiyerarşisi 17. yüzyıl Japonya'sı için büyük önem taşıyordu. Tokugawa feodal toplumunun sosyal ve siyasî yapıları sözkonusu Çin imparatorluğundakilere çok benziyordu. Bu durum Konfüçyen fikirlerin Japonya'ya uyarlanmasını kolaylaştırdı. Konfüçyen değerler adaya yeni geliyor değildi elbette. Yeni olan, bunların Zen Budist fikir ortamından azade olması, daha ileri ölçüde sistemleştirilmesi ve toplumda görülmemiş bir yaygınlığa ulaşmasıydı.⁹⁶ Tokugawa döneminde Çin in-

94 Herman Ooms, *Tokugawa Ideology: Early Constructs, 1570-1680*, Princeton: Princeton University Press, 1985, s. 3.

95 Maruyama Masao, *Studies in the Intellectual History of Japan*, Princeton: Princeton University Press, 1974, s. 15.

96 Martin Collcutt, "The Legacy of Confucianism in Japan", *The East Asian Region: Confucian Heritage and Its Modern Adaptation*, Gilbert Rozman (ed.), Princeton: Princeton University Press, 1991, s. 129.

celemeleri (*kangakuşa*) soyluların ve Budist keşişlerin tekelinden çıkıp, (alt) samuray ve şehirlilerin faaliyeti haline geldi. Muhakkak ki, erken Tokugawa ideolojisi münhasıran Neo-Konfüçyanizm değildi. Merkezî hükümetin (*bakufu*) ideolojisi Neo-Konfüçyen, Budist, Şintoist ve halk kültürüne ait öğelerden oluşuyordu.

Din ile siyaset arasındaki ilişkide nasıl Konfüçyanizm ön plana çıkıyorsa, din-ekonomi ilişkisinde de Budizm ön plana çıkmaktadır. Konfüçyanizm devlet politikalarını etkilemekte, devlet politikaları ülke ekonomisine yön vermekte, böylece din/siyaset/iktisat arasında karmaşık bir ilişkiler ağı vücut bulmaktadır. Weberci sosyolog Robert Bellah'a göre, Tokugawa dönemindeki ilginç fenomenlerden biri Zen Budizmin iktisadî ahlâk ile ilişkisidir. Üstelik bu ilişki yeni başlamamıştır ve oldukça eski bir geçmişe sahiptir. "Zen keşişlerinin Aşikaga Dönemi (1392-1573) ticaretinde çok önemli bir rol oynadıklarını biliyoruz. Ayrıca, Zen mezhebinin Spartavari sadelik ve tutumluluğa ve daha da önemlisi üretici emeğe yüksek bir değer verdiğini de biliyoruz. Zen mezhebi geçinme aracı olarak çalışmaya diğer birçok Budist mezheplerden çok daha fazla önem vermektedir. Zen manastır hayatının ilk kuralı 'Çalışmayan günün aç geçirilen gün' olduğudur ve Zen ustaları her zaman için keşişlerini çiftlikte, ormanda veya dağlarda ağır çalışma içinde görmeye arzuludurlar. Tabiata saygı, mensup olduğu cemaat için bir şeyler yapmadıkça insanoğlunun yemeğini yememesi gerektiği fikri ile beraber, Zen hayatının temelini oluşturur".⁹⁷ Bellah'ın görüşlerinde sonradan önemli bir dönüşüm olduğu için, bu bölümde münhasıran onun Tokugawa döneminde din-siyaset-iktisat ilişkilerine dair tezini özetlemek ve sonraki görüşleriyle irtibatlandırmak istiyorum. Böyle yapmakla, Max Weber'in ünlü 'Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu' tezinin evrensellik derecesini de değerlendirmiş olacağız.

1. Ekonominin siyasetle ilişkisi, Japonya'da çok büyük bir nüfuzu olan Konfüçyen devlet teorisine atıfta bulunularak anlaşılabilir ancak. Bu meseleye dair Konfüçyen düşüncenin temel ilkesi "ekonomi ile siyasetin birliği"dir. Hatta Tokugawa döneminde, modern kullanımda ekonomi diye çevrilen *keizai* kelimesi, "imparatorluğu yönetmek ve ahaliyi beslemek" demektir. Konfüçyen düşünürler iktisadî refahla maneviyat arasında doğrudan bir ilişki görüyorlardı ve onlar için iktisadî hayatın siyasî önemini her şeyden önce belirleyen buydu. Mencius şöyle diyordu: "Belirli bir geçim kaynakları olmadan sarsılmaz bir kal-

97 Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion: The Cultural Roots of Modern Japan*, New York: The Free Press, 1985 (1957), s. 107.

be sahip olmayı sürdürebilenler sadece eğitilmiş insanlardır. Ahaliye gelince, eğer belirli bir geçim kaynakları yoksa, kararlı bir kalpleri olmayacak demektir bu. Ve eğer kararlı bir kalpleri yoksa, kendini kaybetme, ahlâkî sapma, baştan çıkma ve düzene uymama yolunda yapmayacakları şey olmaz”.

Eğer belirli bir geçimleri yoksa, o zaman insanlar ‘yönetilemez’ olurlar. Bu, Tokugawa yöneticilerinin vasfı olan “ahalinin iktisadî hayatıyla ilgilenme” hususunda güçlü bir ideolojik temeldir. Siyasî istikrarı teminat altına alma yolunda tasarlanmış olan Konfüçyen iktisat politikasının çekirdeği *Ta Hsüeh*’ten sık sık alıntılanan şu ifadedir: “Servetin üretilmesi için büyük bir yol (*tao*) vardır: Üretenler çok, tüketenler az olmalı. Üretimde faallik, harcamada iktisat (tutumluluk) olmalı. O durumda servet her zaman için yeterli olur”. Konfüçyen iktisat politikasının ideal ifadesi budur: Üretimi teşvik et, tüketimi caydır! Peki, nasıl?

2. Tüketimin caydırılması biri iç diğeri dış olmak üzere başlıca iki biçim almaktaydı. İç(sel) form arzuların sınırlanması, dış(sal) form ise masrafların kısılmasıdır; başka bir deyişle iktisat ve tutumluluk. Birincisiyle alakalı olarak Hsün Tzu şöyle diyordu: “(...) eğer insanoğlunun arzuları fermanferma olursa, o zaman insanların otoritesi sürdürülemez ve eşya onları tatmin için yeterli olmaz. İktisat (yani tasarruf, israf yapmama) hem yukarıdakilere hem aşağıdakilere mecbur tutulmakta, iktisat yokluğunun doğrudan siyasî sonuçları olduğu düşünülmektedir. Aşağıdakilerle alakalı olarak Konfüçyüs diyor ki, “İsraf itaatsizliğe yol açar, cimrilik rezillığe. Rezil olmak itaatsiz olmaktan iyidir”. Yönetici (hükümdar) ile alakalı olarak da, Kaibara Ekiken (1630-1714) *Kunşikun* adlı eserinde şöyle demektedir: “Eğer hükümdar halkını cömertçe (ihsan üzere) yönetmek istiyorsa, iktisat etmelidir. Toprağın üretim kapasitesinin sınırları vardır; o halde, eğer hükümdar kendini lüks ve müsrifâne alışkanlıklara kaptırırsa, buyruğundaki kaynaklar kısa zamanda tükenir ve iki yakasını bir araya getiremez olur. Daha da kötüsü, kanunsuz zorlama tedbirlerine mecbur kalarak hem boğazına kadar borca batır, hem de ülkesini tehlikeye atar. Bütün akıllı hükümdarlar elisıkı olmuşlardır. İktisat hükümdar için zorunlu bir erdemdir”.

Siyasî iktisata dair bu Konfüçyen bakıştan ana alanın dengeli bir sisteme ulaşmak ve onu sürdürmek olduğu anlaşılabilir. Üretim yeterliliğe ulaşmak içindir, iktisat ise yeterlilik düzeninin altüst olmamasını gözetmek için. Bu düşünce muhtemelen daha tipik biçimde Japon olan başka bir görüş açısıyla birleştirilmektedir: *Buşido*.

3. *Buşidonun* en mühim ilkeleri arasında gayret ve iktisat yer alıyordu. Ancak, bu gayret (sebatlı çalışma) ve iktisat öncelikle denge ve istikrara duyulan alaka tarafından uyarılıyor değildi. Aksine, bunların birinci derecedeki motivasyonu, efendinin hizmetine benliksiz adanmayla bağlantılarında yatmaktaydı. Esas olarak sistem entegrasyonu araçları olarak değil, amaçlara ulaşma araçları olarak görülüyorlardı. Tabii, Tokugawa döneminde *samuraylar* ekonomiyle doğrudan uğraşmıyor değillerdi; yani ticaret işletmeleriyle meslekî alakaları yoktu. Fakat samuray iktisat ahlâkı iki sebepten ötürü önemlidir. Öncelikle, Tokugawa döneminde ekonomiyle doğrudan uğraşanların ahlâkı üzerinde etkileri vardı. İkinci olarak, Meiji döneminde ticaret ve sanayiide öncü rolü üstlenen çok sayıda samurayın davranışını açıklamamız açısından önemlidir.

4. Siyasî iktisat üzerinde düşünmek salt kuramsal bir alaka değildi; hükümetlerin iktisat politikaları üzerinde kesin bir etkisi vardı. Manevî teşvikler her zaman için hükümet politikasının önemli bir parçasıydı ve bu, başka alanlarda olduğu gibi üretimin teşviki için de geçerliydi. Çok çalışma, işini ihmal etmeme, zamanı boşa geçirmeme, vb. öğütler *gonin-gumi* diye adlandırılan beş ailelik köylü gruplarını yönlendiren düzenlemelerin standart özelliği idi; hükümetlerce yayımlanır ve dönem dönem ahaliye okunurdu. Ancak, hükümetler teşvik ve öğütlerle yetinmezlerdi. *Bakufu* (merkezî hükümet) ve birkaç *han* (derebeylik) vergi muafiyeti ve diğer imtiyazlarla yeni pirinç tarlalarının açılıp işlenmesini teşvik yolunda oldukça güçlü adımlar attılar. Bu girişimler hiç şüphesiz üzerinde tarım yapılan toprağın Tokugawa yönetiminin başlarından 18. yüzyıla kadar ikiye ve 1868'e kadar muhtemelen üçe katlandığı gerçeğini kısmen açıklamaktadır. Ayrıca, *bakufu* yeni bitkilerin ekiminde aktif rol oynayarak deneme çiftlikleri kuruyor, böylece yeni bitki kültürleri incelenip çiftçilere doğru öğüt verilebiliyordu. Bu şekilde geliştirilen yeni bitkiler arasında ginseng ve şeker vardı; her ikisi de büyük miktarlarda yetiştirilecekti. Bu düşünme türünü arkaplan kabul ederek, *bakufunun* son deminde tersaneler, top-hane ve dökümhaneler kurulmasında öncülük etmesi şaşkırtıcı değildir. *Han* yönetimlerinin üretimin teşvik edilmesinde *bakufudan* daha ileri gittiklerine dikkat çekilmelidir. Birçok durumda kâğıt imali, balmumu (parafin) imali, vernik ve ipek gibi güçlü sanayilerin kendi sınırları içindeki gelişiminin sorumlusu idiler ve bu ürünlerin genel piyasadaki satışından elde edilen kazanca ortak oluyordular.

5. Dönemin her 'reform' yönetimi, özellikle şogunun sarayındaki lüks harcamaları kısmak suretiyle hükümet harcamalarını azaltmayı kendine görev sayıyordu. Zaman zaman çeşitli lüks eşya alışverişi ta-

mamen yasaklanıyor, tiyatrolar ve eğlence semtleri sert kısıtlamalara tâbi tutuluyordu. Muhtemelen en şiddetli hükümet politikası, lüks harcamalarında fazlaca müsrif olan tacirlerin tüm mülklerinin müsadere siydi. Bu gibi hareketler tüccar sınıfın gücünü kırmak anlamına geliyordu. Amaçlarında başarıya ulaşmış ulaşmadıkları şüphelidir. Müsaderelerin muhtemelen en büyüğü olan Yodoya'nın sonuçları üzerinde görüşlerini dile getiren Takekoşi şunları yazmaktadır: “Bütün Osaka tüccarı dehşet içindeydiler ve elisıkı, tutumlu olduklarını, servetlerinin bu yüzden arttığını gösterme hususunda çok dikkatliydi. Yodoya mülkünün müsadere edilmesi, zenginlerin gücünün muazzam ölçüde artmış olduğuna işaretir”.

6. Gelişmiş bir iktisat politikasına sahip olan sadece *bakufu* değildi; *han*ların birçoğunun da kapsamlı ekonomik programları vardı. İslahatçıların hiçbiri Yonezawa beyi Uesugi Harunori'den daha ünlü değildi. Müşaviri olan Konfüçyen bilgin Hosoi Heisu'nun (1728-1801) yardımıyla, kısa zaman içinde yeni tımarını bolluğa ulaştıracak bir program taslağı çıkardı. İlk işlerinden biri samurayların maaşlarını yarıya, kendi ev masraflarını da önceki beyin beşte birine indirmek oldu. Sadece pamuklu giysiler giyiyor ve en basit yiyeceklerden yiyordu. Temel şiar olarak da şu ilkeleri benimsemişti: “Mülkünde hiçbir çorak yer bırakmamak”, “Ahalisi arasında hiçbir aylak bulundurmamak”.

Müspet politikalardan olarak, kapsamlı bir toprak temizleme politikasını üstlenerek samuraylarını çiftçiye dönüştürdü; dut ağaçları dikti ve başarılı bir ipek sanayii kurdu; her ailenin belirli sayıda reçine ağacı yetiştirmesini şart koşarak bu sanayii de geliştirdi. Sulama sistemini iyileştirmek üzere birkaç hayret verici mühendislik başarısı gerçekleştirdi. Bu gibi politikalar sonucunda Yonezawa, Japonya'daki en müreffeh eyaletlerden biri haline geldi. Harunori ıslahatının ilginç bir veçhesi, eyaletin her yöresine gezgin vaizler atanmasıydı. Bunlar ahaliye çalışkanlık, dürüstlük ve tutumluluk erdemleriyle beraber Konfüçyen ayn ve vasıfları aşılacaklardı. Bu vaizler görevlerindeki manevî kusurlardan sorumlu tutuluyorlardı. Ayrıca, Hosoi'nin yönetiminde bir Konfüçyen üniversite kuruldu. Bu okul kabiliyetli ancak yoksul olanlara burs veriyordu. Erken bir tarihte, bölümlerine yeni Felemenk tıp biliminin öğretildiği bir tıp fakültesini ilave etti.

7. Konfüçyen sosyal gelişme kuramının ortodoks denebilecek bir versiyonu Yamaga Soko'nun (1622-1685) *Yamaga Gorui*'sinden çıkarılabilir: “Her ne kadar bütün insanlar rütbe ve sınıfça aynı değilseler de, hepsinin kökeni aynıdır. Sınıf farklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. İnsanlar yaşamak için yiyecek bir şeylere sahip olmak zorundadır-

lar. Bu onların tarımsal ürünler yetiştirmelerini zorunlu kılar. Çiftlik işi sadece el ile yapılamadığından, bambu, ağaç, maden vs.den tarımsal aletler imal edilmelidir ve bunların imali için zanaatçılar gereklidir. Eşya imalatçıları mallarını uzak yörelerdeki insanlara satmak için kalıp gidemeyeceklerine göre, bu zanaatçılarla onların mamüllerini tüketenler arasında aracı görevini üstlenecek insanlara gerek duyulur, bunlar da tüccar sınıfı meydana getirirler. Bu şartlar altındadır ki üç sınıf ahali (çiftçiler, zanaatçılar ve zaticılar) vücut bulur. Ancak, eğer her biri sadece kendi çıkarını kollamaya yönelip diğerlerinin çıkarlarını dikkate almazsa (çiftçi rahat bir hayat sürdürmeye çalışıp ekip biçme işine yeterli enerjiyi hasretmese, zanaatçı kötü kalitede mallar arz etmek suretiyle büyük kâr peşinde koşarsa ve satıcılar dürüst olmayan yollarla fahiş kâra yönelirse) ortaya çıkacak vicdan dışı uygulama ve tartışmaların sonu gelmez ve manevî ilkeler topyekün kaybedilir. Bu bakımdan Hükümdarın herkesin gerekli talimatları alacağı bir kişi olarak seçilmesi zorunlu olur. Bu şekilde yaratılan Hükümdar sadece kendi için değil, bütün ahalinin yararı için varolur. Onun akıllı rehberliği altında kültür, kamu ahlâkı ve kamu düzeni ülkenin her yanında sürdürülebilir. Monark halkın mevcut olduğu yerde hüküm sürdüğü ve Devlet de Monark'ın hüküm sürdüğü yerde kurulduğu için, halk ulusal varoluşun temeli sayılmalıdır”.

Bu Konfüçyen toplum kuramı esasta bir denge kuramıdır. Her parça kendi işlevini yerine getirirse herşey yolunda olacaktır. Herhangi bir parça devre dışına çıkınca tüm sistem altüst olur. Tabiatın işleyişine benzetmeler yapmak Konfüçyen düşüncede çokça rastlanan bir şeydir. Böyle bir kuramın içerimlediği eylem biçimi her parçayı kendi rolüne raptederek uyumlu dengeyi sürdürmektir.

8. Bu toplum kuramından hareketle geliştirilen çok ilginç bir iş (meslek, sanat) kavramına sahibiz. İş diye çevrilebilen *şokubun* kelimesinin İngilizce terimden (“occupation”) biraz farklı bir anlamı vardır. İşin kendi içinde bir amaç değil, toplumun bir parçası olduğunu ima etmektedir. Kişinin işi topluma olan borcunu ödemesi, toplumdaki aldığı faydaları haklılaştıracak olan rolü oynamasıdır. *şokubun* kadar yaygın olmamakla beraber, *tenşoku* terimi bize iş kavramına dair daha ileri bir içgörü sağlamaktadır. Bu birleşik isimdeki ilk karakter “gök”tür ve “göksel/semavî iş” veya “semavî meslek” ifadesini içermektedir. Yani uluhiyet tarafından takdir edilen bir iş veya meslek. Bu, Kyuso'dan yukarıda alıntılanan ifadede işaret edilen toplumsal ve kozmik (veya dinî) düşüncenin ahenkliliğini göstermektedir. Salt Konfüçyen düşüncede ima edilen şudur: Bu meslek toplumdaki her sınıf ve işlev grubunu ayıran sabit ve kesin bir görevdir. Mesleklerini uygun

tarzda icra etmek, her halükârda tanrı tarafından belirlenen kismetlerine razı olmak bireylerin görevidir. Bu bakımdan Aziz Thomas ve Batı dünyasındaki diğer Ortaçağ skolastiklerinin anlayışlarına biraz benzeyen statik bir iş görüşüdür bu.

9. Yukarıda izah edilen toplum kuramı ve iş kavramının Tokugawa döneminde kuşatıcı bir etkisinin olduğu su götürmez. Bu iş kavramı bitimsiz *on*'un bedelini ödeyecek olan yükümlülük fikriyle birleştirilebilir. (*On*, siyasi otoritenin, tebaası olan insanlara ihanda bulunma yükümlülüğünü taşıdığı nimetlere genel olarak verilen isimdir, barış ve güvenlik gibi. *On*'un bedeli için kullanılan terim ise *hoon*'dur: Siyasi otoritenin buyruklarına saygı gösterip uyma hususundaki genel yükümlülük.) Samurayların mesleği bu füzyonun bir prototipini sunmaktadır. Memuriyetinin görev ve formaliteleri efendisine olan yükümlülüğünün yerine getirilmesi olarak görülmektedir. Bu görevler en ileri adanmışlıkla ve nefsini öne çıkarmadan yerine getirilmek zorundadır. Ama Tokugawa çağlarında bu nosyon sadece *samuray* sınıfı için geçerli değildi. Bütün sınıfların sadakat göstermesi ve *kokuon*'un karşılığını yani ulusun sunduğu nimetlerin bedelini ödemesi beklenirdi. Kişinin kendi üstlerine karşı sonsuz yükümlülüklerini yerine getirmesinin aracı olarak iş (meslek) giderek ön plana çıktı. Toplum muhafaza edilmesi gerekli uyumlu bir denge olarak görmek yerine, bu fikir toplumu bir tek yönde (üstlere karşı yükümlülüklerin yerine getirilmesi yönünde) ilerliyor olarak görmeye eğilimlidir. Dönem ilerledikçe bu sadakatlerin odağı giderek imparatorun şahsında birleşti. Bu vurgu kaymasına rağmen, Konfüçyen görüşün birçok veçhesi varlığını sürdürdü. Kişi hâlâ genel olarak topluma ve aynı şekilde üstlerine karşı yükümlülük taşıyordu, üstler ise onlardan sağladıkları faydalar için astlarına karşı yükümlüydüler. Ancak, *kokutai* (millî siyasa) fikrinde içerilen ileri derecedeki yükümlülükler iş kavramına dinamik açık-uçlu bir potansiyellik veriyordu ve bu yetenek salt Konfüçyen uyumlu düşünce açısından görülen iş kavramında yoktu. Bir kez daha Konfüçyen fikirler Japon bağlamı içinde yeni bir öneme sahip olmaktadır.

10. Jodo Şinşu mezhebi, Japonya'nın hem köyde hem de kasabalarda oturan ahali arasında geniş biçimde yayılmıştı; bu mezhebin ikinci kurucusu olan Rennyō Şonin'e (1415-1499) göre iş hayatı yiyecek ve giyecek gibiydi; dinî hayat için vazgeçilmez, ama gene de ona yabancı bir şey. "Öbür yaka"nın ateşi (ahirete duyulan şiddetli arzu) onun için her türlü gündelik meşgaleden önce geliyordu. Bununla beraber, onun dinî hayatla bütünleşmiş iş hayatı görüşü şu ifadeyle dile getirilmektedir: "Eğer iş ve ticaretle uğraşacaksak, bunun Budizmin hizmetinde bir şey olduğunu anlamamız gerekir". Bir Şin rahibi mü-

minlerin sahip olmaları gereken gündelik tavırları şöyle tasvir ediyordu: “(...) dıştan hükümet yasalarına itaat edilmesi ve beş (Konfüçyen) erdem yolunun unutulmaması, içten (Amida'ya karşı) o ilk yemine derinden iman edilmesi, bu dünyanın hayır ve şerrinin geçmişin sebeplerine atfedilmesi, ister samuray ister köylü, ister tüccar ister zanaatkar olsun, herkesin kendi baba mesleğini en yüce gayesi olarak benimsemesi... İşte bunlara Arı Ülke'nin hacıları denecektir”.

Bellah, din ile siyaset ve ekonomi arasındaki ilişkileri araştırdığı çalışmasında en büyük ağırlığı *Şingaku* hareketine ve onun kurucusu olan İşida Baygan'a ayırır. Baygan ve şakirtleri serbest bir tavırla Konfüçyanizm, Budizm, Şinto ve Taoizmden yararlanarak şu öğretiyi yayıyorlardı: Bilgi, tecrübe ve ahlâkın kaynağı kalbdır (*şin* veya *kokoro*) ve gündelik faaliyetlerin düşünülerek yerine getirilmesiyle kişisel ve toplumsal bir ahlâk (maneviyat) geliştirilebilir. Şingaku hocaları çalışkanlık, gayret, elisıklık, itimat ve dürüstlük gibi tüccar meziyetlerinin kamusal değerini öne çıkarıyorlardı. Açlık ve hastalığa maruz bölgele- rin insanlarına yardıma koşuyor ve üç büyük akidenin birliğine inanıyorlardı: Budizm, Konfüçyanizm ve Taoizm. Köylerde elbirliği cemi- yetleri kuruyor, çiftçileri daha ileri tarım teknikleri hususunda bilgilendiriyor, onlara gübre, tohumluk veya tarım aletleri satın almada faizsiz veya düşük faizli borçlar veriyorlardı.

Baygan'ın düşünce sisteminin merkezinde *gakumon* kavramı yer alıyor. Kavram iki yönlü bir sürece işaret ediyor: Biri kişinin aydınlanma- sına (*kenşo*), tabiatı tanımaya veya kalbi bilmesine götürmektedir. Diğeri ise bu aydınlanma veya bilgiden kaynaklanan ahlâki pratiktir. “Kalbi tanımak *gakumon*'un başlangıcıdır, tabiatı tanımak *gakumon*'un özüdür, kalbe ulaşmaksa *gakumon*'un başı ve sonu”. Baygan'ın bu görüşünün kaynağı Mencius'tur: “*Gakumona* giden yol, yit- tik kalbi aramaktan başkası değildir”.

Sosyal düzlemde, bütün sınıflar eşdeğerdir. Her ne kadar samuray- lar, çiftçiler, zanaatçı ve tacirler farklı meslekleri icra ediyorlarsa da, bi- ri olmadan diğerkleri olmaz. “Zanaat olmasaydı, alıcının satın alacağı, satıcının da satacağı birşey olmazdı. Böyle olunca, tacirler geçim kay- nağı bulamaz, ya çiftçi ya da zanaatçı olurlardı. Eğer tüccar çiftçi ve zanaatçı haline gelseydi, serveti deveren ettirecek kimse kalmaz ve bü- tün ahali bundan zarar görürdü”.

Tüccar ve girişimcilerin konumlarını meşrulaştıran ve toplumdaki statülerini yükselten bu sosyal/dinî felsefelerin bir tür ‘Protestan ah- lâkı’ oluşturup oluşturmadığı veya bunun diğer Doğu Asya toplum- larına teşmil edilip edilemeyeceği, Bellah'ın daha sonraki çalışmaları-

nın arkaplanını oluşturmuştur. *Tokugawa Dini*'nden altı yıl sonra yayımladığı bir makalede, dinin bir motivasyon faktörü olmasının yanı sıra, tarihsel ve kurumsal ortamın da büyük öneme sahip olduğunu; girişimcilik potansiyelinin ancak böyle bir kurumsal uygunluk ortamında amacına ulaşabileceğini belirtmektedir.⁹⁸ Daha yakın zamanlardaki bir makalesindeyse, Weber'in kapitalist girişimcisinin zihniyet bakımından Protestanlık kadar modern felsefe geleneğinin de etkisi altında olduğunu; Benjamin Franklin'in arkasındaki gölgenin sadece John Calvin değil, aynı zamanda John Locke olduğunu; radikal kopuşun Protestanlıktan ziyade modern felsefeyle yaşandığını ileri sürmektedir.⁹⁹ Bu durumda Japonya'daki kapitalist girişimcilik zihniyetini tamamen dinî öğelere dayalı olarak açıklamaya çalışma çabası anlamsız olacaktır.

Bellah, *Tokugawa Dini*'ni şu cümlelerle bitiriyordu: "Her din, dünyayı aşan bir hakikatı tebliğe çalışır, ancak aşmak istediği o dünyanın ağına düşer. Her din, dünyayı kendi suretinde yeniden kurmak ister, fakat her zaman kendisi bir dereceye kadar dünyanın suretinde yeniden inşa olur. Dinin trajedisidir bu. Beşerîyi aşmaya çabalar ama beşerîdir kendisi, köküne kadar beşerî. Bununla beraber ne trajedi din hakkındaki son sözdür, ne de 1945 Japon dininin sonu. Din, nihai değer kaynağına bağlılığını sürdürdüğü, yani din olarak kaldığı müddetçe, din ile toplumun karşı karşıya gelmesi devam eder. O bağlılığa sadık kaldıkça din her beşerî yenilgiyi zafere dönüştürür".

Dinin din olarak kalıp kalmaması, dünyanın ağına düşüp düşmemesi gibi meselelerin daha başlangıçta farkında olan Bellah, her şeye rağmen hocası Parsons'ın çizgisinde kalmakta ve modernleşmeye yol açacak olan normal rasyonelleşme seyrinin aynı zamanda iyi topluma da yol vereceğini düşünmektedir. Otuz yıl sonra ise, "Sonu gelmez servet ve güç birikiminin iyi topluma yol vermek şöyle dursun, herhangi bir yaşayabilir toplum için gerekli şartları bile zayıflattığını göremiyordum" demektedir. Düşüncesindeki bu köklü değişikliğin şahsî ilim tecrübesiyle doğrudan bağlantısı inkâr edilmese de, gerek Amerikan toplumunun artık 1950'lerde olduğu gibi ideal bir model olarak görülmediği, gerekse modernleşme teorisinin eski itibarının yerinde yeller estiği gerçeği Bellah'ın yeni konumunu belirlemesinde etkili ol-

98 Robert N. Bellah, "Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia", *Journal of Social Studies*, Cilt 19, No. 1, Ocak 1963: s. 52-60.

99 Robert N. Bellah, "Baigan and Sorai: Continuities and Discontinuities in Eighteenth-Century Japanese Thought", *Japanese Thought in the Tokugawa Period, 1600-1868: Methods and Metaphors*, Tetsuo Najita ve Irving Scheiner (eds.), Chicago: The University of Chicago Press, 1978, s. 137-52.

muştur. *Tokugawa Dini*'nin 1985 baskısının önsözü bu bakımdan son derece öğretici bir değerlendirme mahiyetindedir. Weber'in teorisinin sınırlarını ve modernleşmenin telafisi çok güç maliyetlerini de göstermeye çalışan bu değerlendirmeyi şöyle özetleyebiliriz:

1. *Tokugawa Dini*'ni yazdığım yıllar, modernleşme teorisinin en zinde dönemi idi. Özellikle ABD'de modernleşme teorisi ilerlemeye duyulan imanın bir tür gecikmiş çocuğuydu. Modernleşme bütün güzel şeyleri meydana çıkaran süreçti: Demokrasi, bolluk -sözün kısası, iyi toplum. Amerika ve bir avuç diğer "ileri sanayi toplumu", henüz iyi toplum değilseler bile, o yönde o kadar açık bir tarzda ilerliyorlardı ki, bütün diğer toplumların -modernleştikçe- yönelmekte oldukları hedefi aşikâr hâle getiriyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki o ilk on yılda Amerikan sosyal biliminin ne ölçüde iyimser olduğunu, kendini nasıl zinde hissettiğini bugün kafamızda canlandıramayız. Sosyal bilimin hızla bilimselleştiği ve sonuçlarının toplumsal açıdan iyileştirici olduğu inancı hâlâ bir arada tutuluyordu; bilim hakkında ve iyileştirme hakkında bu denli mütevazî hâle geldiğimiz günümüzde o zamanki inançları tasavvur etmemiz zordur. *Tokugawa Dini* işte böyle bir atmosferde yazıldı. Japonya, kendini "modern bir sanayi ülkesi"ne dönüştüren, böylece bütün ülkelerin gideceği yolun bir avuç timsalleri arasına giren biricik Batılı-olmayan ülkeydi. *Tokugawa Dini*, Japonya'nın modernlik öncesi kültürel köklerinin bu başarıyı açıklamaya nasıl yardımcı olduğunu göstermeye çalışıyordu.

2. Bugün ilim adamları modernleşmenin ne olduğunu veya sonuçlarının "normalde" tehlikesiz olup olmadığını bile anladığımızdan çok daha az emindirler. ABD'nin bütün diğer toplumların gitmekte olduğu yönü temsil ettiğini ileri sürmede çok daha mütereddidiz. Kendi sorunlarımız biriktikçe, bize kaybetmiş gözüktüğümüz yolu gösterecek başka bir toplum olup olmadığını merak etmeye bile başladık. Eğer Japonya'nın başarısının fiyatını soracak olursak, o zaman hikâye daha karmaşık hâle gelir. Japonya'nın rekabetçi iktisadî başarısı kısmen, dünyada en etkin biçimde, yukarıdan idare edilen bir toplum olan Japon toplumuna dayanmaktadır. Japon bürokratları çok iyi eğitilmiş, kendini adanmış, verimli kişilerdir. İşçi sendikaları sanayi tarafından değil şirket tarafından örgütlenir ve yüksek verimliliği teminat altına almak için şirket yöneticileriyle dirsek teması içinde çalışırlar. Kit- le iletişimi ve eğitim, egemen denetim aygıtıyla yakından bağlantılıdır.

3. Japon dini esas olarak uyum ile ilgilenmektedir; kişiler arasındaki uyum ve tabiatla uyum. Geleneğin her kolu uyumu biraz farklı görmekte ve kendine özgü yaklaşımı sunmaktadır. Ancak gene de herbi-

ri hayatın bir tören, bir oyun, neredeyse bir raks olduğu fikrine gelmektedir: Bütün bunlarda (tören, oyun, raks) ifade edilen şey ise merhamettir, kâinatın bütün varlıkları için ihtimamdır. Şinto, bütün tabiat biçimlerinde meskûn olan ve insanların bütün faaliyetlerini gözeten 80.000 ilâha saygıyı gerektirmektedir. Budizm, Buda-tabiatının bütün varlıklara, kişilere ve hayvanlara, dağlara ve nehirlere, hatta kırık tuğlalara ve yerdeki tozlara sindiğini, onların asıllarında mevcut olduğunu söyler. Kişioğlu bu bilgiye bütün varlıklardaki Buda tabiatına ve kendindeki Buda tabiatına karşı hazır olmakla cevap verir. Konfüçyanizm, gök ve yer düzeninin insanların düzeniyle bir olduğunu sezdirmektedir. Hayat, rollerimize uygun olanı yerine getirmek suretiyle başkalarına karşı ihtimamızı somutlaştırdığımız törensel bir modeldir (*rei*). Japon dininin iki aslı veçhesi besleyici varlıklara karşı minnettarlık ve varlığın temeliyle özdeşleşmedir.

4. Bu temel hayat anlayışından, hayatın yüzeyini Japonya’da hemen hemen herhangi bir kültürde olduğundan daha hoş kılacak kadar artakalmış bulunuyor. Ancak yüzeyin, günlük hayatın birçok veçhelerinin bu güzel uygulama biçiminin, toplumun nihaî amaçlarını gerçekten ifade ettiğinden kuşkuluyum. Eğer ifade etseydi, kırlar bu denli tahrip edilmiş olur muydu? Tek tek kişilerin onuru grubun ihtiyaçlarına bu kadar kolayca feda edilir miydi? Esaslı sosyal eylemin motifleri olarak, bütün varlıklara merhametli olmak o denli aşağı, servet ve güç birikimi ise o denli yüksek bir sırayı alır mıydı? Şefkat raksı modeli, hayatın amaçlarını belirlemek yerine, diğer amaçlar için bir araç olarak kullanılmışa benziyor.

5. Dinin işlevleştirilmesi, yani nihaî amaçlar alanının araç statüsüne indirgenmesi sürecini tersine çevirmek mümkün müdür? Dinin amaçları belirlemesi ve amaçların mevkiini gasbeden araçların (servet ile güç) tekrar araç statüsüne indirilmesi nasıl bir şey olurdu? Böyle bir değişme, bir “modernleşme” biçimi mi olurdu, yoksa modernleşmenin bir tür sınıra ulaşmış olduğunu mu gösterirdi? Bunlar beyhude sorular değil. “Büyümenin sınırları yoktur” diyen ünlü Amerikalıyla pek az sayıda düşünceli insan hemfikirdir. En azından, iktisadî büyümenin hayatın anlamı sorusunu cevaplandırmasının bir sınırı vardır. Büyücü çıraqları gibiyiz: Serbest bıraktığımız şey kontrol dışına çıkmıştır. Bu durum hiçbir yerde Japonya’dakinden daha geçerli değildir.

Japonya’da Feodalizmden Kapitalizme Geçiş: Sanderson Tezi

Avrupa’da feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları önce Marxist düşünürler arasında yapıldı; sonra yaygınlaştı. Stephen K. Sanderson,

bugüne kadarki tartışmaların sadece Avrupa-merkezli olarak sürdürüldüğünü, dolayısıyla ikinci modern kapitalizm vakası olan Japonya'yı dikkate almadıklarını; böyle yapmakla da kapitalizme geçiş hususunda bize 'evrensel' bir kuram sunamadıklarını ileri sürmektedir. Tезinin ana hatlarına geçmeden, feodalizmden kapitalizme geçişe dair tartışmaları özetlemekte yarar vardır.

Tartışmayı ateşleyen Maurice Dobb'un 1946 yılında yayımlanan kitabı (*Studies in the Development of Capitalism*, Londra, 1946) ve Karl Polanyi'nin buna iki yıl sonra yazdığı ünlü eleştirisi oldu. Tawney ile Sweezy 1950 yılında yazdıkları eleştirilerle tartışmayı genişlettiler. Polanyi kitabı önce övüyor, "feodalizmin çöküşü, merkantilizm, sanayi devrimi, 19. yüzyıl, iki savaş arası dönem, hatta Marshall Planı hariç Batı kapitalizminin bütün tarihini irdeleyen alimâne bir eser" diye niteliyordu. Fakat yazar, Marx'tan kötü olan görüşü (emek-değer kuramını) almış, onun piyasa örgütlenmesinin mahiyetine dair temel içgörüsünü ise es geçmişti.¹⁰⁰

Dobb, feodalizmin bir üretim biçimi olarak iç çelişkilerini öne çıkaran bir geçiş kuramı geliştirmişti. Feodal sistemi krize sürükleyip sonunda parçalayan şey, toprakbeyleriyle çiftçiler arasındaki gün geçtikçe şiddetlenen sınıf çatışmasıydı. Feodal devirlerin sonlarına doğru toprakbeyleri çiftçileri sömürmeyi büyük ölçüde arttırdılar, bu durum çiftçileri toprağı terketmeye zorladı. Çiftçilerin kaçış feodalizmin krizine ve kapitalist üretim biçimine geçişe yol açtı. Sweezy ise, bu geçiş kuramının sadece içsel kuvvetlere yoğunlaştığını, oysa feodalizmin içinde onu dönüştürebilecek güçte kuvvetlerin olmadığını ileri sürdü. Feodalizmin krizi ve kapitalizme geçiş, Avrupa ile dünyanın diğer bölgeleri arasında 11. yüzyıldan itibaren canlanan uzun-mesafeli ticaretin eseri idi. Ticaretin canlanması feodalizmi pazar ekonomisine çekti. Kasabaların nüfus ve önemleri arttıkça, serfler için cazip hale geldiler ve köyler boşalmaya başladı. Ayrıca, bizzat toprakbeyleri pazar ekonomisindeki avantajlardan istifade etme yoluna gittiler.

Wallerstein'e göre, feodalizmin krizi öncelikle feodal soyluların gelir toplamada içine düştükleri sıkıntının eseri idi. Bu kriz şu üç temel hadisenin eşzamanlı olarak vuku bulmasından kaynaklanmıştı: 1. Bir ekonomik çevrimin iniş evresine geçilmişti: 1150-1300 arasında genişlemiş olan feodal sistem, artık genişleyemeyeceğı bir noktaya ulaşmıştı. 2. Uzun-vadeli asırlık bir yöneliş (*secular trend*) sözkonusuydu. Feodal üretim biçimi dahilinde neredeyse binyıl süren fazla-ürüne el-

100 Polanyi'den aktaran Rodney Hilton, "Introduction", *The Transition from Feudalism to Capitalism*, ed. yok, London: NLB, 1976, s. 9.

koyma, azalan getiriler noktasına erişmişti. 3. Toprağın verimini düşürüp salgın hastalıkları arttıran elverişsiz iklim şartları ortaya çıkmıştı. Robert Brenner, “neo-Smithyen Marxist” diye nitelediği Wallerstein’in sınıf ilişkilerini tahliline dahil etmemesini eleştirdi ve feodalizmden kapitalizme geçişin anahtarının feodalizm içindeki sınıf mücadelelerinde aranması gerektiğini ortaya koydu.¹⁰¹ Wallerstein ise birkaç yıl önce yazdığı uzun bir makalede konjonktürel diyebileceğimiz yeni bir görüş geliştirdi. Buna göre, feodalizm ekonomi, devlet ve Kilise’nin eşzamanlı çöküşü yüzünden parçalanmıştı.¹⁰² Kısmen Sweezy dışında, bütün tartışmacılar kapitalizmin yükselişinin son kertede tamamen Avrupa-ıçi bir gelişme olduğunu ima ediyor veya açıkça savunuyorlardı.

Feodalizmden kapitalizme geçişi açıklamada nüfus değişikliklerinin önemini öne çıkaran diğer bir grup araştırmacı, başta veba olmak üzere hastalık ve savaşların etkisiyle Avrupa’da meydana gelen nüfus kırılmasının büyük bir emek açığına yol açtığını; bunun toprakbeylerinin gelirlerinde çarpıcı bir düşüşe sebep olduğunu ve sınıfsal güç dengesinin köylülere doğru kaydığını; bu baskı altında toprakbeylerinin kapitalist çiftçi olmaya doğru yön değiştirdiklerini ileri sürdüler. Bir diğer grup ise, nüfus tezini yanlış bulmamakla beraber, bu süreçte asıl baskının piyasadan geldiğini, feodal üretim biçiminin son kertede piyasa tarafından parçalandığını ortaya koydular.¹⁰³

Bütün bu farklı kuramları tek tek değerlendiren Sanderson, hepsinin ortak noktasının Avrupa-dışı biricik kapitalizm örneği olan Japonya’yı hesaba katmamak olduğunu; bundan ötürü bize ‘evrensel’ geçerliliği olan bir açıklama sunamadıklarını ileri sürmektedir. Meseleyi şöyle ortaya koyuyor:

“Çok sayıda bilgin geç orta çağlardan 19 ve 20. yüzyıllarda sanayi kapitalizminin gelişmesine kadar Avrupa ile Japonya arasında mevcut gözükten çarpıcı tarihsel paralellikler üzerinde yorum yaptı. Ortaçağ Japonya’sı Avrupa feodalizmine en yakından benzeyen bir feodalizm biçimine sahip olarak görüldü ve Japonya keza görünürde Avrupa’nın modern kapitalizme geçişine dikkate şayan biçimde benzeyen bir feodalizmden kapitalizme geçiş yaşadı. Ancak, Avrupa ile Japonya’nın tarihsel gidimizleri arasında sıklıkla çizilen paralelliklere rağmen, mo-

101 Robert Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe”, *Past and Present*, No. 70, Şubat 1976, s. 30-75.

102 Immanuel Wallerstein, “The West, Capitalism, and the Modern World-System”, *Review*, Cilt 15, Sayı 4, Güz 1992, s. 561-619.

103 Bkz. Michael Mann, *The Sources of Social Power*, Cambridge: Cambridge University Press, Cilt 1, 1986, s. 411.

dern kapitalizmin kökenlerine dair genel bir kuram geliştirmede neredeyse hiçbir bilgin Japon örneğini kullanmadı. Kapitalizmin yükselişini açıklamak için geliştirilen bütün kuramlar münhasıran Avrupa'daki durum üzerinde odaklandı. Hatta, kapitalizme geçişi tartışan birçok bilgin bunu emsalsiz bir vaka, muhtemelen olağanüstü bir tarihsel olay veya 'mucize' olarak gördüler. Fakat, bu nasıl mucizedir ki dünyanın birbirinden çok uzak iki bölgesinde ve her birinde büyük ölçüde bağımsız bir temelde iki defa meydana geliyor? Hayır, kapitalist geçişe dair bütün büyük kuramlar şu veya bu şekilde kusurludur, çünkü Avrupa üzerinde yoğunlaşmakta ve kapitalizmin ortaya çıkışının diğer büyük örneğini, Japon vakasını es geçmektedirler.¹⁰⁴

Sanderson önce Japon feodalizminin tarihsel evrimini ve kapitalizme geçişe hazır hale gelişini özetlemekte, sonra Avrupa ile Japonya arasındaki beş temel benzerlik ile iki farklılığa dikkat çekmektedir.

1. Japon kültür ve medeniyeti Çin'e çok şey borçludur, fakat siyasi bakımdan Japonya çok farklı bir tarzda gelişmiştir. Avrupa dışında hakiki bir feodal sistem geliştiren tek toplum Japonlardı. Her ne kadar feodal kurumların tam gelişmesinin ancak 1338'de Aşikaga Şogunluğu'nun kurulmasıyla vuku bulduğu umumiyetle ileri sürülüyorsa da, birçok Japon bilgin Japon feodalizminin 1185'te Kamakara Şogunluğu ile başladığını kabul ederler. Reischauer, Kamakara dönemi feodalizmine "protofeodalizm" demekte ve 1338'den 1603'e uzanan dönemin Japonya'da klasik feodalizm çağı olduğunu ileri sürmektedir. Tokugawa Şogunluğu'nun 1603'te kurulmasıyla Japonya 19. yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan geç feodal dönemine ayak basmıştır. Japon soyluları iki kısma ayrılıyordu: Yüksek aristokrasi (*daimyo* veya büyük lordlar); ve samuraylar (*daimyonun* vassalı konumundaki aşağı soylular). Tüccar zümresi ekonomik hayatın önemli bir parçası olmakla beraber, bütün tarımsal devletlerde olduğu gibi, soylular tarafından horlanmasalar bile kendilerine tepeden bakılıyordu. Fakat ortaçağ Japonya'sının ekonomik evriminde kritik bir rol oynadılar.

2. Onaltıncı yüzyıl ortalarına doğru Avrupa'nın Japonya ile teması kuruldu. İki bölge arasında bir miktar ticaret yapılmakta, hristiyan misyonerler Japonya'ya yerleşmekteydiler. Ancak, Tokugawa Şogunluğu'nun tesisi üzerinden fazla zaman geçmeden Japonya ünlü tecrit politikasını başlattı. Bu içekapanma politikası birkaç aşamada gerçek-

104 Stephen K. Sanderson, "The Transition from Feudalism to Capitalism: The Theoretical Significance of the Japanese Case", *Review*, Cilt 17, Kış 1994, s. 15-55. Bu makale daha sonra yazarın aşağıdaki eserinin bir bölümü haline geldi: *Social Transformations*, Lanham: Rowman and Littlefield, 1999.

leşti. 1606'da Hristiyanlık yasaklandı, 1623'te İngilizler ülkeyi terket- ti, 1624'te Portekizliler kovuldu. 1630'da Japonlara yabancılarla tica- ret veya yabancı ülkelere seyahat ruhsatı verilmez oldu. Hollandalılara kalma izni verildi, fakat 1639'da küçük bir alanla sınırlandı ve yakın takibata alındılar. Umumiyetle Japonların 1639'dan sonra kendilerini dış dünyadan tamamen tecrit ettikleri varsayılır, fakat Ronald Toby bu- nun yanlış bir varsayım olduğunu gösterdi. Japonya, Çin ve Asya'nın diğer yakın kısımlarıyla önemli ticarî ilişkiler sürdürdü, dolayısıyla dış ticaretle meşgul oldu. Daniel Spencer bu dış ticaretin "dönemin dik- kate değer boyutta sömürge ticaretleriyle karşılaştırılabilir ölçekte" ol- duğunu ileri sürüyor. Hatta, Çin-Japon ticareti 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde gerçekte artmış bile olabilir.

3. 1960'lara kadar Japonya üzerinde çalışan bilginler genellikle To- kugawa döneminin bir ekonomik durgunluk dönemi olduğunu ve bu durgunluğun ancak 19. yüzyıl ortalarında Avrupalıların gelmesi ve Ja- ponya'nın yeniden dışa açılmasıyla aşıldığını varsayıyordu. Yakın za- manlardaki araştırmalar bu görüşün yanlış olduğunu ortaya çıkardı. Büyük-ölçekli şehirleşme, tarımın ticarileşmesi, artan sayıda çiftçinin kasaba ve şehirlere firarı, soyluların iktisadî durumlarının kötüleşmesi, tüccar sınıfın servet ve iktisadî öneminin artması, ekonominin giderek parasallaşması ve fabrika sisteminin başlangıcı... bu dönemi tavsif eden birbirleriyle bağlantılı süreçlerdir. Kozo Yamamura 1550-1650 arasın- daki dönemin bir tarım ve ticaret devrimine tanık olduğunu ispatladı. Mülkiyet hakları tarımsal üretkenliğin artmasına yol açtı; kapitalistik toprak kiralama sistemine geçildi. Erken modern çağ Avrupa'sının *ye- omen* çiftçilerine benzer bir bağımsız çiftçiler sınıfı oluştu. Ticaret ve mülkiyet devriminde devlet önemli bir rol oynadı.

4. Şehirleşme süreci hızlandı. Hall 17. yüzyılın Japon şehirleşmesini akıllamaz buluyor ve muhtemelen tarihte emsalinin olmadığını belirtti- yor. Rozman ise şehir kesimindeki eşsiz dönüşümden bahisle, Edo, Osaka ve Kyoto'nun yeni tüketim modelleri ve yeni toplumsal örgüt- lenme biçimleri sunduklarını; premodern tarihte şehir-merkezli diye nitelenebilecek bir dönem varsa bunun 1600-1720'ler arası Japon- ya'da olduğunu ileri sürüyor. Edo'nun büyümesi gerçekten göz ka- maştırıcıydı. Onaltıncı yüzyıl sonlarında küçük bir köyden farklı olma- yan bu yerleşim birimi, 18. yüzyıl başlarında yarım milyon, sonlarında ise bir milyonun üzerinde bir nüfusa ulaşarak dünyanın en büyük şeh- ri haline geldi. Spencer 18. yüzyılda Japon nüfusunun yüzde 10-13 arası bir kesiminin büyük kasaba veya şehirlerde yaşadığını tesbit et- mektedir. ABD şehirlili nüfusunun 1790'da toplam nüfusun ancak yüz- de 3'ü, 1860'ta ise ancak yüzde 16'sı olduğunu göz önüne aldığımız-

da, Japonya'ya ait rakamların ne kadar çarpıcı olduğu anlaşılmış olur. Japonya, Avrupa'dan bile daha fazla şehirleşmişti; 1800'de Avrupa'nın nüfusu 100 binden fazla sadece 22 şehri vardı ve bu şehirler toplam nüfusun sadece yüzde 3'ünü oluşturmuyorlardı.¹⁰⁵

5. Tokugawa döneminin sonlarına gelindiğinde Japonya, temel feodal sosyal ve siyasî kurumsal düzenlemeleri sürdürüyor olmasına rağmen, ekonomik bakımdan esasta kapitalist hale gelmiş bulunuyordu. Tüccar sınıfın ekonomik önemi muazzam ölçüde artmıştı. Ülke hem tarımda, hem sanayide büyük ölçüde ticarileşmiş ve dünyadaki en şehirleşmiş toplum haline gelmişti. Spencer, 18. yüzyıl sonlarında ülke servetinin 15/16'sının (onaltıda onbeşinin!) tüccarın elinde toplandığını ileri sürmektedir. Siyasî bakımdan olmasa da, Japonya'nın ekonomik hâkimi tüccar sınıfı.

Kapitalizm ile piyasa ekonomisini birbirinden ayıran Fransız tarihçi Braudel'e göre, Çin'de gelişmiş bir piyasalar zinciri olduğu halde (mülkiyet garantisi olmadığından) zenginleşme ancak devlet bürokrasisinin dilediği alanlarda ve izin verdiği sınırlar içinde mümkün olabiliyor, bağımsız bir tüccar zümresi gelişemiyordu. Japonya'da ise kapitalizmin tohumları tâ Aşikaga döneminde (1368-1573) devletten bağımsız iktisadî ve sosyal güçlerin meydana gelmesiyle atılmıştı: Hiç kimseye karşı sorumlu olmayan loncalar, uzun-mesafeli ticaret, özgür şehirler ve tüccar gruplar.

Sanderson'un yukarıda tasvir edilen Japonya ile Avrupa arasında kapitalizme hazırlanmak bakımından benzerlikler yakalaması artık normal sayılmalıdır. Bulduğu beş temel benzerlik şu alanları kapsıyor: Büyüklük, coğrafya, iklim, demografi ve siyasî yapı:

Büyüklük. Gerek Japonya gerek erken modern Avrupa'nın üç öncü kapitalist ülkesinden ikisi (İngiltere ile Hollanda), Çin ve Hindistan gibi büyük imparatorlukların aksine, küçüktüler. Bu çok önemlidir. Braudel, Fransa'nın kapitalist gelişmede İngiltere ve Hollanda'nın gerisinde kalmasının sebebini, "büyüklüğünün kurbanı olmak"la açıklıyor. Fransa, Hollanda'nın 13 misli, İngiltere'ninse iki veya üç misli büyüktü. Büyüklüğün yarattığı en büyük sorun taşımacılıktı. Büyük bir devleti ayakta tutmak için yapılacak masraflar da ekonomik gelişmeyi engelleyicidir. Çin ve Hindistan gibi büyük Asya ülkeleri de böyleydi. Japonya'nın küçüklüğü ona kesin bir üstünlük sağlıyordu.

105 Daniel L. Spencer, "Japan's Pre-Perry Preparation. for Economic Growth", *American Journal of Economics and Sociology*, Cilt 17, No. 2, Ocak 1958, s. 195-216.

Coğrafya. Japonya ve kuzeybatı Avrupa'nın kapitalist ülkeleri onlara kara ticaretinden ziyade deniz ticaretine ağırlık verme fırsatı tanıyan büyük su kütleleri üzerinde kuruluydular. Samir Amin, uzun tarımsal evrede en büyük miktarda kapitalizm potansiyeline sahip toplumların deniz ticaretiyle uğraşan toplumlar olduğunu söylüyor.

İklim. Avrupa ve Japonya'nın her ikisi de ılıman iklimlere sahipti. Avrupa'nın sömürgeleştirdiği ülkelerin büyük kısmının tropikal veya astropikal olduğunu göz önüne aldığımızda bunun önemini anlarız. Japonya, en azından kısmen iklimi, kısmen de uzak konumu yüzünden Avrupa'nın periferisi olmaktan paçayı kurtarmış olmalıdır.

Demografi. Hem Avrupa hem Japonya feodal rejimleri sırasında çarpıcı nüfus büyümelerine maruz kaldılar. (Avrupa'da önce nüfus düşüşü, sonra yükselişi yaşandı; Japonya'da ise sadece yükseliş.) Nüfus baskısı feodalizmin verimliliğinin azalmasına ve kapitalizme doğru kayışa katkıda bulunmuş *olabilir*.

Siyasi yapı. Dünya tarihinde hakiki feodal yapılara sadece Avrupa ve Japonya sahip oldu.¹⁰⁶ Avrupa ve Japon feodal sistemleri dünya tarihinde hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktılar ve şaşırtıcı derecede benzer bir süre ayakta kaldılar. Avrupa'da feodalizmin ortaya çıkışına dair verilen en erken tarih 768'dir (Karolenj devletinin başlangıcı), sonu içinse verilen yaklaşık tarih 1450'dir. Buna göre feodal dönem 682 yıl sürmüştür. Japon feodalizmi için verilen en erken tarih 1185'tir, Kamakura Şogunluğu'nun kuruluşu; sonu için kesin bir ittifak olmamakla beraber, 1868'teki Meiji Restorasyonu'na kimsenin itirazı yoktur. Buna göre Japon feodalizminin ömrü tam 683 yıl olmaktadır! Elbette iki feodalizm için aynı uzunluğu bulma peşinde değiliz, fakat aralarında çarpıcı bir benzerlik olduğuna şüphe yoktur. İki feodalizmin ortak yanı, ekonomide tüccar sınıfa esaslı bir özgürlük tanımış olmalarıdır. Anderson ortaçağ Avrupa'sında kasaba ve şehirlerin özgürlüğüne dikkat çekerken, Norman Jacobs Çin'deki sıkı tüccar kontrollerine kıyasla Japon tüccarının dikkate değer serbestisine vurgu yapmaktadır.¹⁰⁷ Tüccara tanınan resmî ve/veya fiilî özgürlük kapitalist dönüşüm yolundaki en büyük kolaylaştırıcı önşart idi.

Avrupa ile Japonya arasındaki iki temel fark ise şunlardı: 1. Geç ortaçağ Avrupa'sındaki demografik çöküntüye benzer bir çöküntü Japonya'da görülmedi. Japon nüfusu yüksek ve yoğun olmaya devam et-

106 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London: New Left Books, 1974.

107 Norman Jacobs, *The Origin of Modern Capitalism in Eastern Asia*, Hong Kong: HK University Press, 1958.

ti. 2. Avrupa'dakine benzer bir "feodalizm krizi" Japonya'da yaşanmadı. Her ne kadar Anderson 19. yüzyıl başlarında Japonya'da bir feodal krizden söz ediyorsa da, tasvir ettiği durum daha ziyade (ülkenin dış pazarlardan görece tecritinden kaynaklanan) bir *kapitalizm* krizine benzemektedir. Japonya 19. yüzyıl ortalarına doğru, Avrupalılar gelmeye bile, kendi irâdesiyle dışa açılmaya hazır hale gelmişti.

Japonların İkinci 'Medeniyet' Keşfi

Japon tarihinde iki büyük medeniyet keşfi olduğunu söyleyebiliriz: Çin ve Avrupa. Birincinin kültürüne hayran kalmıştı Japon eliti, ikincinin askerî kudretine. Japon adalarına ilk ayak basan Avrupalılar Portekizliydi (1543). Japon beylikleri birbirleriyle savaş halindeydiler ve serüvenci Portekizlilerin gemileri onların çok ihtiyaç duyacağı ateşli silahlarla doluydu. Kısa bir süre sonra (1549) Çin hükümeti limanlarına Japonların girmesini yasaklayınca, Portekizliler Çin ipek ve ilaçlarını Japonya'ya taşıyan araçlar haline geldiler. Karşılığında Japonya'dan Çin'e kâfur, bakır, vernikli tahta ve eşya götürüyorlardı. Ve bol miktarda gümüş. Gümüşün bir kısmı Macao'da müstakbel işlere yatırılıyor, bir kısmı da kâr olarak Lizbon'a postalanıyordu. Kazancın bolluğu rakiplerin ilgisini çekince, önce Filipinler'de karargâh kuran İspanyollar geldiler (1571), ardından Hollandalılar (1600) ve İngilizler (1613). Hepsinin ilk aşamada yaptığı iş, dolaylı Çin-Japon ticaretine aracılık etmekte. Bunun Avrupa'dan Japonya'ya bir kültürel etkiyi teşvik etmesi zordu.

Fakat bir de misyonerler vardı: 1549'da Portekiz gemileriyle gelen Cizvitler, 1592'de İspanyol gemileriyle gelen Fransiskan, Dominiken ve Ağüstinyenler. Bunlar bin yıl önceki Çinli ve Koreli Budist keşişlerin yapabildiği gibi, Japonya'ya yabancı bir medeniyet bilgisini taşıyabilecek yetenekteydiler. Altın ve silahlarla gözleri kamaşan feodal Japon beyleri, yabancı tüccar ve denizcilerin misyonerlere büyük saygı gösterdiklerini görünce, onlara iyi davranmayı siyaset gereği saydılar. Bazı beylerin kendileri de Hristiyan olup, bütün ahalilerini Katolik inancını benimsemeye zorladılar. Böylece 1600'e gelindiğinde, çoğunlukla orta ve batı Japonya'da olmak üzere, ülkede 300 bin kadar hristiyan Japon boyvermişti.¹⁰⁸

hristiyanlık bir süre sonra ciddi bir tehlike olarak algılanmaya başlandı. Zor bela elde edilmiş dahilî birlik ve düzenin ancak "hükümdar

108 William G. Beasley, *Japan Encounters the Barbarian*, New Haven: Yale University Press, 1995, s. 19.

ile vezir, baba ile çocuk, koca ile karı arasındaki ilişkileri” sağlam bir temele rapteden Konfüçyanizm sayesinde sürdürülebileceğine inanılıyordu. Eski bir Japon Cizvit, Katolik inancını terkedip Budizme döndükten sonra, 1620’de kaleme aldığı hristiyanlık-karşıtı bir risalede şunları yazıyordu: “hristiyan, Tanrıya itaati yöneticiye itaatın üzerine çıkarılması hasebiyle, ülkenin ifsad ve gasbına yol açabilecek bir tarzda düşünmektedir”. Birçok çağdaşından daha açık ve müsamahalı olmakla beraber, Konfüçyen bilgin Arai Hakuseki 1710’da şunları ileri sürüyordu: “hristiyanlığın tanrısı bütün mü’minlerin sevgi ve saygısını şart koştuğundan, toplumsal dokumuzun dayanağı olan (yöneticiye) sadakat ve ana-baba saygısı için hiçbir yer kalmıyor”. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında başka bir Konfüçyen bilgin, Aizawa Seişisai, hristiyanlığı emperyalizmin kolu diye niteliyordu: “Önce ticaret için geliyor ve ülkenin coğrafyasını ve savunma mekanizmalarını öğreniyorlar. Savunma zayıfsa, asker gönderip ülkeyi istila ediyorlar; savunma güçlüyse, içerden ele geçirmek için hristiyanlığı yayıyorlar. Halkımızın kalbi ve aklı hristiyanlığın tutsağı oldu mu, barbar düşmana sevinçle kucak açarlar”.

Sezilebileceği gibi, Japon bilgin ve yöneticilerin asıl korkusu hristiyanlığın teolojik yönleri değil, siyasî etkileriydi. Bu dini benimseyenler ülkede çatışmacı siyasî sadakatlerin oluşmasına yol açacak ve hatta Japon adalarının Avrupalar tarafından istilasını kolaylaştıracaklardı.¹⁰⁹ Filipinlerin İspanyollar tarafından fethi böyle olmamış mıydı? Bu yüzden önce İspanyollar kovuldu ülkeden, ardından Portekizliler. İngilizler ticarî ilişkiyi kazançlı görmedikleri için gönüllü terkettiler. Geriye kala kala Hollandalılar kaldı.

Çin ile kültürel ilişkide, geleneksel olarak kabul ediliyordu ki Çin ‘medenî’ olandı (*ka*), Japonya ise barbar (*i*). Bu *ka-i* ikiliği zamanla, kültürel bakımdan olmasa bile, siyasî bakımdan yön değiştirdi. Önce Çin ile Japonya eşit sayılmaya başlandı; Mançuların Çin’i ele geçirmelerinden sonraysa, *ka* vasfının bağımsız ve Konfüçyen Japonya’ya geçtiği varsayıldı. Avrupalılarla yüzyüze geldiklerinde, *i* rolünü bu sevimsiz misafirler oynayacaktı, *ka* vasfı ise Japonların müseccel malıydı.

Japonların Batı penceresi, Nagasaki’deki küçük Deshima adasıydı. Avrupalılardan sadece Hollandalıların bu adaya gelmesine izin veriliyordu. Batıya ait bilgiler Hollandalılar aracılığıyla öğrenildiği için, bu bilgi türüne *rangaku* deniyordu: Felemenk incelemeleri. Deshima’daki Hollandalı tüccarın çoğu kalın kafalıydı; adadan çıkmalarına nadiren ve gözetim altında izin veriliyordu. Bereket versin hekimlerinden ba-

109 Donald Keene, *The Japanese Discovery of Europe, 1720-1830*, Stanford: Stanford University Press, 1969, s. 1.

zıları mümtaz şahsiyetlerdi: Engelbert Kaempfer, Carl Peter Thunberg, Philip Franz von Siebold. Kaempfer ile Siebold Almandı, Thunberg İsveçli. Kaempfer'in Felemenk misyonunun şogun tarafından kabulünü ve şoguna 'hediyeler' sunulmasını tasviri ünlüdür. Japonya'ya 1692'de yeniden gittiğinde, Hollandalı konuklar tiyatro oynayıp rakesdere ve şarkı söyleyerek Japonları eğlendirmeye zorlanmıştı. "Japonlar, Hollandalıları hayvanat bahçesindeki maymunların yerine koyuyor gibiydiler".¹¹⁰

Avrupalılara karşı tavır 18. yüzyıl ortalarına doğru değişmeye başladı. 1716-44 arası dönemde ülkeyi yöneten Şogun Yoşimune tarım, tıp ve astronomiye özel merakı olan ıslahatçı bir hükümdardı. Çinli doktor ve veteriner cerrahları Japonya'ya davet ediyor, Deshima'daki Hollandalılara at, tohumluk ve çeşitli bitkiler ısmarlıyordu. Edo'da bir ecza bitkileri bahçesi kurdu. Başkente geldiklerinde Felemenk temsilcileriyle hükümet koleksiyonunda bulunan Felemenkçe kitapların muhtevasını konuşuyordu. Kullanımdaki takvimlerin revize edilmesini madden destekledi. 1720'de Çin'den gelen 'hristiyan' kitapların ülkeye girişi üzerindeki yasağı kaldırdı; bunlar Pekin'deki Cizvitlerin hazırladığı takvimlere dair bilgileri bile kapsıyordu. Beasley'e göre, her ne kadar Cizvitler henüz Galile'nin evren tasvirini kabul etmiş değildiyseler de, sözkonusu yasağın kaldırılması Batıların astronomideki başarılarının Japonlarca kabul edildiğini gösteriyordu. Bir süre sonra, 1740'ta iki danışmanı Yoşimune'yi Felemenk bilgisi olmadan daha ileri bilimsel çalışmaların yapılamayacağı hususunda ikna etmeyi başardılar. Bunun üzerine, Flamanca ve muhtelif Felemenk bilimlerini araştıran ve öğreten kurumlar tesis edilmeye başlandı. Başka bir deyişle, belirli seçkin çevreleri sarmış olan bilimsel arayış humması, Şogun'un katılımıyla meşruluk kazandı. Bu yöneliş ilk meyvelerini çeyrek yüzyıl sonra vermeye başlayacaktı.

Tokugawa döneminin, Avrupa etkisinin açıkça hissedilir duruma geldiği son yüzyılı (1770-1870) hummalı bir arayış devresidir. Marius Jansen'e göre 1770'lerde Japonya için yeni bir çağ başlar, modern Japonya çağı. Yeni bir ruh görünür: Huzursuz, mütecessis ve 'receptive' (alıcı, yeniliklere açık) bir ruh. Şuurda, düşünme ve algılama biçimlerinde derin değişimler yaşar bir avuç Japon. Bu ilk dönemin simgesi, 1771'de idam edilen bir suçlunun otopsisinde hazır bulunan Doktor Sugita Gempaku'dur. "Bu otopside sonra anlaşıldı ki Sugita'nın edindiği bir Felemenk anatomi kitabındaki iç organların düze-

110 Hugh Cortazzi, *The Japanese Achievement*, London: Sidgwick and Jackson, 1990, s. 148.

nine dair bilgiler doğru, buna karşılık Çin tıp kitaplarındaki bilgiler yanlıştı".¹¹¹ Sugita ve arkadaşları eve dönerken kitabı tercüme etmeye karar verirler ve "gerçekleri deney yoluyla aramaya" ant içerler. Üç yıl sonra tercüme tamamlanır ve ertesi yıl Sugita *Çalgın Bir Hekimin Sözleri* diye adlandırdığı bir söyleşide tüm Çin kültür geleneği ile alay eder. Bu ilk adımlar, dış dünya hakkındaki geleneksel görüşün yıkılmasında birer simge olurlar.

Japonya hemen hemen bütün kültürel değerlerini Çin'e borçluydu. "Çin, Japonya için bir klasik antikite, bir Rönesans İtalya'sı, bir onsekizinci yüzyıl Fransa'sı" idi. Ama çok değişik, çok özel bir ithalat söz konusuydu burada: Çin, metanını ihraç etmek için hiçbir çaba harcamıyor, Japonya da böylece daha seçmeci davranabiliyordu. Temas kesin-tili idi: Yönetici sınıf tarafından sadece ihtiyaç dönemlerinde teşvik ediliyordu. İthal Çin harfleriyle yazılan ilk belge, İmparator'un tanrısallığını ifade eden Japon mitolojisi idi; tıpkı Çince eserlerin okunmasından sonra varılan ilk dinî sentezin *Şinto* oluşu gibi. Çin, Japonya'nın kendini tanımlamasına yardımcı oluyordu bir bakıma. Ve bütün bu kültürel borçlanmaya rağmen, Japonya hiçbir zaman Çin'in siyasî yö-rüngesine girmedi. Çinliler hakkındaki düşünceleri çift kutupluydu: Çin kültür ve bilimi kutsal, ama Çin'in bizzat kendisi düşman ve hat-ta barbar yönetimi altındaydı. "Çin kültürü" ve "Çin" farklı şeylerdi: Çin ülküsü ayrıydı, Çin tarihi ayrı. Ülkü tartışma dışıydı ve medeniyetn kendisiydi, oysa Çin tarihi ciddi kusurlarla doluydu. Onsekizinci yüz-yılın Konfüçyen bilgilerinden Arai Hakuseki Çin'in edebî/kültürel va-sîliğini kabulde tereddüt etmiyordu, ama Japonya'ya ve yöneticilerine gösterilmesi gereken siyasî saygı hususunda da hiçbir şüphesi yoktu. Ve öğrencileri büyük Konfüçyen bilgin Yamazaki Ansai'ye, Japon-ya'nın Konfüçyüs komutasındaki bir ordunun tehdidi altında bulun-ması durumunda görevlerinin ne olacağını sorduklarında, kendilerine Konfüçyüs'ün böyle bir durumda yapacağı şeyi yapmalarını söylüyordu: Direnmelerini.

Jansen'in "gönüllü inziva hapsi" diye nitelendirdiği Tokugawa dö-neminde Japonların Çin ve diğer dış dünya imajları giderek karmaşık bir hale geldi. Japon düşünürünün gözünde din, bilim ve kültürün kaynağı Çin kitaplarıydı ama, "merkez ülke" Japonya'ydı. Çin ise sı-nırdaki barbar. Konfüçyen öğretiler tüm Japonya'ya yayılıyor, mesela bilge Ogyu Sorai kendini "Japonya'da yaşayan doğulu bir barbar" ola-rak tanıtıyor, bazı düşünürler Çin tarzını muhtevasından sıyrarak Ja-ponya'ya uygulamaya çalışıyorlardı.

¹¹¹ Marius B. Jansen, *Japan and Its World: Two Centuries of Change*, Prince-ton: Princeton University Press, 1980, s. 8.

Onsekizinci yüzyıla kadar Konfüçyen felsefeye biricik ciddi alternatif Budizm idi, ama her ikisi de Çin'den geldiği için Çin bilim ve düşüncesinin üstünlüğüne karşı çıkmış olmuyordu. Bu yüzyılın başlarına doğru, Çin modelini tümünden reddetmeye hazırlanan Japon düşünürleri ortaya çıkmaya başladı. Bunların en etkili ve açık olanları Millî İncelemeler (*kokugaku*) hareketini sürdürenlerdi. Bu dönemdeki çalışmaları Marius Jansen ustalıkla tasvir etmektedir: Japon klasik şiirini inceleyenler, Japon millî karakterinin merkezinde neyin yatığını tanımlama kavgasına tutuştular. Çağdaşları Alman romantikleri gibi onlar da yerli bir geleneğin özgür ruhunu arıyorlardı: Yabancı klasisizmin ödünç standartları ve katılığı altında boğulma tehlikesiyle yüz yüze olan bir ruh. Japon ruhu saf, doğal, kısıtsız ve Konfüçyen ahlâkın normları ona karşıtı. Duygu saf ve samimi iken onu kurallarla durdurmak yahut din aracılığıyla arıtmak bir aldatmacaydı. Motoori, “yabancıların bu aldatmaca ve sahtekârlıkları insan tabiatına aykırıdır” diyordu.

Kadım Şinto kültüne yeniden önem kazandırılıyor ve onunla birlikte İmparator kültü ön plana çıkarılıyordu. Bu kültürün hâmisisi olan ilâhe (Güneş Tanrıçası) Japon ruh ve siyasetinin tüm muhtemel rakipler karşısındaki üstünlüğünün hatırlatıcısıydı. Bu akımın öncüleri Çin kökenli teolojilere karşı yerli tanrıların ve millî ruhun değerinden sözetmeleriyle Japonizmin ilk ideologları oldular. Başta Motoori olmak üzere “millî bilginler” Japonya’yı olumlamak suretiyle Çin’in ve Konfüçyanizmin reddini meşrulaştırdılar. Sugita Gempaku’nun ilk otopsiye katıldığı 1771 yılında Motoori, *Naobi No Mitama* ‘yı yazdı: Çin geleneğinin büyük bölümünü yıkan ve Japonya’dan kovan bir eser. Çin ruhu (*karagokoro*) bir cedel ve şiddet ruhuydu, hikmet ve faziletten uzaktı.

Önce kendi ülkesini tanımalıydı bir bilgin. Ondan sonra Çin kitaplarını okumanın zararı değil, faydası olurdu. Bu görüşler sonuçta Şinto inancının siyasîleşmesine ve emperyal sadâkatin pekişmesine yol açtı. Ne var ki, Çin geleneğini reddeden millî bilginlerin plansız bir naturalizm ve sezgisel bir değer verme dışında bu geleneğin yerine ikame edebilecekleri fazla bir şeyleri yoktu. Motoori büyük eserlerini yazarken diğer bir alternatif yaklaşım oldukça ileri bir düzeye varmıştı. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Felemenk tacirlerinin büyük güçlüklerle Nagasaki’ye getirdikleri kitaplar aracılığıyla yürütülen Batı incelemeleriydi bu. *Rangaku* adıyla bilinen bu akım içinde “çoğu samuray kökenli yüzlerce bilimadamı ve hekim tıp, astronomi, fizik, matematik çevirileri, çalışmaları yaptılar. Bu kişiler Çin bilim geleneğinin asırlardır egemen olduğu bu ada toplumunda –zamanla Şogunlarca da ta-

nınan– yeni bir bilimsel faaliyet alanı meydana getirdiler. Çağdaş bilimin önemli eserlerinden bazılarını Japoncaya çevirip yerli bilimadamları ve aydınların istifadesine sundular. Zamanın ünlü bir atasözü *Oranda kaze seken o fuki wataru* diyordu: Felemenk rüzgârı ülkenin her yanında esiyor. Sugita Gempaku ve arkadaşları 1773 yılında J. A. Kulmus’un 1734 baskılı *Tabulae Anatomicae* ’sini çevirip orijinal resimleriyle yayınladılar. Şizuki Tadao 1802’de Newton’ın *Principia* ’sını çevirdi. Onsekizinci yüzyılın sonlarında *rangaku* ’nun kapsamı genişledi ve *yogaku* ifadesi kullanılmaya başlandı: Batı incelemeleri veya bilimi”¹¹²

Sugita’nın 1815’te yazılan hatıralarına göre, kendisi bile Felemenk incelemelerinin bu kadar önem kazanacağını tahmin etmemişti. Çin etütleri çağlar boyu ağır ağır ilerlerken Felemenk incelemeleri daha akıcıydı ve hızla ilerliyordu, çünkü basit ve dolaysız bir dille yazılmışlardı. Sugita ve arkadaşları bu tercüme çalışmalarından başlıca şu dersleri aldılar:

1. Çinliler yanılıyor;
2. Geleneksel bilim gözü kapalı veya imanla kabul edilemez;
3. Tıp, bedenin gerçeklerine ve biyolojiye dayandırılmak zorundadır;
4. Bu hususta bütün insanlar eşittir;
5. Ve, eşit olduklarından, hekim hepsine eşit muamele yapmalıdır.

Bu ilkelerin hiçbiri doğrudan siyasi değildi, ama uzun vadede hepsi siyasi önem kazandılar. Felemenk incelemeleriyle uğraşan bilginler, Japonya’nın Batı dünyasından tecrit durumunu sürdüren hükümet politikalarının üstün Batı bilgi ve teknolojisi karşısında başarısızlığa mahkûm olduğunu öngörebiliyorlardı. Eşitlik hususundaki felsefi ve sosyal düşünceleri de katı bir hiyerarşiyi öne çıkaran resmî Tokugawa politikasına aykırı düşüyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl Japonya için Batı’yla doğrudan karşılaşma ve bir bakıma hesaplaşma yüzyılı oldu. Bilimadamlarının 18. yüzyılda fark ettikleri gerçekler, devlet ve siyaset adamlarının bilincine nakşedilmeye başlandı. Genç Japon aydınları, “kullanılabilir bir geçmişin peşine düştüler”¹¹³ Bir yandan barbar (hatta ‘hayvan’) addedilen Batı’dan bilim ve teknoloji ithal etmek, bir yandan da onların karşısında kendilerine dayanak olacak bir millî kimlik inşa etmek zorundaydılar. Geçmiş, muazzam bir kullanılabilir malzeme deposuydu ve özellikle halk yığın-

112 Selçuk Esenbel, “Japon Aydınları ve Batı Bilimi”, *Toplum ve Bilim*, sayı 40, Kış 1988, s. 39-40.

113 Kenneth B. Pyle, *The New Generation in Meiji Japan*, Stanford: Stanford University Press, 1969, s. 53-75.

ları için çok önemliydi. Atılacak her yeni adımın bu geçmiş ışığında meşrulaştırılması, geleneksel bir anlayışa dayandırılması, hem geniş halk kitlelerini cezbederek yeni sanayi düzeni için harekete geçirecek, hem de 'emperyalist' Batılılar karşısında Japonlara özgün ve ayrı bir kimlik kazandıracaktı. Geçmişte nasıl Çin medeniyeti üstün tutulup, Çinliler (veya Çinli yönetim tabakaları) barbar sayılmışsa, şimdi de Batı medeniyeti yüceltilip, Batılılar aşağılık, barbar bir kavim sayılıyordu. Batılı bir Japonya uzmanının ifadesiyle, "Japonların esasta –yani rûhen– Batılardan üstün olduğuna hiç kimsenin şüphesi yoktu, ama Batı teknolojisinin üstünlüğünü de herkes kabul ediyordu. Bu teknoloji 'Japon ruhu'nun emrine verilmeliydi".¹¹⁴ Sakuma Şozan'ın formülü yeni yönelişi çok iyi özetliyordu: "Doğu ahlâkı, Batı teknolojsi".¹¹⁵

Meiji Restorasyonu ve Sanayi Kapitalizmine Geçiş

Soylular imtiyazlarından gönül rızasıyla vazgeçmezler. Ne var ki, 'muhafazakârlık' da her hâl ve şartta değişime muhalif olmak anlamına gelmez. Aksine muhafazakârlık, "kendimizi değişime itibak ettirme tarzı"dır aynı zamanda. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, Japon soyluları yüzyıllara kök salmış sayısız imtiyazlarından vazgeçmekle kalmadılar, imtiyaz sistemini bizzat kendi elleriyle yok ettiler. Bu süreçte "Japonya'da demokratik bir devrim de yaşanmadı", diyor Thomas C. Smith, "böyle bir devrime ihtiyaç yoktu çünkü; aristokrasinin kendisi devrimciydi".¹¹⁶

Yaklaşık 44 yıl süren Meiji Dönemi'nde (1868-1912) Japonya, Şogun tarafından güçbela yönetilebilen 270 beylikli feodal bir siyasî sistemden, parlamentosu ve bakanlar kurulu olan merkezî bir devlete döndüştü; ülke çapında demiryolu ve telgraf şebekesi kuruldu; büyük bir ticaret filosu geliştirildi ve Japonya Asya'daki en modern ve güçlü askerî kuvvete sahip oldu. Dönemin sonlarına gelindiğinde, Japonya'da 800 binden fazla işçinin çalıştığı tam 32 bin fabrika çalışır durumdaydı; bunlarda 5.400 kadar buhar motoru ve 2.700 elektrikli makine kullanılıyordu. 1885 ile 1915 arası 30 yılda, tarım sektörü yılda ortalama yüzde 1.8 büyürken, imalat ve madencilikte yıllık ortalama

114 Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan*, Stanford: Stanford University Press, 1955, s. 2.

115 Masao Miyoshi, *As We Saw Them: The First Japanese Embassy to the United States*, New York: Kodansha International, 1979, s. 83.

116 Thomas C. Smith, "Japan's Aristocratic Revolution", *Yale Review*, Cilt 50, No. 3, Bahar 1961. Ayrıca *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750-1920*, Berkeley: University of California Press, 1988 içinde, s. 134.

ma büyüme yüzde 5'in üzerinde gerçekleşti; böylece sanayinin GSYİH içindeki payı yüzde 13'ün altından yüzde 20'ye çıktı.¹¹⁷ Dış ticaret hacmi, Restorasyon'u takip eden beş yıl içinde 26 milyon gümüş yen'den 50 milyona; 1881'deyse 62 milyona yükseldi. Fakat, 1868 ve 1876 yılları hariç, sözkonusu dönemde sürekli dış ticaret açığı yaşandı ve 13 yıllık toplam açık 79 milyon yene ulaştı.¹¹⁸ Ancak hızlı sanayileşme ve güçlenerek dış ticareti Batılıların elinden kurtarma yoluyla bu açık kapatılabildi. Nitekim yüzyıl sona ermeden bu hedefe ulaşıldı.

Meiji sanayileşmesinin baş oyuncu veya sürükleyicileri kimlerdi? Zahirî işaretlere göre, siyasî yöneticiler ve bürokrasi. Fakat biraz daha yakından baktığımızda, siyasî elitin rolünün fazlaca abartıldığını, hatalarının çoğu kez örtüldüğünü ve özellikle özel girişimciler ile "toplumsal ağlar"ın katkılarının son derece büyük olduğunu görürüz.

Devletin rolünü öne çıkaran yaklaşıma göre, Japon sanayileşmesi bir tür 'yukarıdan sanayileşme'dir. İleri Batı teknolojisini özellikle Sanayi Bakanlığı (*Kobuşo*) aracılığıyla ithal edilerek, Japonya'nın temel eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştı. Bakan Ito Hirobumi, misyonlarını şöyle özetliyordu: "Batının endüstriyel sanatlarını süratle ele geçirmek suretiyle Japonya'nın eksikliklerini gidermek; gemi inşâ, demiryolları, telgraf, maden ocakları ve binalar dahil her türlü mekanik ekipmanı Batı modeline göre kurmak; böylece büyük bir sıçrama ile Japonya'ya aydınlanma kavramlarını ulaştırmak.". Bu amaçla çok sayıda yabancı uzman istihdam edildi. Fakat Bakanlık aynı zamanda Batı'ya teknolojik bağımlılığın tehlikelerini de seziyordu. Bunun için, yabancıların mümkün olan en kısa zaman içinde bilgi ve tecrübelerini yerlilere aktarip ülkelerine geri dönmeleri isteniyordu. Vakit geçirilmeden Osaka'da Japon demiryolu mühendisleri için bir eğitim merkezi kuruldu. Yüzyıl sonuna kadar hükümet ve özel işletmeler tarafından istihdam edilen yabancı teknisyenlerin sayısı şöyleydi:

Yıllar	Hükümet	Özel Sektör
1870'ler	1294	916
1880'ler	513	2100
1890'lar	140	1930

Kaynak: Morris-Suzuki, *a.g.e.*, s. 79.

117 Tessa Morris-Suzuki, *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-first Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 72.

118 G. C. Allen, *A Short Economic History of Modern Japan, 1867-1937*, London: George Allen & Unwin, 1962, s. 37.

Devletçi yaklaşıma göre, sanayileşmeyi sürükleyen toplum kesimi samuraylardı. Samuraylar sadece Meiji Restorasyonunu hazırlamakla kalmadılar, aynı zamanda onun yeni siyasî ve iktisadî yöneticilerini sağlayan temel kaynak oldular. Hirschmeier'in veciz ifadesiyle, Japonya'yı statükocu Tokugawa politikasından hızlı modernleşmeye yönelten esas dinamik kuvveti temin eden samuraylar oldu. Ayrıca, samuray ruhu "sadece Meiji dönemindeki resmî politikaları belirlemekle kalmadı, aynı zamanda bir çeşit standart kamusal tavır hâline geldi: Militan yurtseverlik ile iktisaden rasyonelleştirilmiş Konfüçyen ahlâkın mutlu bir karışımı."¹¹⁹

Japon sanayileşmesinde samuraylarla beraber diğer toplum kesimlerinin (tacirler, köylüler) oynadığı rolü ve özellikle yeni girişimci tipin ortaya çıkışını belirlemeye yönelik (1970'e kadar yapılan) çalışmaları özetleyen Henry Rosovsky ile Kozo Yamamura, modern Japon iktisat tarihinin şaşırtıcı yönlerinden birinin "kahramanların yokluğu" olduğunu belirtiyorlardı.¹²⁰ Gustav Ranis 1955 yılında yayımladığı bir makalesinde "cemaat-merkezli girişimcilik" kavramını kullanmıştı. Hirschmeier ise gerek 1964'teki kitabında gerek 1970'teki makalesinde, 1868 Meiji Restorasyonu'nun *ancien regime*'i yıkmak suretiyle milletin enerjisini serbest bıraktığını ve bu enerjinin yeni bir hedefler kümesine yöneltildiğini söylüyordu: "Güçlü Ordu, Zengin Ülke". Meiji çağı "New Deal duygusunu" tadıyor, "eski coşkun samuray ruhu" endüstriyel bir ekonominin inşasında kullanılıyordu. Meiji sanayi şirketlerinin düşük kârlarını ve Meiji girişimcilerinin biyografilerini inceledikten sonra, Hirschmeier Japon iş dünyası liderlerinin "devletin hedeflerini kendi kârlarının önüne koyan emsalsiz bir adanmış milliyetçiler topluluğu" olduğunu ileri sürüyordu: Sanayi çağının samuraylarıydı bunlar. Modern işadaminin özellikleri alicenaplık, cesaret, sadakat, kamu hizmeti ve dürüstlüktü. Hirschmeier'e göre, bu özelliklerin vurgulanması değerler sisteminde bir boşluk meydana gelmesini önlemekle kalmıyor, Batı karşısındaki teknik aşağılık kompleksini ahlâkî bir üstünlük vurgusuyla dengelemiş oluyordu.¹²¹

Bir yanda devletin, diğer yanda eski seçkinler sınıfının (*samuray*) Batı teknolojisinin ithali ve sağlam bir Japon sanayileşmesinin temelinin atılmasında büyük katkıları olduğu su götürmez. Fakat tüccar ve

119 Johannes Hirschmeier, *The Origins of Entrepreneurship in Meiji Japan*, Cambridge: Harvard University Press, 1964, s. 44.

120 Henry Rosovsky ve Kozo Yamamura, "Entrepreneurial Studies in Japan", *Business History Review*, cilt 44, No. 1, Bahar 1970, s.1.

121 Mustafa Özcel, *Birey, Burjuva ve Zengin*, İstanbul: Kitabevi, 1998, 7. bölüm.

zanaatçı sınıflarla bunların oluşturduğu yerel birlikler olmasaydı, sadece ithal bilgi ve makinelerle sanayileşme gerçekleşemezdi. Bazı araştırmacılar, Japon sanayi devriminin ithal teknolojilerden ziyade, Tokugawa döneminde geliştirilmiş tekniklerin yeni ortamda daha hızlı ilerletilmesine dayandığını, yani yukarıdan değil 'aşağıdan sanayileşme' tarzında gerçekleştiğini ileri sürmektedirler. Japon iktisat tarihçisi Nakao Tetsuro, hükümetin belirli (özellikle askerî) sanayilerin gelişmesine sağladığı desteğin önemli olduğunu kabul etmekle beraber, Meiji sanayi politikasının kusurlarının gözden kaçtığına dikkat çekmektedir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında birçok üçüncü dünya ülkesi 'Japon modeli'ni uygulama adına, ithal teknolojiye dayalı büyük sanayi projelerine muazzam kaynaklar ayırdılar ve tabii ki başarısız oldular. "İthal teknoloji ancak yerel faktörlerle uyumlu hale getirilirse işleyebilir; bunlar da ithal teknolojinin etkisiyle değişime uğrarlar". Japonya'da teknolojik modernleşme Batı dünyasından toptan teknoloji transferi sayesinde değil, Japon girişimci ve zanaatçıların mevcut ekonomik yapıya uyan orta teknolojiler geliştirmeleri sayesinde mümkün oldu (Morris-Suzuki, *a.g.e.*, s. 86). Bu orta teknik veya teknolojiler hükümetin teknoloji politikasının ürünü değil, ülkedeki piyasa şartlarına verilen rasyonel cevaplardı. Sanayi-öncesi Japonya'sının teknolojik know-how'ının, genişlemekte olan üretim ve ticaret ağlarına katılan yeni fabrikalara uyarlanmasından oluşuyordu.

Günümüzün KOBİlerine benzetebileceğimiz çok sayıda küçük işletme aynı zamanda 'bölge' bazında güçlü bir işbirliği içindeydiler. Meiji hükümeti sayıları 270'i bulan feodal beyliği (*han*) ilga etmiş, yerlerine 72 vilayet kurmuştu (bunların sayısı sonra 43'e indirildi). Ne var ki, eski gelenek ve anlayışlar kolay kolay silinmiyor, özellikle girişimci zümreler kendi beylik veya vilayetlerinin modernleşme yarışında geri kalmamasını teminat altına almanın çarelerini arıyorlardı. Bölge çıkarının böylesine iler sürülmesi zaman zaman büyük modernleşme projelerinin uygulanmasına kadar gidebiliyordu. Mesela 1881 yılında Kyoto şehrinde içme suyu şebekesinin ıslahı ve değirmenlerin su ihtiyacının karşılanması amacıyla başlatılan Biwa Gölü projesi, on yıl içinde ülkenin ilk hidroelektrik enerji santralına dönüşecek kadar büyüdü. Elbette çoğu yerel ortak girişimler bu derece büyük ölçekli değildi. Fakat vilayet yönetimleri kendi çaplarında karmaşık ve büyük projeleri finanse etmekten geri durmuyorlardı. Temel amaçları yerel zanaatları ithal ürünlere karşı korumak ve yerel üreticilerin ulusal ve uluslararası pazarlara mal sunabilecek düzeye gelmelerini sağlamaktı. Bu durum yabancı tekniklerin ithalinden çok, yerli beceri ve bilgi düzeyinin tedicen yükseltilmesini gerektiriyordu.

Vilayet yönetimlerinin yanısıra, yine günümüzün ticaret ve sanayi odalarına benzetebileceğimiz, tüccar ve zanaatçı cemiyetleri kuruluşu; ulusal veya uluslararası fuar ve sergilere iştirak ediliyor; hatta üretilen malların sürekli sergilendiği daimi sanayi müzeleri kuruluyor (Bu tür mekânlara niçin 'müze' dendiğini hâlâ anlamış değilim!); ürünlerin tanıtımı için katalog ve dergiler yayımlanıyordu. Dernekleşme hem yerel onuru kurtarıyor, hem toplumsal yükümlülük duygusunu yatıştırıyordu. Bir bakıma, Japonya'nın feodal beylikleri, yeni bir seçkinler sınıfının önderliğinde rekabete devam ediyor; ama bu sefer rekabetin ürünlerini çok daha geniş bir dünya pazarına sunuyorlardı. Dernekleşme, yenilik ve icatların riskini paylaşım yoluyla azaltıyor, insanların meçhul şeylere karşı korkusunu gideriyor, yeniliklerin önün kesen örgütsel engellerin daha kolay aşılmasını sağlıyor ve modern Japon sanayiinin temelini oluşturacak olan altmüteahhitlik (taşeronluk) sisteminin temelini atıyordu.¹²² Bu birlikler aynı zamanda teknik eğitim veren kolejlerin kurulmasına önayak oluyor, böylece Tokugawa dönemi tekniklerini modern bilim ve teknolojinin dil ve yöntemlerine çeviriyorlardı. Böylece Avrupa ve Amerika'dan ithal edilen bilgiler küçük bir merkezî elit içinde temerküz etmiyor; büyüklük, yapı ve coğrafi yerleşim bakımından son derece çeşitli çok sayıda kuruluşa ulaşıyor; bunların her biri de ithal bilgi ve tekniklere kendi bireysel ve kollektif katkısını yapıyordu. Japon sanayileşmesi, muhakkak ki ne aradığını bilen seçkin bir yönetici sınıfın önderliğinde, Japon milletinin kollektif çabasının eseri idi. Tek tek kahramanları yoktu bu sürecin; ortak bir kahramanı vardı: Japon milleti.

Sonuç yerine: Pirenne haklı mıydı?

Avrupa kapitalizmini irdelerken, Belçikalı ünlü tarihçi Henri Pirenne'nin kapitalist gelişmenin farklı aşamalarına dair tezini özetlemiştik. Pirenne'ye göre, her evrenin kapitalist girişimcisi ayrı bir tipti. Bir evrenin sonunda, ikinci veya üçüncü nesil kapitalist girişimciler bir anlamda emekliye ayrılıyor, sermayelerini servet haline getiriyor, kârdan kopup ranta yöneliyorlardı. Tam bu sırada, kâr saikiyle yanıp tutuşmakta olan yeni bir sınıf beliriyor, böylece kapitalist sistemin yeni ev-

122 Japonya'da büyük sanayi şirketleri, banka ve ticaret şirketleri ile küçük imalatçı şirketler arasında kurulan yatay ve dikey bağlarla oluşturulan *keiretsu* sistemi, Japon imalat sanayiinin temeli sayılmaktadır. Bkz. Kenichi Miyashita ve David Russell, *Keiretsu: Inside the Hidden Japanese Conglomerates*, New York: McGraw-Hill, 1996. Eleştirel bir görüş için: Kuniyasu Sakai, "Japon Sanayiinin Feodal Dünyası", *Küresel Rekabet*, M. Özel (ed.), İstanbul: İz, 1998, s. 93-113.

resinin sürükleyici aktörleri bunlar oluyordu. Bu tezi Meiji Japonya'sına kısmen uygulayabileceğimizi düşünüyorum. Gerçekten de samuray sınıfının devlet yönetiminden iş hayatına çekilmiş olması, yeni bir evre için gerekli yeni girişimci tipinin adeta laboratuvarında tasarlanması gibiydi. Fakat tüccar ve zanaatçı sınıfın büyük çoğunlukla kendilerini yeni şartlara uyarlamadaki yetenekleri de gözardı edilmemelidir.

Samurayları yoğun biçimde iş hayatına çeken duygu, 'tepkici milliyetçilik' idi. "Yani, yabancı ('barbar') istilasına karşı Japonya'yı savunmak için bütün Japonlara kişisel, sınıfsal ve bölgesel farklılıkları bir yana bırakma çağrısı. Sanayileşme ve her şeyden önce Batılı güçlerin elinde küçük düşmekten sakınmanın bir aracı olarak savunuluyordu. Meiji Restorasyonu ve onun harekete geçirdiği kapsamlı değişikliklerin bir millî bunalımda meydana geldiği ve haklılığını da bu bunalım duygusundan aldığı gerçeği daha sonraki tüm Japon siyasi, sosyal ve iktisadi düşüncesine renk vermiştir".¹²³

Feodal Japonya'da oldukça faal bir tüccar zümresinin (*şonin*) var olduğunu belirtmiştik. Feodal beylerin (*daimyo*) kale kentlerinde toplanan ve zanaatçılarla beraber şehirli nüfusu (*şonin*) oluşturan tacirler, bazı yönleriyle Batı'daki loncalara benzer meslek kuruluşları da örgütlemiş bulunuyorlardı. Ancak, Batı tecrübesinden farklı olarak, tüccar zümresi Japonya'da yenilikçi bir yükselen sınıf olmaktan çok, geleceğe ve Tokugawa sosyal politikasının katılıklarına dayalı durgun bir tavır tercih ediyordu. Meiji sanayicilerini bekleyen görevler, gelenekçi ve statükocu tacirlerin tavır ve yetenekleriyle çok da uyumlu değildi. Onun için modern atılımlar, Mitsui ve benzeri birkaç istisna ile, bu sınıfın dışındaki kesimlerden geldi. Mesela, kariyerini devlet hizmetinde yapan ve 1870'te askerlik bilimini tahsil için Almanya'ya gönderilen Inoue Şozo, orada mesaisini askerlik yerine yünlü dokuma sanayisinin incelenmesine harcadı. Japonya'ya döndüğünde kamu sermayeli Senju Yünlü Dokuma Fabrikası'nın kuruluşuna önyak olan Şozo, sanayiye geçiş kararını şöyle izah ediyordu: "Ülkemizi Avrupa ve Amerika'ya denk bir ülke yapmak istiyorum. Bugün Japonya'nın küçük çocukları bile ülkeyi zenginleştirmek ve orduyu güçlendirmekten söz ediyor, medeniyet ve aydınlanma istiyorlar. Fakat, Avrupa'da medeniyet ve aydınlanma meyvasını veren ağacı keşfetmek için gerçekten teşebbüse geçen çok az kişi var. (...) Servet, askerî güç, medeniyet ve bugünkü Batı milletlerinin aydınlanması gibi hususların kaynağı hak-

123 Byron K. Marshall, *Capitalism and Nationalism in Prewar Japan*, Stanford: Stanford University Press, 1967, s. 13.

kındaki araştırmalarımnda anladım ki kaynak teknolojide, sanayide, i ve dış ticarete yatmaktadır. Bu kuralları uygulamak ve ükeyi zengin ve güçlü kılmak için her şeyden önce halkı sanayi konusunda eğitmiyoruz. O zaman çeşitli malları üretip ihraç edebilir, ihtiyaç duyduklarımızı ithal eder ve dışarıdan servet kazanıp biriktirebiliriz” (*a.g.e.*, s. 15-16).

Tokugawa asırları boyunca Japonya’da ön plana çıkan başlıca üç şehir vardı: İmparatorluk merkezi Kyoto, şogunun yönetim merkezi Edo (Tokyo) ve nihayet ticaret merkezi olarak Osaka. “Osaka farklıydı; az sayıda samurayın yaşadığı bu ticaret beldesinde tacirler hemen hemen Püritence bir tutumluluk duygusu geliştirmişlerdi”.¹²⁴ Osaka’nın iktisadî gücünün dayandığı ikinci sütun finansmandı. Tokugawa döneminin sonlarında, millî servetin yaklaşık yüzde 70’inin Osaka tüccar ve bankerlerinin elinde toplandığı tahmin ediliyordu. Feodal yöneticiler sadece aldıkları vergilere önem verdiklerinden tüccar veya finansçıların servetinden fazla rahatsız olmuyorlardı. Aldıkları koyu Konfüçyen eğitim yüzünden ilke olarak para ve kazançtan tiksiniyor, ayrıca sıkıştıkları zaman diledikleri miktar ve şartlarda ‘borç’ alabiliyorlardı. Osaka tacir ve bankerleri her zaman diğer şehirlerdeki benzerlerinden daha fazla ‘mecburi kreditör’ oluyorlardı. Hatta, hükümet yetkililerine verilen bu borçlar tacirlerin toplum içindeki imajları bakımından en iyi ‘reklam’ vazifesini görüyor, halk nezdindeki itibar ve güvenilirliklerini arttırıyordu. Ancak, “Osaka tüccar ve bankerlerinin üst kademelerinde biriken bu kadar servet, bizi, bu grupların iktisadî ilerleme ve sosyal değişmeye önayak olacakları beklentisine götürebilir. Hakikat şu ki bu şehir burjuvazisi arasında, onlara toplumda en aşağı seviyeyi lâıık gören feodal iktisadî sistemin zincirlerini kırmak için hiçbir önemli çaba görülmüyordu. Güçlü biçimde anti-feodal olmak yerine, şehrli tüccar sınıfı Tokugawa döneminin sonlarına doğru daha muhafazakâr olmaya yöneldi” (*a.g.e.*, s. 17).

Para iktidar demekti, hem samuraylar hem beyler üzerinde iktidar; ama para ‘kirlı’ bir nesne olarak kaldı ve Tokugawa Japonya’sında tüccar sınıf kendini toplumsal aşağılık lekesinden kurtaramadı. Sadece iki yolla itibar sahibi olabiliyor ve yüzlerindeki lekenin izini hafifletebiliyorlardı: Beylere ve samuraylara borç vermek ve toprak ışlahı. Feodalizm ilga edildiğı zaman bundan en büyük maddî zararı kreditör tacirler gördüler, zira ödünç verdikleri büyük miktarlardaki paralar geri dönmedi. Meiji ışlahatı ve onu takip eden sanayileşme hamlesi tüccar

124 Hirschmeier, *a.g.e.*, s.14.

sınıfın ne hazır olduğu, ne arzu ettiği, ne de mânâsını anladığı bir değişimdi. Eski barış ve güvenliğin elden gitmekte olduğunu anlıyorlardı ama, büyük ölçüde eğitimsizlikleri yüzünden, yeni ufukları kestirmeye ehil değillerdi. Bu tutucu, yenilik-karşıtı, risk-yüklenmekten çekinen tip Meiji girişimcileri için örnek olamazdı. Rasyonel eleştiri ve yeni fikirlerin geliştirilmesi yaygın değildi. Bir tacirin, atalarının uygulamalarından saptığını ve yeni bir şey 'icat ettiğini' söylemek, onun şerefliyle oynamaktı. Mitsui ailesinin kuralları bile şöyle bir yasaklamayı içeriyordu: "Daha önce yapılmayan hiç bir faaliyete bulaşma!" Onun için, Meiji döneminin öncü girişimcileri, kendi faaliyetlerinin, geçmişin tacirlerinin kâr peşinde koşan tutucu işleriyle hiçbir bağlantısı olmadığını ilân etme ihtiyacını duyuyorlardı. Onları, milletin hizmetine sunulan liberal bir girişimdi.

Meselenin bu yönü Pirenne'yi Japon tecrübesi bakımından haklı çıkarmaktadır. Fakat, bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, gerek küçük imalatçı ve tüccarın kendi aralarında oluşturdukları birliklerin yaygın faaliyetleri, gerek vilayet yönetimlerinin kendi girişimcilerini kollama politikalarının etkinliği, yeni girişimci sınıfın sadece samuraylardan oluşmadığını açık biçimde göstermektedir. Belki samuray (savaşçı) ruhunun ülkede daha yaygınlık kazandığı ve savaşın böylece muharebe alanlarından ticaret ve sanayi alanlarına çekildiği söylenebilir. Ama her halükârda, geleneksel girişimci sınıfın yeni evrede büyük ölçüde faal olduğuna şüphe yoktur. Bunu gereğince yapabilmesi için, kendini yenileyebilmesi gerekiyordu tabii. Bir araştırmacı, Japon toprak ağalarının çocuklarının (daha doğrusu, oğullarının) yeni burjuvazinin nasıl güçlü bir dayanağı haline geldiklerini çok çarpıcı biçimde tesbit etmektedir:

"Toprak ağalarının iki sebepten ötürü sanayileşmeye en az yatkınlığı olan toplum kesimi olduğu düşünülebilir: Kırsal kesim her şeyden önce ideolojik yönden muhafazakârdır, ayrıca çıkarları bakımından toprak ağaları mevcut siyasi-iktisadi düzenle çoğu kez özdeşler. Ama Japonya bu kuralın tipik bir istisnasıdır: Japon toprak ağalarının oğulları geçen yüzyılda ülkenin sanayi ve ticaret hayatında tahminlerin çok üzerinde bir etkinliğe sahip oldular".¹²⁵

Onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren köy hayatı değişmeye başlamış, tarım tekniklerindeki ilerlemeler ve paranın artan gücü köyler-

125 Thomas C. Smith, "Landlord's Sons in the Business Elite", *Economic Development and Cultural Change*, Cilt 9, No. 1, 1960, s. 93-107.

deki statik iktisadî ve sosyal tabakalaşmayı yıkmıştı. “Kırsal kesim taccirleri ve zengin çiftçi-imalatçılar önem kazandı; bunu sadece köylülerini sömürmek ve onları kiracı konumuna indirmek suretiyle değil, daha ziyade kendi girişimci faaliyetleriyle yaptılar. Hatta, Tokugawa döneminin son yüzyılında, temel girişimci hareketler büyük şehirlerde değil, köylerde meydana çıktı. Piyasa ekonomisinin içine çekilen çiftçileri artık toprak şartlarına ve şehirlere olan uzaklığa göre belirli alanlarda uzmanlaşmaktan hiçbir şey alıkoyamazdı. Tarım ticarileşti ve pamuk, pamuklu kumaş, ipekböcekçiliği ve ipek, çay, nebatî yağ, balmumu, tütün, *sake* (pirinç rakısı), şeker, kâğıt ve tatami gibi üretim dallarında ciddi bir uzmanlaşma gerçekleşti. Restorasyon zamanına kadar, tarımsal ürünlerin yarısının veya daha fazlasının şu veya bu şekilde piyasaya sürüldüğünü tahmin etmek makuldür. (...) [Bu gelişmeler sonucunda] köy hayatı yıkıcı dış etkilere tâbi hâle geldi. Eski *oyabun-kobun* ilişkisi ve *gonin gumi* içindeki işbirliği yerini bireysel tutku ve rekabete bıraktı. Güçlü olanlar şimdi diğerlerinin önüne geçebiliyorlardı. Değişmez bir kırsal statüko fikri kayboldu; satılamaz sayılan toprak alınıp satıldı ve hiçbir hükümet yasağı da bunu değiştiremedi”.¹²⁶

Toprak ağaları boş zamanlarını çocuklarını (özellikle oğullarını) eğitmeye, onların samuraylar gibi bilgili ve yetenekli olmalarına adanıyorlardı. Aile hayatlarını ve kişisel davranışlarını samuray idealleri üzerine kuruyor, onlara yaklaşmaya çabalıyorlardı. Bu arada tefecilik ve yerel ticarî-sınai yatırımlara girişmekten de geri durmuyorlardı. Zaten Tokugawa döneminin ortalarından beri kırsal kesimde ticaret ve sanayiinin etkileyici gelişimi büyük ölçüde toprak ağalarının ve ellerindekini biriktirerek toprak ağası sınıfına yükselen çiftçilerin eseri idi. Thomas C. Smith'e göre, “Meiji iktidar zirvesinin sağlam bir toplumsal temele ihtiyacı vardı ve bu temel kırsal kesimde olmak zorundaydı, zira nüfusun büyük bölümü kırsaldı. *Kokumin no tomo* 1892'de şunu ilân ediyordu: “Kırsal kesim insanları (*inaka şinşi*) bizim orta sınıfımızın en büyük ve tek unsurunu oluşturmaktadır. Hatta orta sınıf onlardır. Bir devrimin kanatlarına binen talih kuşu bu sınıfın omuzuna kondu. Kimlerdir halkın ‘kurtuluşundan’ paylarını alanlar? Samuray iktidarı kaybetti, kırsal orta sınıf da ele geçirdi onu. Devrimi izleyen yirmi yıl içinde bu sınıfa o kadar siyasî güç verildi ki iki eliyle zor tutar bu kadar gücü”.

126 Hirschmeier, *a.g.e.*, s. 82-3.

Bürokraside olduğu kadar iş hayatında da, yaptıkları kadar fikirleriyle de ön plana çıkan emsal girişimci Şibusawa Eiiçi (1840-1931), zengin bir çiftçinin oğluydu; Tokugawa döneminin sonlarında düşük rütbeli bir samuray olmuş ve Şogun'un hizmetine girmişti. Kısa zamanda efendisinin güvenini kazanmış ve 1867'de, Şogun'un kardeşine Paris seyahati için 'finans müdürü' sıfatıyla refakat etmişti. Reformasyondan sonra da gözden düşmemiş ve Maliye Bakanlığında en yüksek ikinci makamı kapabilmişti. Daha sonra, militarist ve bürokratik tutumları protesto ederek görevinden ayrılmış, iş hayatına atılmıştı. Başta bankalar olmak üzere birçok modern kurumun kuruluşunda birinci derecede rol oynamış, İlk Millî Banka'nın (Daiichi Ginko) başkanı olmuş, zengin tüccarları Japonya'nın ilk kâğıt fabrikasını kurmaya ikna etmiş ve o günün ölçüleriyle- dev Osaka Pamuklu Dokuma Şirketi'nin kurulmasına önayak olmuştu. Başarıları gerçekten göz kamaştırıcıydı.

Buna rağmen, Şibusawa'nın fikrî çabası, pratik çabasının çok çok üzerinde bir etki yaratıyordu. Sayısız makale ve konuşmayla, Japonya'da işadamlarının sosyal statüsünü yükseltmeye çabıyor, bunun için de Konfüçyen öğretilere başvuruyordu. Modern iş adamlarının dürüstlük, adalet, nezaket, tevazu ve yiğitlik içeren 'Japon ruhu'na (*yamatodamaşi*) sahip olmaları gerektiğini savunuyordu. Meiji girişimcileri işlerini "abaküs ve Konfüçyüs'ten Seçmeler" ile görmeliydiler. Hirschmeier, Konfüçyüs'ten ezbere sözler nakleden Şibusawa'yı, elinde İncil ile tutumluluğu vazedenden Benjamin Franklin'e benzetiyor: "Pürüten biriktirme güdüsünün arkasında Tanrı'ya iman vardı; Meiji girişimcilerinin arkasındaysa Millete iman".¹²⁷

Bu idealleştirilmiş, samuray ruhlu Meiji girişimcisi yaklaşımını abartılı bulan Kozo Yamamura, birçok girişimcinin kökeninin belli olmadığını, bir kısmının sadece ismen samuray olduklarını belirtmektedir. "Bankacılar kralı Zenjira Yasuda teknik olarak samuraydı, fakat eğitimi ve günlük hayatı çiftçilerinkinden pek farklı değildi. Mitsubişi'nin kurucusu Yataro Iwasaki köylü-tüccar bir babanın çocuğuydu. Sumitomo'nun büyük yöneticisi Saihei Hirose çiftlikten geliyordu. Mitsui'yi adeta yenibaştan kuran Rizaemon Minomura'nın nereden geldiğini kimse bilmiyor; çocuk yaşta kendini çalışıyor bulmuştu. Çimento ve gemi inşâ sanayilerindeki başarılarıyla 'ticaretin şeytanı' diye ünlenen Soiçiro Asano, samuray çocuklarının *genpuku* töreninden geçip reşit oldukları onbeş yaşında pazarda kumaş satıyordu".¹²⁸ (128. Kozo Yamamura, "Entrepreneurship, Ownership, and Management in Japan", *The*

127 Hirschmeier, *a.g.e.*, s. 205.

Economic Emergence of Modern Japan, Kozo Yamamura (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 305-6.) Özetle, Meiji girişimcileri belki sadece para kazanmanın ötesine giden yüksek idealler taşıyor, ama yüksek bir tabakadan değil, toplumun bütün sınıflarından geliyordular. Siyasî demokrasi ülkeye geç gelmiş olabilir; ama 'ekonomik demokrasi' Japon sanayileşmesini ortaya çıkaran temel faktördür.